

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία και Ιστορία της Τέχνης»

Ειδίκευση «Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία: ελληνοβενετικός, οθωμανικός, νεότερος ελληνικός κόσμος»

Μεταβατική Δικαιοσύνη και Κοινή Γνώμη : Η περίπτωση της δίκης των πρωταιτίων της 21ης Απριλίου 1967 (1975).

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Μαριάννα Μιγάλα

Τριμελής εξεταστική επιτροπή:

Επόπτης : Βαγγέλης Καραμανωλάκης, καθηγητής, ΕΚΠΑ.

Μέλη : Δήμητρα Λαμπροπούλου, επίκουρη καθηγήτρια ΕΚΠΑ.

Ευάνθης Χατζηβασιλείου, καθηγητής ΕΚΠΑ.

«Θεωρούν ανέντιμη πράξη την κλοπή ενός καρβελιού από έναν Γιάννη Αγιάννη αλλά θεωρούν έντιμη και εθνική στάση την υποταγή στα κελεύσματα των Αμερικανών»

«Περί τιμής» Λευτ. Παπαδόπουλος, εφ. Τα Νέα, φ.9217, 8-8-1975,σ.6,

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες 4-6.

Κεφάλαιο Α'

A.1. Υπόθεση εργασίας – Μεθοδολογία. 7-11.

A.2. Η έννοια της Μεταβατικής Δικαιοσύνης και
η έννοια της Δημόσιας Σφαίρας . 11-19.

A.3. Το Ιστορικό πλαίσιο. 19-30.

Κεφάλαιο Β'

B.1. Ο Τύπος ως ιστορική πηγή. 31-35.

B.2. Η δημοσιογραφική αποτύπωση της δίκης
των πρωταιτίων της δικτατορίας. 35-48.

B.3. Διαφορετικές αφηγήσεις και εστιάσεις
των τριών εντύπων. 48-64.

Κεφάλαιο Γ'

Γ.1. Ο λόγος για την δικαιοσύνη, την λογοδοσία
και την τιμωρία. 65-69.

Γ.2. Το σχήμα της «αποκάλυψης» και
η αναλογία με τους Ναζί. 70-72.

Γ.3. Οι αντιπαραβολές:

της εικόνας των δικτατόρων κατά την επταετία

- και κατά τη δίκη, της δημοκρατίας και της δικαιοσύνης- απέναντι σε εκείνους που την κατέλυσαν. 72-75.

Γ.4. Οι αναφορές στην ‘κοινή γνώμη’ 75-77.

Γ.5. Οι διαστάσεις του φύλου, του χώρου και ο ιατρικός λόγος. 78-83.

Γ.6. Η εκδραμάτιση της μνήμης – Το δράμα, το θέατρο, η αναπαράσταση. 83-85.

Κεφάλαιο Δ’

Συμπεράσματα 86-97.

Βιβλιογραφία 98-104.

Ευχαριστίες

Αρχικά, για την παρούσα εργασία οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στον δάσκαλο και επόπτη καθηγητή μου τον Βαγγέλη Καραμανωλάκη. Ήδη από τον προπτυχιακό κύκλο σπουδών και κατά την είσοδο και τις σπουδές μου στο μεταπτυχιακό, υπήρξε πηγή έμπνευσης των διαβασμάτων και των ερωτημάτων μου αλλά και πηγή βοήθειας και στήριξης. Τον ευχαριστούμε επίσης, για την προσπάθεια του να διατηρεί ένα χρήσιμο και γόνιμο διάλογο και μια «κοινότητα» επιστημονικής και ευρύτερης συζήτησης μεταξύ των μαθητών του και μαζί τους. Ευχαριστώ ιδιαίτερα και θερμά την Δήμητρα Λαμπροπούλου - θα λάβω το θάρρος να πω επίσης δασκάλα μας-, που με αστείρευτη όρεξη και ενδιαφέρον είναι δίπλα μας να μας τροφοδοτήσει, να μας αμφισβητήσει γόνιμα και να βοηθήσει την σκέψη μας. Με τιμά ιδιαίτερα το γεγονός ότι βρίσκεται στην τριμελή επιτροπή της διπλωματικής μου εργασίας. Επιπλέον, ευχαριστώ θερμά και με τιμά η συμμετοχή του στην τριμελή επιτροπή της διπλωματικής μου, τον Ευάνθη Χατζηβασιλείου, όπου με τις στέρεες και βαθιές γνώσεις του στην περίοδο και αναφορικά με το θέμα που μελετώ, οι συμβουλές και τα σχόλια του θα αποτελέσουν για εμένα εξόχως σημαντικές και ωφέλιμες.

Ευχαριστώ ακόμα, το προσωπικό της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων για την πάντα άμεση και αποτελεσματική υποστήριξη και συμβολή σε οτιδήποτε χρειάστηκε στο πλαίσιο της μελέτης μου.

Ευχαριστώ βαθιά και αληθινά τους αγαπημένους μου και κοντινούς μου ανθρώπους, που με στήριζαν και με στηρίζουν, που μου δίνουν κίνητρο που υπομένουν τα άγχη και την κούραση μου. Η διπλωματική αυτή εργασία, αν και αποτελεί ένα μικρό πόνημα, συμβολικά και ουσιαστικά αποτέλεσε για εμένα ένα μεγάλο στόχο και βήμα και είναι αφιερωμένη στον παππού μου τον Γιάννη Κούβακα. Ο παππούς μου υπήρξε η εντονότερη και η γλυκύτερη σύνδεση μου με το παρελθόν και την οικογενειακή ιστορία, που μου τροφοδότησε το ενδιαφέρον, τη ματιά αλλά και την ανάγκη να κοιτάξω πίσω. Από όταν διάβασα στα πλαίσια της σχολής μας και των μαθημάτων και όταν σκέφτηκα πάνω στις φράσεις «να δώσουμε φωνή σε εκείνους που δεν έχουν», δεν μπορούσα να μην την συνδέσω με την προσωπικότητα και τα βιώματα του δικού μου παππού. Πρόσφυγας τρεις φορές. Πρόσφυγας ήταν και η μοναδική ταυτότητα και αυτοαναπαράσταση, που τον είχα ακούσει να αξιώνει να δίνει στον εαυτό του. Καθώς η αγάπη και η εκτίμηση μου για αυτό τον άνθρωπο ήταν και είναι μεγάλη, γνωρίζοντας

την χαρά που θα λάμβανε αν ήταν σήμερα μαζί μας και καθώς η απώλεια του βρέθηκε στην μέση της διάρκειας της φοίτησης μου στο μεταπτυχιακό νιώθω την απόλυτη ανάγκη να τον ευχαριστήσω και να του αφιερώσω την μικρή προσπάθεια που αποτελεί η διπλωματική μου εργασία.

Οι γονείς μου Ανθή Κούβακα και Γιάννης Μιχάλας, πάντα υπήρξαν βασική πηγή της δύναμης μου. Υποστηρικτές και φορείς μεγάλης αγάπης και τρυφερότητας για εμένα. Σίγουρα φέρουν μεγάλη ευθύνη για την έντονη ανησυχία και το ενδιαφέρον μου γύρω από ερωτήματα δικαιοσύνης. Λέξη και έννοια πυρηνική για την τριμελή μας οικογένεια. Η συμπεριφορά και ο τρόπος ζωής τους, η πολιτική και κοινωνική τιμιότητα και η συνέπεια τους, η αλληλεγγύη και ο αγώνας ως τρόπος ζωής υπήρξαν εργαλεία και τροχοδείκτες που μου εμφύσησαν και τους ευχαριστώ πάρα πολύ για αυτό.

Οι αγαπημένες μου φίλες, Ελισάβετ Λέρτα, Αναστασία Κωτσίου, Αναστασία Μουρελάτου, Λύδια Φυτράκη συμπαραστάτριες σε όλα δίπλα μου, ήταν πολλές οι φορές που πίστεψαν περισσότερο σε εμένα από ότι εγώ στον εαυτό μου. Η αγάπη και το δέσιμο μεταξύ μας, οι απόψεις τους και οι υπάρξεις τους κάνουν την ζωή μου ουσιαστικά πιο όμορφη και σημαντική. Τις ευχαριστώ πάρα πολύ. Στο ίδιο μήκος κύματος ευχαριστώ και τις αγαπημένες φίλες μου Ελένη Γανωτή και Ραφαέλα Χαμπίτη. Ευχαριστώ επίσης, το Δημήτρη Εξαδάκτυλο. Η στήριξη που μου προσέφερε, υλική και ψυχολογική, κατά το ξεκίνημα του μεταπτυχιακού μου και η πίστη του σε εμένα με έκαναν να δω πράγματα στον εαυτό μου, που χωρίς τη δική του ματιά ποτέ δεν θα είχα δει.

Η Φωτεινή Δαρκαδάκη, η Βασιλική Πηρούνια, ο Γιώργος Σμυρναίος, η Αναστασία Σταθοπούλου, ο Δημήτρης Παναγόπουλος, ο Άρης Κολυτάς, διατηρώντας φιλία με κάποιους ήδη πριν την είσοδο μου στο μεταπτυχιακό με άλλους δημιουργώντας εκεί, για εμένα αποτελούν τεράστιας σημασίας δώρο των μεταπτυχιακών σπουδών μου. Είναι απτές αποδείξεις ότι υπάρχει άλλος δρόμος για να προχωράμε και να πετυχαίνουμε στόχους. Ο συλλογικός δρόμος, ο δρόμος της φιλίας και της αλληλεγγύης. Είναι αγαπημένοι μου φίλοι και τους ευχαριστώ πολύ για την γνωριμία, τη φιλία, τις γνώμες, τις συμβουλές, τις σκέψεις και τις στιγμές. Ευχαριστώ πολύ τους φίλους και υποψήφιους διδάκτορες Βαγγέλη Ζιώγα, Νίκο Θεοδωρόπουλο, Εύη Μαρούγκα, Γιώργο Νούσση και Τάσο Φίντζο Βαβλή, καθώς με χρήσιμες σκέψεις και

γνώμες, έμπρακτη βοήθεια και ειλικρινές ενδιαφέρον, προσφέρουν τη βοήθεια τους όπου ζητείται.

Ευχαριστώ επιπλέον την Ουρανία Διακουμάκου, που υπήρξε καθηγήτρια Ιστορίας στο 6^ο Γυμνάσιο Χαλανδρίου. Η δυναμική ματιά της και ο πειραματισμός της βρίσκεται στις πρώτες αναφορές μου, που μπορώ να ανακαλέσω σχετικά με την κοινωνική δύναμη της Ιστορίας. Όσο ασκώ το επάγγελμα της διδασκαλίας σε μικρότερα παιδιά, αλλά και στο μέλλον, ελπίζω να μπορέσω να έχω ένα μικρό ποσοστό της μεταδοτικότητας της. Δυστυχώς σήμερα δεν είναι πια μαζί μας.

Τέλος σε σειρά, αλλά όχι σε σημασία, θέλω να γράψω ένα ευχαριστώ από καρδιάς για όλους και όλες με όσους από την εισαγωγή μου στον προπτυχιακό κύκλο σπουδών έως σήμερα , υπήρξαμε , συνδιαλεχθήκαμε , αγωνιστήκαμε μαζί για να κάνουμε την καθημερινότητα και την ζωή μας καλύτερη (ιδιαίτερα μνεία στις φίλες μου Μαρία Ψευτέλη και Δήμητρα Κακουριώτη) . Ευχαριστώ τους ανθρώπους που ήμασταν μαζί στα αμφιθέατρα , στις συνελεύσεις, στα στέκια, στα γραφεία και στους δρόμους μιλώντας ,διαφωνώντας, χάνοντας ώρες και κερδίζοντας εμπειρίες, αγώνες και άλλα μαθήματα ζωής. Την ευκαιρία αυτή της συλλογικής συνύπαρξης και διεκδίκησης στα πλαίσια του Δημοσίου Πανεπιστημίου, μου την έδωσαν, όπως και σε πολλές συμφοιτήτριες και πολλούς μας συμφοιτητές, ο Φοιτητικός Σύλλογος Φιλοσοφικής Κώστας Βάρναλης και Ο Σύλλογος Μεταπτυχιακών και Διδακτορικών Φοιτητών/τριών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ. Οι εμπειρίες που προσέλαβα από την συμμετοχή μου και στα δύο συλλογικά σώματα διαμόρφωσαν σημαντικά και εμένα, αλλά και την όποια σκέψη μου.

A. Κεφάλαιο

A1. Υπόθεση εργασίας – Μεθοδολογία

Η παρούσα διπλωματική εργασία αποπειράται να πραγματοποιηθεί και να αναζητήσει τις διαδικασίες μέσω με των οποίων συγκροτήθηκε μέρος του δημοσίου διαλόγου γύρω από την διεξαγωγή της δίκης των πρωταιτίων του πραξικοπήματος της 21^{ης} Απρίλη με στόχο να αναδειχθούν και τα βασικά στοιχεία του περιεχομένου του. Μας ενδιαφέρει να επισημάνουμε τον ρόλο, τον οποίο κατέχουν τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης ως φορείς εξουσίας αλλά και ως παράγοντες που επηρεάζουν και οριοθετούν την δημόσια σφαίρα κατά την συγκρότηση ενός τέτοιου διάλογου. Ενός διαλόγου, για ένα σημαντικό δικαστικό γεγονός, που πέραν αυτής του της ταυτότητας αποτελεί και κατεξοχήν πολιτικό συμβάν με προεκτάσεις στην θεμελίωση της νέας μεταπολιτευτικής δημοκρατίας.

Πρόταση της εργασίας και ερευνητικό ερώτημα, είναι η αναζήτηση και η ψηλάφηση στιγμών και εκφράσεων, που απηχούν τις σχετικές με την δίκη των πρωταιτίων αντιλήψεις και απόψεις, στο δημόσιο διάλογο και την δημόσια σφαίρα. Η εξέταση γίνεται μέσα από τον Τύπο και είναι εξαρχής σαφές, πως σε όποιο σημείο γίνεται αναφορά στον όρο ‘κοινή γνώμη’, αυτός χρησιμοποιείται συμβατικά και σημειολογικά ως ένας όρος που υπάρχει στο δημόσιο λόγο της εποχής και έχοντας την πλήρη επίγνωση πως η νοούμενη ως κοινή γνώμη δεν αποτελεί κάτι συμπαγές, σταθερό και μονολοθικό αλλά αντίθετα πρόκειται για την συνομιλία και την δυναμική πολλών και διαφορετικών απόψεων που εμφανίζουν πολυπλοκότητα και ρευστότητα¹. Επιπλέον, μια δεύτερη παραδοχή είναι το γεγονός ότι ο Τύπος και η μελέτη του μπορούν να μας δώσουν ένα τμήμα μόνο από την συνολική έκταση που έλαβε η συζήτηση και οι σχετικές δράσεις στην δημόσια σφαίρα, την εν λόγω χρονική περίοδο. Από την παράλληλη μελέτη της γενικής βιβλιογραφίας για την περίοδο, αναγνωρίζουμε ότι πρόκειται για ένα χρονικό διάστημα πύκνωσης και έκρηξης διαλόγων και

---

¹Η Έφη Αβδελά αναφέρεται στην έννοια «πολλαπλό κοινό» για μια διαφορετική κατηγορία δικών και σε ένα διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο. Αναφέρεται ωστόσο στο ακροατήριο σε μια δίκη, ως ένα κοινό-ακροατήριο, το οποίο παρακολουθεί και ταυτόχρονα αντιδρά στο ερέθισμα (οπτικό, ακουστικό κ.λ.π) που λαμβάνει, με διάφορα μέσα (χειροκρότημα, αποδοκιμασία, σιωπή κ.ά) .Βλ, Έφη Αβδελά, *Δια Λόγους Τιμής*, Νεφέλη, Αθήνα 2006, σ.109.

αντιλόγων, όπως εμφανίστηκαν είτε μέσω της άνθισης της εκδοτικής παραγωγής είτε μέσω της αποδέσμευσης της πολιτικής δράσης από τα όρια της δικτατορίας, με την ανάδειξη νέων πολιτικών φωνών και αιτημάτων². Η παρούσα εργασία με τα ευρήματα της στον Τύπο, στοχεύει να επιβεβαιώσει το παραπάνω, καθώς μια έντονη και διαρκής αναβαθμισμένη πολιτική και κοινωνική δραστηριότητα αποτυπώνεται και στα φύλλα των εφημερίδων.

Μέσα από μια τέτοια εξέταση μπορούν να εντοπιστούν αρκετά ενδιαφέροντα στοιχεία για τον προσδιορισμό της έννοιας του πολίτη, την επαύριον της κατάλυσης της δικτατορίας. Με την επάνοδο σε ένα περιβάλλον ελευθερίας έκφρασης και άποψης αλλά και ελευθεροτυπίας, ο «πολίτης»³ ως έννοια βρίσκεται και ο ίδιος σε μια διαδικασία μετάβασης και ανασύνταξης των ορίων της παρουσίας του. Πόσο χώρο έχει ένας «απλός» πολίτης στα φύλλα μιας εφημερίδας για να εκφράσει την γνώμη του και όταν έχει, σε ποιο μέρος της εφημερίδας, βρίσκεται ο χώρος αυτός; Ποιοι είναι εκείνοι οι φορείς, οι πολιτικοί χώροι ακόμα και οι επαγγελματικοί κλάδοι που διεκδικούν την διαμεσολάβηση και την μεταφορά «της φωνής του λαού»; Τέλος, πώς διαμορφώνεται ο λόγος γύρω από την «φωνή αυτή του λαού», «το κοινό αίσθημα» και τι πληροφορίες μπορεί να δώσει η εξέταση του λόγου αυτού, σε μια ιστορική έρευνα; Τα παραπάνω είναι ορισμένα από τα ερωτήματα, τα οποία φιλοδοξεί να ψηλαφήσει η συγκεκριμένη διπλωματική εργασία.

Η εργασία ξεδιπλώνεται και εστιάζει στην μελέτη όχι γενικά των μέσων ενημέρωσης αλλά πιο συγκεκριμένα και ειδικά, του Τύπου. Μελετάται η διάρθρωση της δημόσιας συζήτησης αναφορικά με το θέμα της δίκης των συνταγματαρχών, σε τρεις εφημερίδες, οι οποίες και θα παρουσιαστούν παρακάτω. Επιδιώκεται να αντιμετωπιστεί το κάθε έντυπο ως ένα πολιτισμικό προϊόν και αποτύπωμα της περιόδου που το παρήγαγε⁴. Ως εκ τούτου, με μια ερευνητική ματιά η οποία προσπαθεί να κατανοήσει, να επεξεργαστεί και να συνομιλήσει με τις θεωρήσεις και την βιβλιογραφία γύρω από την έννοια του πολιτικού και της δημόσιας σφαίρας, η εργασία στοχεύει σε μια συνολική μελέτη μιας πολιτισμικής προσέγγισης ενός δικαστικού - πολιτικού γεγονότος, μη αγνοώντας τις κοινωνικές προεκτάσεις και συνδηλώσεις του.

---

²Νικόλαος Παπαδόγγιαννης, «Νεανική Πολιτικοποίηση και «Πολιτισμός» στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης», Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμ.) *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*. Θεμέλιο, Αθήνα, 2015, σ.133-150.

³Χ.σ., [...] *Ξανά έγινες πολίτης από υπήκοος* [...], «Δεν έγιναν λίγα και μένουν πολλά», εφ. *Καθημερινή*, φ.17008, 22-7-1975, σ.4.

⁴Στο ίδιο.

Για το συνολικό θεωρητικό περιβάλλον στο οποίο εγγράφεται η παρούσα διπλωματική, θεμελιώδεις υπήρξαν οι συμβολές του Jurgen Habermas⁵ και ιδιαίτερα η κριτική και ερμηνεία του από τον Craig Calhoun (*Habermas and the Public Sphere*)⁶, σχετικά με την συγκρότηση και την σκέψη πάνω στο θέμα της δημόσιας σφαίρας. Ακόμα το συλλογικό έργο *Contested Transparencies, Social Movements and the Public Sphere* σε επιμέλεια των Stephen Berger και Dimitrij Owetschkin⁷. Στην ελληνική βιβλιογραφία, έργα της Έφης Αβδελά, τα οποία προσέγγισαν ορισμένες από τις έννοιες με τις οποίες η εργασία συνομίλησε, υπήρξαν επίσης απαραίτητα (*Δια Λόγους Τιμής*⁸, συμβολή στο συλλογικό *Δημόσια Κοινωνικότητα*⁹). Αναφορικά με το ευρύ πεδίο των σπουδών μεταβατικής δικαιοσύνης βασικά έργα που μελετήθηκαν υπήρξαν το *Justice and Reconciliation* της Catherine Lu¹⁰ καθώς και το συλλογικό *Transitional Justice and the rule of Law* σε επιμέλεια του A. James McAdams¹¹. Στην ελληνική βιβλιογραφία τομή αποτελεί το έργο και οι συμβολές του Νίκου Αλιβιζάτου , σχετικά με την ιστορία και την διαμόρφωση θεσμών στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, τους μετασχηματισμούς και τις εφαρμογές του Συντάγματος (*Το Σύνταγμα και οι εχθροί του*¹², *Δίκες των Χουντικών – Ένα ξεχασμένο επίτευγμα*¹³). Επιπλέον για την σχέση της Ιστορίας και της Δικαιοσύνης, βοηθητικό αποτελεί το συλλογικό έργο *Ιστορία και Δικαιοσύνη*¹⁴ το οποίο προσθέτει σημαντικές μεθοδολογικές προτάσεις με παραδείγματα από διάφορες επιστήμες σε επιμέλεια του Παναγιώτη Κιμουρτζή, Γιώργου Κόκκινου και Μάρκου Καρασαρίνη. Επιπρόσθετα και αναφορικά με τις δίκες που αφορούν στη Δικτατορία ,κομβικές ήταν οι συμβολές του Νίκου Αλιβιζάτου ξανά

---

⁵Jurgen Habermas, *The structural transformation of the public sphere : an inquiry into a category of bourgeois society*, μτφρ. Thomas Burger, Frederick Lawrence, Polity press, Κέιμπριτζ, 1989.

⁶ Craig Calhoun, «Introduction: Habermas and the Public Sphere», Craig Calhoun (επιμ.), *Habermas and the Public Sphere*, The MIT Press, Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, 1992.

⁷Stephan Berger, Dimitrij Owetschkin (επιμ.), *Contested Transparencies, Social Movements and the Public Sphere*, Palgrave Macmillan, Ελβετία, 2019.

⁸Έφη Αβδελά, *ό.π.*

⁹ Έφη Αβδελά, «Εισαγωγή : Συλλογική δράση και παραγωγή δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα», Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερχόγλου, Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2015.

¹⁰Catherin Lu, *Justice and Reconciliation in World Politics*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ, 2017

¹¹A. James McAdams,«Transitional Justice: The issue that won't go away», *The International Journal of Transitional Justice*, vol.5, Oxford University Press.

¹²Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του*, Πόλις, Αθήνα, 2012.

¹³Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, «Ένα ξεχασμένο επίτευγμα: Οι δίκες των Χουντικών», Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η μεταπολίτευση '74- '75. Στιγμές μιας μετάβασης*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2016, σ. 47-48.

¹⁴Γιώργος Κόκκινος, Παναγιώτης Κιμουρτζής, Μάρκος Καρασαρίνης (επιμ.), *Ιστορία και Δικαιοσύνη*, Ασίνη, Αθήνα, 2020.

και μαζί και με τον Νικηφορό Διαμαντούρο¹⁵. Εξειδικευμένα για τις περιπτώσεις των εκδικάσεων στην αυγή της Μεταπολίτευσης έχει γράψει και συμβάλει και ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου¹⁶. Στην πλαισιοθέτηση και τοποθέτηση του ελληνικού παραδείγματος σε μια διεθνή ματιά βρίσκονται οι συμβολές της Μάγδας Φυτιλή (ενδεικτικά *Μεταπολιτευτικές Ιστορίες στα χρόνια της κρίσης, Ελλάδα - Ισπανία*) καθώς και του Κωστή Κορνέτη (ενδεικτικά *Μεταβάσεις στη συλλογική μνήμη και Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία*)¹⁷.

Αντικείμενο της εργασίας αποτελεί μόνο η δίκη των πρωταιτίων και όχι οι επόμενες δίκες, του Πολυτεχνείου και των βασανιστών. Αυτό, για τον αντικειμενικό λόγο του ότι ήδη η κάλυψη στον Τύπο και η εξέταση του δημοσίου διαλόγου γύρω από τις δίκες των πρωταιτίων είναι από μόνο του ένα πλατύ θέμα τόσο λόγω της μεγάλης έκτασης του, καθώς και στις εφημερίδες παρουσιάζεται έντονο ενδιαφέρον και πολλές αναφορές, όσο και των διακριτών θεματικών και χαρακτηριστικών της. Οι λόγοι που επιλέχθηκε εκείνη των πρωταιτίων ήταν ότι αποτέλεσε την πρώτη από τις δίκες που διεξάγεται (έχει προηγηθεί για λίγες μόνο ημέρες η δίκη των συνωμοτών του Φεβρουαρίου)¹⁸. Ως η πρώτη είναι και εκείνη γύρω από την οποία κατά βάση γίνεται και ο διάλογος και οι διαπραγματεύσεις γύρω από τους νομικούς και θεσμικούς όρους διεξαγωγής των δικών κ.ά.¹⁹. Τα περισσότερα ζητήματα που αφορούν τα βασικά χαρακτηριστικά της δίκης και ορίζουν με έναν τρόπο το θεσμικό νομικό πλαίσιο εντός του οποίου λαμβάνει χώρα συζητούνται και επιλύονται ακριβώς τότε²⁰. Έπειτα στις επόμενες εκδικάσεις ο διάλογος και τα διακυβεύματα δεν είναι τα ίδια αφού τα βασικά κριτήρια εκδίκασης και νομικής αντιμετώπισης των κατηγορουμένων έχουν επιλυθεί στο στάδιο της δίκης των πρωταιτίων.

Στην εργασία χρησιμοποιούνται εργαλεία ανάλυσης και θεωρίες, βάσει των μεθοδολογικών προτάσεων των σπουδών της μεταβατικής δικαιοσύνης. Οι δύο βασικές έννοιες που διαπερνούν το σώμα της εργασίας είναι εκείνες της δημόσιας σφαίρας και

---

¹⁵Νικηφόρος Διαμαντούρος, «1974: Η μετάβαση από το αυταρχικό στο δημοκρατικό καθεστώς στην Ελλάδα: Προέλευση και ερμηνεία μέσα από μια νοτιο-ευρωπαϊκή προοπτική», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 49, (1983). σ.52-87.

¹⁶Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «The Ghost of Trials Past: Transitional Justice in Greece, 1974-1975», *Contemporary European History*, Cambridge University Press (2022). σ.1-13.

¹⁷ Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Τάσος Σακελαρόπουλος (επιμ.), *ό.π.* · Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *ό.π.*

¹⁸Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Η σύσταση και η εδραίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος, 1974-1981», 1974-1975», *Ιστορία ελληνικού έθνους*, τ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2000, σ.305.

¹⁹Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2008, σ.35.

²⁰Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *ό.π.* σ. 47-48.

της μεταβατικής δικαιοσύνης. Στη συνέχεια θα αναφερθώ στο θεωρητικό πλαίσιο, εντός του οποίου «διαβάζω» την έννοια της μεταβατικής δικαιοσύνης, επιχειρώντας να τη συσχετίσω με την πολιτική και κοινωνική συγκυρία της εποχής.

Αναφορικά με το εργαλείο της μεταβατικής δικαιοσύνης, εξετάζεται κριτικά το κατά πόσο η ελληνική περίπτωση της δίκης των πρωταιτίων αποτελεί τελικά ένα δείγμα απόδοσης μεταβατικής δικαιοσύνης, στη βάση του ότι αποτέλεσε δικαστικό γεγονός οργανωμένο από την Πολιτεία και το Κράτος χωρίς την ανάδειξη έκτακτων θεσμών - οργάνων. Γίνεται ωστόσο, η επιλογή να χρησιμοποιηθεί η μεταβατική δικαιοσύνη εντός της διπλωματικής εργασίας ως αναλυτικό εργαλείο καθώς συμβάλει στο να κατανοηθεί το γενικό περιβάλλον της πολιτικής μετάβασης εντός του οποίου εγγράφεται και η περίπτωση που εξετάζεται. Αυτό, καθώς στα πρώτα χρόνια της μεταπολιτευτικής δημοκρατίας υπήρξε πράγματι ένα πάνδημο αίτημα απόδοσης δικαιοσύνης αλλά και μια επιλογή αποκοπής από πεπραγμένα του παρελθόντος. Οι περιπτώσεις ωστόσο που μπορούν κατηγοριοποιηθούν σε παραδείγματα μελέτης και εφαρμογής μεταβατικής δικαιοσύνης ποικίλουν²¹ και είναι μέρος ενός ακόμα ενεργού διαλόγου με ερωτήματα και διακυβεύματα. Λαμβάνοντας έτσι, υπόψη τον ακόμα ενεργό και δυναμικό διάλογο, που εξελίσσεται στα επιστημονικά πεδία Μετάβασης και μεταβατικής δικαιοσύνης η παρούσα εργασία μοιράζεται προβληματισμούς και αντιμετωπίζει ως ακόμα ανοιχτό ερώτημα προς περαιτέρω μελέτη την εφαρμογή της μεταβατικής δικαιοσύνης στην ελληνική περίπτωση, φιλοδοξώντας επί του παρόντος να αναδείξει ορισμένες σχετικές πτυχές του θέματος.

A.2. Η έννοια της Μεταβατικής Δικαιοσύνης και η έννοια της Δημόσιας Σφαίρας

Η μελέτη της αποτύπωσης της δίκης των πρωταιτίων θα γίνει και με τα εργαλεία και εντός του πλαισίου των σπουδών μεταβατικής δικαιοσύνης²². Ως μεταβατική δικαιοσύνη θεωρούμε το πλαίσιο στο οποίο εγγράφεται η προσπάθεια ενός πολιτικού καθεστώτος να αναμετρηθεί με τα πεπραγμένα ενός προηγούμενου απερχόμενου

---

²¹ Ενδεικτικά βλ. γενική βιβλιογραφία Luc Huyse, *Transitional Justice after War and Dictatorship. Learning from European Experiences (1945-2010)*, Centre of Historical Research and Documentation on War and Contemporary Societies (CEGES-SOMA), Βρυξέλλες, 2013.· Mahmood Mamdani, «Making sense of political violence in post colonial Africa», *Fighting Identities. Race, religion and Ethnonationalism*, Panitch Leo, Leys Colin (επιμ.), The Merlin Press Ltd, ΗνωμένοΒασίλειο, 2003, σ.132-151.

²² Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *ό.π.*, σ. 47-48. Βλ. και Α. James Mc Adams, «Transitional Justice: The issue that won't go away», *The International Journal of Transitional Justice*, τ.5, 2011, σ.304-312.· Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *ό.π.*· Μάγδα Φυτιλή, «Μεταπολιτευτικές ιστορίες στα χρόνια της κρίσης: Ελλάδα, Ισπανία», *ό.π.*, σ. 105-116.

καθεστώς, πάνω στο ευρύ πεδίο του δικαίου και τις δικαιοσύνης. Αυτό, βρίσκεται σε παράλληλη διάδραση και με συνολικότερες αλλαγές και απαιτήσεις οι οποίες σημειώνονται στο σώμα της κοινωνίας²³. Ένα καθεστώς το οποίο καλείται να εφαρμόσει και να υιοθετήσει πολιτικές και λογικές μεταβατικής δικαιοσύνης το κάνει συνήθως για να αποκτήσει και το ίδιο την δική του νομιμοποίηση, να αποκόψει δεσμούς με την απελθούσα κατάσταση και να κερδίσει ξανά την εμπιστοσύνη των πολιτών. Στοχεύει στην επιβολή κοινωνικής και πολιτικής τάξης, έπειτα από μια κατάσταση κρίσης²⁴. Πρόκειται δηλαδή για μια διαδικασία εμπέδωσης μιας νέας ταυτότητας από την πλευρά αυτού που εφαρμόζει την μεταβατική δικαιοσύνη σε θεσμικό τουλάχιστον επίπεδο, αλλά και επανακατοχύρωσης διαρρηγμένων σχέσεων που αν παρέμεναν έτσι θα αποτελούσαν ενδεχομένως αποσταθεροποιητικούς παράγοντες. Επομένως και η σταθερότητα αναδεικνύεται ως μια βασική στόχευση της απονομής δικαιοσύνης σε μεταβατικές πολιτικά και κοινωνικά περιόδους.

Η μεταβατική δικαιοσύνη μπορεί να αποτελεί πολιτική ενός κράτους αλλά και συνολικά μια διαδικασία με διάρκεια και διαπραγμάτευση με συνεχή αναθεώρηση και επανεκτίμηση των στόχων της. Τόσο στην ελληνική ιστορία όσο και σε διεθνή παραδείγματα, περιπτώσεις στις οποίες το κράτος κλήθηκε να απονεμίσει δικαιοσύνη μετά το πέρας καταστάσεων κρίσης, ήταν και μέρος της προσπάθειας του να επανορίσει τον εαυτό του μέσω του αποκλεισμού και της τιμωρίας όσων δεν θα ήταν πλέον επιτρεπτοί – αποδεκτοί – νόμιμοι (στην ελληνική ιστορία χαρακτηριστικές περιπτώσεις είναι οι δίκες των δωσιλόγων²⁵, μετά την Απελευθέρωση από τη γερμανική κατοχή) .

Οι σπουδές της μεταβατικής δικαιοσύνης έχουν γνωρίσει μεγάλη ανάπτυξη πλέον, ενώ σχετικές έρευνες έχουν προσφέρει ιδιαίτερος χρήσιμα συμπεράσματα και συμβολές στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική Ιστορία. Υπάρχουν εμπειριστατωμένες προτάσεις για εξέταση παραδειγμάτων και περιπτώσεων

---

²³ Περαιτέρω για μεταβατική δικαιοσύνη βλ. Christian Braun, Teresa Coloma , -Zistel Buckley, Friederick Mieth, *Transitional Justice Theories*, Routledge, ΝέαΥόρκη, 2014.· Vincent Druliolle, Roddy Brett (επιμ.), *The Politics of Victimhood in Post-conflict Societies Comparative and Analytical Perspectives*, Palgrave Macmillan, Ελβετία, 2018. · Diane Enns, *Identity and Victimhood. Questions of Conflict Management Practice*, Berghof Research Centre for Constructive Conflict Management, Βερολίνο, 2002., · Olivera Simic, Zala Volcic (επιμ.), *Transitional Justice and Civil Society in Balkans*, Springer, Νέα Υόρκη, 2013.· Ruti G. Teitel, *Globalizing Transitional Justice. Contemporary Essays*, Oxford University Press, ΝέαΥόρκη, 2014.· Chantal Mouffe, *On the Political*, Routledge, ΝέαΥόρκη, 2005., · Joxerramon Bengoetxea , «Transitional Justice versus Traditional Justice», *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, Γερμανία, 2013, 12 τ, σ. 30-58.

²⁴ Catherin Lu, *ό.π.*, σ. 88.

²⁵ Δημήτρης Κουσουρής, *Οι δίκες των δωσιλόγων 1944-1949. Δικαιοσύνη, Συνέχεια του κράτους και Εθνική Μνήμη*, Πόλις, Αθήνα, 2014, σ.578-596.

μεταβατικής δικαιοσύνης σε πλαίσια μεταβάσεων ήδη από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (π.χ. Συνθήκη Βερσαλλιών²⁶). Εκτός από το χώρο της διπλωματίας, τομή που πυροδότησε και νέες οπτικές έρευνας αποτέλεσε το ζήτημα των αμάχων. Άμαχοι πληθυσμοί και κοινωνικές κατηγορίες, που βρέθηκαν και συμπαρασύρθηκαν στην δίνη και στις τραγικές συνέπειες απωλειών, καταστροφών, τραυματισμών του Πολέμου αναδείχθηκαν με έναν πιο έντονο και εμφανή τρόπο στο δημόσιο λόγο²⁷. Η λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου έδωσε μια ακόμα ισχυρή ώθηση στις μελέτες και σπουδές μεταβατικής δικαιοσύνης. Αναδείχθηκε το διάστημα μετά την λήξη του, ο όρος αλλά και οι έννοιες του μαζικού εγκλήματος και του εγκλήματος κατά της ανθρωπότητας²⁸. Στη θέση του θύτη φάνηκε να ορίζονται με σαφήνεια και πιο συγκεκριμένο τρόπο είτε πρόσωπα, είτε κράτη. Το ίδιο το Ολοκαύτωμα, η δίκη της Νυρεμβέργης, τα ανά χώρες δικαστήρια είτε προς αίτηση αποζημιώσεων είτε απέναντι σε συνεργάτες των κατοχικών δυνάμεων²⁹, αποτέλεσαν ορισμένες απτές περιπτώσεις, βάσει των οποίων οι υποθέσεις εργασίας και τα εργαλεία της μεταβατικής δικαιοσύνης συγκροτήθηκαν και βρήκαν εφαρμογή.

Η Λατινική Αμερική γνώρισε και εκείνη το ενδιαφέρον μελετητών που κινούνταν σε αυτή την κατεύθυνση σπουδών³⁰. Ακόμα, παραδείγματα αποκοινοκρατούμενων χωρών έχουν αρχίσει και αυτά να αναδεικνύονται ως ενδεικτικά τέτοιων περιπτώσεων και μελετών. Εδώ εμφανίζεται και η περίοδος του Ψυχρού Πολέμου με τις επιπτώσεις τις οποίες εκείνη άφησε στο διεθνές σκηνικό και για τις οποίες ειδικές μελέτες ακόμη εκκρεμούν. Οι περιπτώσεις του ευρωπαϊκού Νότου κατά τη δεκαετία του 70΄ (Ισπανία – Πορτογαλία – Ελλάδα) γνώρισαν ακόμα ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον, κυρίως προς την συνολικότερη μελέτη των μεταβάσεων τους και όχι τόσο αναφορικά με το ζήτημα της απόδοσης δικαιοσύνης κατά την διάρκεια τους. Βασική τομή στην νεαρή ζωή των σπουδών που ασχολούνται με τη μεταβατική δικαιοσύνη, αποτέλεσε η πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού και κυρίαρχα ο τρόπος που η πτώση

---

²⁶Catherine Lu, *ό.π.*, σ. 28-62.

²⁷ Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *ό.π.* Βλ. και · Δέσποινα Γεωργία Κωνσταντινάκου, *Πολεμικές οφειλές και εγκληματίες πολέμου στην Ελλάδα Ψάχνοντας την ηθική και υλική δικαίωση μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2015 σ. 334-358.

²⁸ Χάγκεν Φλάισερ, *Οι Πόλεμοι της μνήμης Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στην Δημόσια Ιστορία*, Αθήνα , Νεφέλη, 2012, σ.21-29. · Δέσποινα Γεωργία Κωνσταντινάκου, *Πολεμικές οφειλές και εγκληματίες πολέμου στην Ελλάδα Ψάχνοντας την ηθική και υλική δικαίωση μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα , 2015. σ. 334-358

²⁹ Χάγκεν Φλάισερ, *Οι Πόλεμοι της μνήμης Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στην Δημόσια Ιστορία*, Αθήνα , Νεφέλη, 2012, σ.21-29.

³⁰Alexandra Barahona De Brito, Carmen Gonzalez- Enriquez, Paloma Aguilar (επιμ.), *The politics of Memory. Transition Justice in Democratizing Societies*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2001.

αυτή μεταφράστηκε στην αλλαγή των καθεστώτων στις ανατολικές χώρες. Αρκετές βαλκανικές χώρες υπήρξαν αντικείμενα μελέτης υπό αυτή την οπτική εξέτασης³¹.

Σύμφωνα με τον A. James McAdams στο άρθρο του *Transitional Justice: The issue that won't go away* στο *The International Journal of Justice*³², όταν μιλάμε για περιπτώσεις απόδοσης μεταβατικής δικαιοσύνης πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι εξής τρεις παράγοντες. Πρώτον, ότι οι περιπτώσεις θα πρέπει να αναφέρονται σε περιστατικά και καταστάσεις που χαρακτηρίζονται από το στοιχείο του προσφάτως συντελεσμένου, με πρόσθετο το στοιχείο και του τραύματος στις περισσότερες φορές. Δεύτερον, ότι δημιουργείται είτε στα ίδια τα πρόσωπα και στους φορείς που αναλαμβάνουν την απόδοση της μεταβατικής δικαιοσύνης, είτε και στο κοινωνικό σύνολο, μια ψευδαίσθηση πλήρους επίλυσης των ρηγμάτων που είχαν επέλθει (illusion of easy resolution). Τέλος σημειώνει ως τρίτο παράγοντα, το αβέβαιο και το φόβο του ενδεχομένου μιας επανόδου και επιστροφής στο μόλις απερχόμενο καθεστώς. Στο ίδιο άρθρο, γίνεται μια ενδιαφέρουσα διάκριση ανάμεσα στην αντίληψη της μεταβατικής δικαιοσύνης ως αυτοσκοπό και στην αντίληψη της ως μια δυναμικής διαδικασίας σε συνεχή εξέλιξη και διάρκεια. Στην πρώτη ανάγνωση του όρου αντιλαμβανόμαστε πως με την λήξη των σχετικών με τις υποθέσεις δικαστικών διαδικασιών και τα αποτελέσματα τους, μοιάζει και το ζήτημα να λήγει. Με τον δεύτερο τρόπο θέασης της μεταβατικής δικαιοσύνης, τα αποτελέσματα -νομικά και μη- αυτής της διαδικασίας, δεν εξαντλούνται στις δικαστικές αίθουσες, αφορούν μια περισσότερο συνολική, ολιστική διαδικασία και από ένα σημείο και έπειτα παύουν να αφορούν μόνο το παρελθόν και συνδέονται άμεσα και με το παρόν και τη θέασή του.

Η διεξαγωγή ποινικών διώξεων και η απονομή δικαιοσύνης μετά από γεγονότα, τα οποία υπήρξαν διχαστικά αλλά και κυρίως μετά από εγκλήματα συμβάλουν στο να ενσωματωθούν και να μπορούν να υπάρξουν και τα θύματα αυτών των πράξεων στο εθνικό αφήγημα της εκάστοτε χώρας³³. Διεκδικείται επιπλέον και συνήθως, - ανεξάρτητα από το δικαστικό αποτέλεσμα- επιτυγχάνεται η ορατότητα των θυμάτων

---

³¹Olivera Simic, Zala Volcic (επιμ.),«Transitional Justice and Civil Society in Balkans», Springer, ΝέαΥόρκη, 2013.

³²A. JamesMcAdams, ό.π.

³³ Παναγιώτης Κιμουρτζής, Γιώργος Κόκκινος, Παναγιώτης Καρασαρίνης, *Ιστορία και Δικαιοσύνη, Εισαγωγή : Ιστορία και Δικαιοσύνη : Ιδεολογικοπολιτικό ζήτημα, ιστοριογραφικό πρόβλημα, κείμενο θέμα του ιστορικού εγγραμματισμού*, Παναγιώτης Κιμουρτζής, Γιώργος Κόκκινος, Παναγιώτης Καρασαρίνης (επίμ.), ό.π.σ.7-45.

αυτών.³⁴ Αναφορικά με την ορατότητα, ένας κρίσιμος παράγοντας είναι και η αποκατάσταση της σχέσης, του δεσμού και της εμπιστοσύνης του θύματος με την ίδια την κοινότητα της οποίας είναι μέρος και μέλος. Ένα εθνικό ιστορικό αφήγημα θα πρέπει αν θέλει να μείνει σταθερό, παγιωμένο, ασφαλές και ηγεμονικό να βρει έναν τρόπο να ενσωματώσει διαφορετικές πλευρές και κοινωνικές κατηγορίες και ομάδες με αντιθετικά κάποτε και συγκρουόμενα συμφέροντα. Οι δικαστικές διώξεις στα πλαίσια μεταβατικών διαδικασιών είναι μια διαδικασία που συμβάλει στην σμίλευση αλλά και την συγκρότηση επομένως, ενός τέτοιου ιστορικού αφηγήματος.

Η απόδοση δικαιοσύνης σε μεταβατικά περιβάλλοντα έχει διακριθεί, σύμφωνα με την μελέτη περιπτώσεων που την αφορούν, σε ανταποδοτική (retributive) , επανορθωτική (reparative) και μεταβατική (transitional)³⁵. Στην πρώτη περίπτωση όπως μαρτυρά και το όνομα της αναφερόμαστε σε μια περισσότερο τιμωρητική οπτική και στόχευση. Ο ποινικός κολασμός και η απόδοση ποινής θεωρούνται ως το μέγιστο σημείο κορύφωσης και ως επίτευξη του σκοπού. Οι δύο άλλες περιπτώσεις συνομιλούν περισσότερο και με την υπό εξέταση στα πλαίσια της ερευνητικής εργασίας υπόθεση. Η επανορθωτική δικαιοσύνη σχετίζεται με την πλευρά εκείνη της δικαϊκής διαδικασίας, η οποία όπως αναφέραμε επιδιώκει να επανέλθουν οι διαρρηγμένες κοινωνικές σχέσεις, να αποκατασταθεί η εμπιστοσύνη των πολιτών που αισθάνονται θιγμένοι από τους θεσμούς και το κράτος. Επιπλέον, επιδιώκει την επαναδιατύπωση των χαρακτηριστικών και των ορίων ενός κοινωνικού – πολιτικού και πολιτειακού σχηματισμού και τη συγκρότηση ενός αφηγήματος που θα διασφαλίζει σταθερότητα. Στην παρούσα υπόθεση, όπως θα διαφανεί και παρακάτω, εντοπίζονται τέτοια στοιχεία. Ο στόχος είναι να αποκατασταθούν οι σχέσεις των πολιτών χωρίς εντάσεις, διαμαρτυρίες, προσωπικά πάθη ή εκδικήσεις. Παράλληλα η ανάγκη της επαναφοράς της αίσθησης εμπιστοσύνης και προστασίας απέναντι στα σώματα ασφαλείας και τον στρατό αναδεικνύονται συνεχώς.

Η απολογία ενός ή πολλών κατηγορουμένων αποτελεί μέρος της διαδικασίας συμφιλίωσης, ένα βήμα ως προς την επαναφορά των κοινωνικών δεσμών και ιστών που έχουν πληγεί. Αποτελεί την προϋπόθεση εκείνη, η οποία οδηγεί σε ένα από τα πρώτα πρακτικά βήματα, τα οποία συνθέτουν την αποκήρυξη, την απόρριψη και την καταδίκη ορισμένων πράξεων, συμπεριφορών. Ακολουθεί έπειτα η υποβολή της απολογίας

---

³⁴Στο ίδιο.

³⁵Στο ίδιο σ.18

απέναντι στην πλευρά, που έχει δεχθεί το πλήγμα και στους εκπροσώπους - διαμεσολαβητές της (δικηγόροι – κράτος – φορείς). Σύμφωνα με μια τυπολογία των απολογιών που παραθέτουν οι Christopher Daase, Stefan Engert και Judith Renner οι μορφές που μπορεί να λάβει μια απολογητική πράξη – λόγος, είναι η άρνηση, η εξήγηση και η με κυριολεκτικούς και ακριβείς όρους, απολογία³⁶. Η απολογία αλλά και η τιμωρία του κατηγορούμενου νοούνται από ορισμένες αναγνώσεις και ως χρέος απέναντι σε ένα ευνομούμενο κοινωνικό σύνολο, στις υποχρεώσεις που προωθούνται ως αξιακά ορθές, στον ιδεατό «νομοταγή πολίτη» και στις κυρίαρχες «μέσες» αντιλήψεις που υπερασπίζονται κάποια πρότυπα νομιμότητας. Όπως έχει ήδη επισημανθεί ωστόσο, μια ενιαία κοινωνία ως τέτοια δεν υφίσταται, ως εκ τούτου και τα πρότυπα συμπεριφορών που εμφανίζονται εντός διαφορετικών κοινωνιών ποικίλουν. Στην προκείμενη περίπτωση όμως, ο λόγος γίνεται για τα κυρίαρχα πρότυπα και τον ιδεατό τύπο του πολίτη, τα οποία με έναν ηγεμονικό τρόπο διαχέονται προς το κοινωνικό σύνολο, μέσω των θεσμών και των διαμεσολαβητών. Από την Catherine Lu, εύστοχα σημειώνεται πως σε μια κοινωνία που έχει προσφάτως βιώσει μια «πολιτική καταστροφή» ή μια κρίση, οι αξίες των κοινωνικών κατηγοριών και ομάδων αναδεικνύονται ως ακόμα πιο διασπασμένες. Το στοιχείο αυτό φέρνει ως αποτέλεσμα να εμφανίζονται ισχυρότερες οι πιθανότητες γέννησης συγκρούσεων και έτσι, να μοιάζει λιγότερα στιβαρό εκ μέρους των κρατών να διεκδικούν την απόδοση δικαιοσύνης και τιμωρίας στο όνομα της κοινωνίας³⁷.

Στο πλαίσιο της μελέτης μου αναφορικά με την κάλυψη αλλά και τη διαμόρφωση ενός δημοσίου διαλόγου γύρω από την δίκη των πρωταίων της δικτατορίας μέσα από τον Τύπο, η έννοια και το εργαλείο ανάλυσης της δημόσιας σφαίρας είναι και εκείνο κομβικό.

Το βασικό, σχετικό έργο *The Structural Transformation of the Public Sphere* του Jurgen Habermas, προσπαθεί να αναγνώσει αλλαγές και μεταμορφώσεις της δημόσιας σφαίρας περισσότερο εστιάζοντας στην υποβάθμισή της, λόγω διεύρυνσης των ορίων συμμετοχής και συμπερίληψης μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού σε αυτήν. Για τον Habermas αυτό, συνεπάγεται και πτώση στην ποιότητα του πολιτικού διαλόγου. Το εισαγωγικό κείμενο του Craig Calhoun στο συλλογικό *Habermas and the*

---

³⁶Christopher Daase, Stefan Engert, Judith Renner, «Introduction: Guilt, apology and reconciliation in International Relations», Christopher Daase, Stefan Engert, Michel-Andre Horelt, Judith Renner, Renate Strassner (επιμ.),ό.π.,σ.3-4.

³⁷ Catherine Lu, ό.π., σ.97.

Public Sphere, διαπραγματεύεται σημεία κριτικής και στον Habermas, σημειώνοντας ορισμένες παραλείψεις του και θεωρώντας την δημόσια σφαίρα και τον δημόσιο διάλογο που παράγεται όχι ως υποβαθμισμένο, αλλά ως διαδικασία σε ενεργή ακόμη εξέλιξη και σε δυναμική συνομιλία με κοινωνικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς παράγοντες.

Ως δημόσια σφαίρα θα προσεγγίσουμε τον διάλογο εκείνο, ο οποίος αναπτύσσεται ανάμεσα στα άτομα και τις συλλογικές εκφράσεις τους, με έναν δυναμικό τρόπο (που κάπως σκιαγραφεί και αυτό, που θα ονομάζαμε ως επικοινωνιακή πράξη – με κομβικό εδώ και το ρόλο των media) και ο οποίος διαπραγματεύεται την συγκρότηση κοινών τόπων – ερμηνειών, στη βάση και ανάμεσα σε αποκλίνοντες τρόπους ζωής, κουλτούρας, αντιλήψεων³⁸. Επιπρόσθετα, η δημόσια σφαίρα ως έννοια αποτελεί θεμέλιο μιας εγκαθιδρυμένης και σταθερής δημοκρατίας αφού είναι εκείνη η δικλείδα ασφαλείας η οποία επιτρέπει την διεξαγωγή διαλόγου εντός της κοινωνίας των πολιτών και που συγκροτεί και σημασιοδοτεί την πολιτική οργάνωση του πληθυσμού, στο πλαίσιο των ορίων που μια αντιπροσωπευτική δημοκρατία θέτει³⁹. Η δημόσια σφαίρα επομένως αποτελεί μια επικοινωνιακή και διυποκειμενική διαδικασία. Έχει υποστηριχθεί πως είναι ορθότερο να μην αναφερόμαστε σε μια δημόσια σφαίρα αλλά σε πολλές και αλληλοδιαπλεκόμενες, ενδεχομένως και αντιπαραθετικές, ανάλογα με τα επίδικα και τους επιμέρους κάθε φορά διαχωρισμούς στους οποίους αναφερόμαστε.

Ο Calhoun, εστιάζει στην σημασία που έχει για ένα δημοκρατικό πολίτευμα όχι μόνο η ποιότητα του παραγόμενου διαλόγου στο πλαίσιο της δημόσιας σφαίρας, αλλά και το ποσοστό συμμετοχής σε αυτόν. Η δημόσια σφαίρα ως αναφέρθηκε, διακρίνεται από έναν ορισμένο, σε κάθε ιστορικό κοινωνικό-πολιτισμικό πλαίσιο, βαθμό συμπερίληψης. Στα πλαίσια μιας γενικευτικής διατύπωσης που ανταποκρίνεται στις ιστορικές συνθήκες των νεότερων και σύγχρονων χρόνων, θα ορίζαμε πως μπορεί να συμπεριλάβει ένα ευρύ ποσοστό και φάσμα πληθυσμιακών κατηγοριών, που τις ενδιαφέρει να τοποθετηθούν και να παράγουν λόγο σε θέματα διοίκησης του κράτους⁴⁰. Παρουσιάζεται έτσι εδώ η δημόσια σφαίρα, ως το κατεξοχήν εκείνο πεδίο όπου υποδέχεται και στο οποίο διαγράφεται, η αντιπαράθεση και η συνομιλία, πολιτών –

---

³⁸Friendrich Jaeger «Contested Transparencies , Social movements and the Public Sphere», Stefan Berger, Dimitrij Owetschkin, (επιμ.), *Contested Transparencies, Social Movements and the Public Sphere*, Palgrave Macmillan, Ελβετία, 2019, σ. 97-119.

³⁹Στο ίδιο.

⁴⁰Στο ίδιο.

κράτους (πολιτείας). Μια βασική και ενδιαφέρουσα ανάγνωση που συναντήθηκε και πάλι στο εισαγωγικό κείμενο του Calhoun είναι εκείνη, η οποία εισάγει στο θέμα της αναγκαιότητας της πρόσκτησης νομιμότητας και νομιμοποίησης. Σύμφωνα με τον Calhoun, η δημόσια σφαίρα χρησιμοποιείται και για να ενσταλάξει σε κοινωνικούς παράγοντες κριτήρια, τα οποία συμμορφώνονται με εκείνα που επιθυμεί να θέσει το σύστημα (πολιτικό – πολιτισμικό – οικονομικό) το οποίο και είναι κυρίαρχο.

Προχωράμε έτσι, από την έννοια της συγκρότησης της δημόσιας σφαίρας, στην συσχέτιση της με την δημοσιότητα, την πληροφόρηση, την ενημέρωση. Η έννοια της transparency(διαφάνεια), όπως τίθεται στο άρθρο «Contested Transparencies, Social movements and the Public Sphere», είναι μια έννοια κλειδί, η οποία εξηγεί την διαδικασία της διαφάνειας – μεταφοράς, της δημοσιοποίησης μίας - έως κάποια χρονική στιγμή- μη δημόσιας πληροφορίας. Αναφέρεται σε εκείνη την πληροφορία, η οποία μεταφέρεται από την ιδιωτική σφαίρα στην δημόσια. Υπό αυτή την ερμηνεία, η σχετικά αυστηρή διάκριση μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας χωρά αμφισβητήσεις. Σε κάθε περίπτωση όμως η έννοια της διαφάνειας είναι χρήσιμη ως εργαλείο, στο βαθμό που αναφέρεται στην δημοσιοποίηση και στην έκθεση με έναν ευρύ τρόπο στο δημόσιο διάλογο, μιας πληροφορίας ή ενός κοινωνικού φαινομένου με ταυτόχρονη την αναγνώριση του διαμεσολαβητικού ρόλου και παράγοντα των MME.

Στο σημείο αυτό εμφανίζεται και ο ρόλος της «είδησης» και πιο συγκεκριμένα, στην υπόθεση εργασίας μας, η συμβολή και η λειτουργία του Τύπου στην παραγωγή και την διάδοση της. Η είδηση χρησιμοποιεί κώδικες και συστήματα λόγου των οποίων ο αντίκτυπος και η ανάγνωση – πρόσληψη θα μεταβληθούν ανάλογα με τα κοινωνικοπολιτισμικά συμφραζόμενα , τα οποία θα την πλαισιώσουν ⁴¹ . Μια είδηση και η διαδικασία – πράξη της διάδοσης της, θα διευρύνουν το συλλογικό υποκείμενο που την δέχεται και γίνεται «κοινωνός της». Η πράξη έτσι, της διάδοσης της έρχεται εκτός των άλλων να αποσταθεροποιήσει και να σχηματίσει εκ νέου, τα ρευστά και εύπλαστα όρια της δημόσιας σφαίρας. Ο Τύπος ιδωμένος και αναλυόμενος ως ένα κατεξοχήν πολιτισμικό προϊόν, με τις επιλογές και τις αποφάσεις του ως προς τα περιεχόμενα, την ανάλυση-αφήγηση, τις αισθητικές επιλογές του, έρχεται να κατασκευάσει μια είδηση και να προωθήσει ένα συγκεκριμένο σχήμα, ως προς την πρόσληψη και την υποδοχή της από το αναγνωστικό κοινό. Εμφανίζεται μια διπλή

---

⁴¹ Έφη Αβδελά,ό.π..

σχέση επικοινωνίας και επίδρασης για τον Τύπο. Αρχικά και αφενός, διαμορφώνει τους δικούς του κώδικες και τα σχήματα, τα οποία και εμποτίζονται σαφώς και από το περιρρέον πολιτισμικό περιβάλλον. Από την άλλη και διαλεκτικά, ο ίδιος ο Τύπος προβάλλει και εμπεδώνει σχήματα και αναπαραστατικές εφαρμογές και προσλήψεις για θέματα, στο αναγνωστικό του κοινό και μέσω αυτού -και του διαλόγου που θα εκκινήσει- και στην ευρύτερη κοινωνία.

Σε υποθέσεις εργασίας, σαν την παρούσα, όπου αφορούν την μετάδοση και την δημοσιογραφική κάλυψη δικαστικών γεγονότων και άρα ειδήσεων που σχετίζονται με λόγο γύρω από εγκλήματα, τα έντυπα μέσα, όπως εξηγεί η Έφη Αβδελά στο έργο της *Δια λόγους τιμής*, αποτελούν το συνδυαστικό κρίκο – το διαμεσολαβητικό αρμό ανάμεσα στην κοινωνία και το ίδιο το έγκλημα, ως φαινόμενο και πράξη. Το έργο της Έφης Αβδελά, είναι σαφές πως αναφέρεται σε διαφορετικού τύπου εγκλήματα (υποθέσεις με έντονη την έμφυλη διάσταση και λόγους γύρω από την τιμή), επιπλέον εγγράφεται σε ένα διαφορετικό ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο, το οποίο παρουσιάζει διαφορές και στο πως συγκροτήθηκε σε εκείνες τις περιπτώσεις ο δημόσιος διάλογος στον Τύπο και αναφορικά με τους λόγους όπου παράχθηκαν. Στην περίπτωση της δίκης των πρωταιτίων, όψεις των αντιδράσεων στη δημόσια σφαίρα εισάγονται σε συγκεκριμένα σημεία, όπως στην περιγραφή και την απόδοση των αντιδράσεων εντός της δικαστικής αίθουσας αλλά και στην περιγραφή του κόσμου στον εξωτερικό περιβάλλοντα χώρο του δικαστικού μεγάρου. Αναδεικνύεται και ο λόγος φορέων που λειτουργούν και με έναν διαμεσολαβητικό τρόπο ανάμεσα σε κατηγορίες πολιτών αλλά και ανάμεσα στους πολίτες και την ίδια την πολιτεία (π.χ. διοικητικά συμβούλια, σύλλογοι, σωματεία. - χρήσιμη εδώ θα μπορούσε να αναδειχθεί και η έννοια της δημόσιας κοινωνικότητας⁴²). Στην υπό εξέταση εργασία μου, θα αποπειραθώ να ερμηνεύσω στα πλαίσια της έννοιας της δημόσιας σφαίρας, δύο στοιχεία. Αφενός το ρόλο που διαδραματίζουν τα τρία έντυπα, τα οποία στην εργασία έχω επιλέξει (*Αυγή – Καθημερινή – Νέα*), στη συγκρότηση και τις κατευθύνσεις του σχετικού δημοσίου διαλόγου. Αφετέρου και το πώς όψεις του διαλόγου στο εσωτερικό κοινωνικών ομάδων αλλά και των πολιτών με την πολιτεία μέσω των θεσμών και των εκπροσώπων της, αποτυπώνονται και αναδεικνύονται μέσα από τα έντυπα αυτά.

---

⁴²Έφη Αβδελά, «Εισαγωγή: Συλλογική δράση και παραγωγή δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα», Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *ό.π.*, σ.211-220.

A.3. Ιστορικό πλαίσιο

Στις 24 Ιουλίου 1974, ξεκίνησε συμβολικά και με την επάνοδο του Κωνσταντίνου Καραμανλή, η περίοδος της Μεταπολίτευσης⁴³. Άμεσα σχηματίστηκε και ορκίστηκε κυβέρνηση εθνικής ενότητας και στο φόντο ενός ετοιμοπόλεμου σκηνικού και των εύφλεκτων σχέσεων της χώρας με την Τουρκία, έπειτα από τα γεγονότα της Κύπρου, ξεκίνησε η απόπειρα για τα πρώτα βήματα αναδιοργάνωσης. Η αναδιοργάνωση του κράτους προχωρούσε παράλληλα και με την αποτίναξη των καταλοίπων της δικτατορίας, την κάθαρση και την αναμέτρηση με το πρόσφατο τραυματικό παρελθόν⁴⁴.

Η κυβέρνηση επιθυμούσε να φανεί πως «παίρνει» διαζύγιο από το καθεστώς της Χούντας, αλλά ακόμα και από διάφορες κληρονομίες, απότοκα του μετεμφυλιακού κράτους⁴⁵. Η νέα μεταπολιτευτική δημοκρατία έπρεπε να θέσει τα θεμέλια της σε νέες βάσεις και ρίζες, αν ήθελε να είναι και πλειοψηφική και σταθερή. Έκλεισε αμέσως το στρατόπεδο της Γυάρου, απολύθηκαν πολιτικοί κρατούμενοι, αμνηστεύθηκαν πολιτικά αδικήματα, δόθηκε πίσω η ιθαγένεια σε όσους την είχαν στερηθεί από την δικτατορία και η χώρα εισήλθε στο δρόμο της προετοιμασίας της διενέργειας εκλογών, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν άμεσα τον Νοέμβριο του 1974. Οι εκλογές έδωσαν την πρωτιά στην Νέα Δημοκρατία και συνοδεύτηκαν και επικυρώθηκαν και από το σχετικό με το πολιτειακό ζήτημα, δημοψήφισμα. Το Σύνταγμα και οι εκλογές, επισφράγισαν και συμπλήρωσαν κάποια όρια καθώς και εμπέδωσαν την ταυτότητα του νέου μεταπολιτευτικού κράτους⁴⁶. Σύμφωνα και με τον Δημήτρη Χριστόπουλο⁴⁷, στο επίπεδο της δικαιοσύνης την περίοδο της Μεταπολίτευσης εδραιώθηκαν τα εξής δύο χαρακτηριστικά, όχι νέα αλλά που εμφανίζονταν τότε με ηγεμονικούς πλέον όρους, ο νομικός θετικισμός και ο συνταγματικός φιλελευθερισμός. Με βάση τις δύο αυτές

---

⁴³ Περαιτέρω για την ιστορική πλαίσισωση της περιόδου βλ. Παύλος Σούρλας, *Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας: πρακτικά συνεδρίου, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, 2016.* Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ος αιώνας, Πόλις, Αθήνα, 2022.*, σ.409-422, 434-457, · Λεωνίδα Καλλιβρετάκης, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση, Θεμέλιο, Αθήνα, 2017.*

⁴⁴ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, « Η σύσταση και η εδραίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος», *Ιστορία του ελληνικού έθνους, ό.π.*, σ.294-313.

⁴⁵ Ελένη Πασχαλούδη, «Η συγκρότηση του πολιτικού λόγου της Δεξιάς κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο», Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 117-133·Catherin Lu, *ό.π.*, σ.77.

⁴⁶ Γιάννης Βούλγαρης, *ό.π.*, σ.7.

⁴⁷ Δημήτρης Χριστόπουλος, « Σκέψεις για την εξέλιξη των θεσμών προστασίας των δικαιωμάτων», Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *ό.π.*, 2015, σ.74-96.

αρχές διασφαλιζόνταν και περιφρουρούνταν η νομιμότητα και η διάκριση των εξουσιών⁴⁸.

Ένα βασικό κοινό στοιχείο, βάσει του οποίου ασκήθηκε η πολιτική των κυβερνήσεων και των επονομαζόμενων αστικών δυνάμεων μεταπολεμικά ήταν εκείνο του αντικομμουνισμού και της λογικής του εσωτερικού εχθρού⁴⁹. Με την σαρωτική επέλαση της δικτατορίας οι διακηρυκτικοί στόχοι αλλά και οι ταυτότητες των πολιτικών δυνάμεων έγιναν αντικείμενο διαπραγμάτευσης και μεταβλήθηκαν σε σημαντικό βαθμό⁵⁰. Μεταπολιτευτικά ο αντικομμουνισμός έμοιαζε πλέον να αποκηρύσσεται, σε ένα κεντρικό πολιτικό επίπεδο και στα πλαίσια της δημόσιας εικόνας της κυβέρνησης, ως συνδεδεμένος με την πολιτική της επταετίας⁵¹.

Με την συγκρότηση πρώτα της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας και έπειτα εκείνης της Νέας Δημοκρατίας, που προέκυψε από τις εκλογές, ξεκίνησε ένας συνολικότερος κύκλος ο οποίος ορίζεται ως διαδικασία «αποχουντοποίησης». Η διαδικασία αποσκοπούσε στο να αποκόψει τα ερείσματα του χουντικού καθεστώτος σε επίπεδο προσώπων και στελεχών, σε πρώτο βήμα. Ενδεικτικά στην κρατική διοίκηση, το δικαστικό σώμα, την τοπική αυτοδιοίκηση, την εκπαίδευση, το στρατό και αλλού. Αποσκοπούσε επίσης στην επαναφορά, όσων είχαν από το προηγούμενο καθεστώς απομακρυνθεί. Είναι δεδομένο, πως η διαδικασία αυτή δεν προχώρησε σε όλους τους τομείς με τον ίδιο ρυθμό και την ίδια διάθεση (π.χ. τα αντιπαραθετικά παραδείγματα του πόσο αργά κινήθηκε η διαδικασία σε σώματα ασφαλείας και πόσο πιο γρήγορα στην ανώτατη εκπαίδευση)⁵².

Όλα τα παραπάνω εγγράφονταν και σε ένα ακόμα πλαίσιο. Το πολιτικό πλαίσιο, το οποίο αφορούσε την διατήρηση του αφηγήματος και την εκ νέου νομιμοποίηση του για την παραμονή της χώρας στο δυτικό στρατόπεδο και την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα.⁵³ Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ως πρόσωπο, αλλά και το κόμμα της Νέας

---

⁴⁸ Γιάννης Βούλγαρης, *ό.π.*, σ.7.

⁴⁹ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, Πατάκης, Αθήνα, 2013, σ.117-178.

⁵⁰ Περαιτέρω για τους κομματικούς σχηματισμούς της περιόδου της Μεταπολίτευσης βλ. Χριστόφορος Βερναρδάκης, Γιάννης Μαυρής, *Κόμματα και Κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης, Εξάντας, Αθήνα, 1991. · Για μια πρώτη αποτύπωση της καταγραφής της Ιστορίας της επταετίας στην περίοδο βλ. Σόλων Γρηγοριάδης, *Η Ιστορία της Δικτατορίας*. Η επιβολή και η ακμή, Φλάουνας, Αθήνα, 1997.

⁵¹ Ελένη Πασχαλούδη, *ό.π.*, σ. 117-133.

⁵² Μάνος Αυγερίδης – Έφη Γαζή – Κωστής Κορνέτης, «Εισαγωγή» στο Μάνος Αυγερίδης – Έφη Γαζή – Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *ό.π.*, σ.9-26.

⁵³ Γιάννης Βούλγαρης, *ό.π.*, σ.35.

Δημοκρατίας συνολικά, διαπνέονταν από την αντίληψη πως η συμμετοχή της χώρας σε νομισματικές πολιτικές, συμμαχικές κοινότητες, ήταν ένα κρίσιμο, απαραίτητο βήμα στην πορεία της προς μια θετική κατεύθυνση. Για να συμβεί ολοκληρωτικά και χωρίς ταλαντεύσεις αυτό το βήμα, θα έπρεπε και η Ελλάδα να πληροί όλες τις τυπικές προϋποθέσεις τις οποίες όφειλε να έχει μια σταθερή, ασφαλής, αντιπροσωπευτική, κοινοβουλευτική δημοκρατία δυτικού τύπου. Θα έπρεπε επίσης, βασικές κατοχυρωμένες αξίες όπως η ελευθερία της έκφρασης, των ιδεών, η ισότητα των πολιτών απέναντι στο νόμο να τηρούνται με ευλάβεια, καθώς το αμέσως προηγούμενο διάστημα είχαν παραβιαστεί. Η παραβίαση αυτή θα έπρεπε να γνωρίσει καθολική και επίσημη κρατική καταδίκη⁵⁴.

Η ανάγκη απόδοσης δικαιοσύνης για τα πεπραγμένα της επταετίας, είχε ξεκινήσει να δημιουργείται πριν κιόλας αυτή εκπνεύσει. «Φανταζόσαστε να τους δικάζαμε μια μέρα εδώ μέσα;» αναρωτιούνταν δεκαπέντε πολιτικοί κρατούμενοι μεταξύ τους ενώ προετοιμάζονταν για την δίκη τους, όπως παραθέτει ο ένας εξ αυτών, ο δικηγόρος Ευάγγελος Γιαννόπουλος στην συμβολή του με τίτλο «Το νόημα των δικών» στον πρώτο τόμο των πρακτικών της δίκης των πρωταιτίων. Συμπληρώνει επίσης, στο ίδιο «Και ήλθε η ώρα. Και θα γίνει η δίκη. Και μέσα στον Κορυδαλλό που μαρτυρούσανε τα θύματα τους».⁵⁵ Με έναν πάνδημο τόνο το αίτημα για απονομή δικαιοσύνης ήταν υπαρκτό και ισχυρό.

Η πορεία της δικαστικής δίωξης και η δίκη

Οι δίκες της Χούντας ως σχετικό προηγούμενο είχαν τις δίκες της Νυρεμβέργης και του Τόκιο, αλλά και ορισμένες άλλες δικαστικές διώξεις που έλαβαν χώρα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (Αίχμαν, Φρανκφούρτης) .⁵⁶ Στο διεθνές πλαίσιο, σύμφωνα και με τους Νίκο Αλιβιζάτο και Νικηφόρο Διαμαντούρο θα τις εντάσσαμε πλάι στα παραδείγματα της νότιας Ευρώπης, εκείνα της Πορτογαλίας και της Ισπανίας⁵⁷. Σημειώνονται όμως και σε σχέση με αυτά ορισμένες διαφοροποιήσεις , τόσο ως προς

---

⁵⁴Christopher Daase, Stefan Engert και Judith Renner, «Introduction: Guilt, apology and reconciliation in International Relations», Christopher Daase, Stefan Engert, Michel-Andre Horelt, Judith Renner, Renate Strassner (ed.), *ό.π.*, σ.3-6.

⁵⁵ Γιάννης Βούλτεψης (επιμ.), *Δίκες της Χούντας Πλήρη Πρακτικά*, Δημοκρατικοί Καιροί, Αθήνα 1975, 1^{ος}τ., σ.7-15.

⁵⁶ Νικηφόρος Διαμαντούρος, *ό.π.*, σ.52-87.

⁵⁷ Μάγδα Φυτιλή, « Μεταπολιτευτικές Ιστορίες στα Χρόνια της Κρίσης: Ελλάδα Ισπανία», Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 105-116.

τις ίδιες τις διαδικασίες μετάβασης, όσο και ως προς το ζήτημα της απονομής δικαιοσύνης.

Το επόμενο άξιο επισήμανσης στοιχείο, είναι ο κρίσιμος και αναβαθμισμένος ρόλος που έλαβε με τις δίκες αυτές το σώμα των δικαστών⁵⁸. Με ένα βαυαρικό αρχικά και έπειτα γερμανικό πρότυπο ως προς τον τρόπο άσκησης της δικαστικής εξουσίας, το δικαστικό σώμα βρισκόταν σε μια τάση σύμπλευσης με τις ανάγκες και τις στρατηγικές κάθε φορά του κράτους⁵⁹. Στην περίπτωση που εξετάζεται, φαίνονται οι δικαστές να κατέχουν ρόλο περισσότερο αναβαθμισμένο σε σχέση με μια καθιερωμένη παράδοση η οποία τους ήθελε απλώς συνεπικούς και επικυρωτές, σχεδόν προειλημμένων αποφάσεων. Η άποψη αυτή ωστόσο, μέχρι την διεξαγωγή και την ολοκλήρωση της δίκης δεν είχε καθιερωθεί ούτε αποτελούσε κοινό τόπο. Αποτελεί μια διαπίστωση, ύστερη της έκδοσης της δικαστικής απόφασης⁶⁰.

Στις 26 Ιουλίου η κυβέρνηση δια στόματος του προέδρου Φαίδωνα Γκίζικη ανακοίνωσε το διάταγμα «Περί χορηγήσεως αμνηστίας»⁶¹. Το εν λόγω προεδρικό διάταγμα έδινε αμνηστία με μια σχετικά ασαφή διατύπωση σε όσες πράξεις σχετιζόνταν με την προηγούμενη κατάσταση. Η ασάφεια έγκειτο στο ποιες πράξεις συμπεριλαμβάνονταν στο διάταγμα. Έμοιαζε κάπως ανοιχτό προς ερμηνεία, το αν περιλαμβάνονταν για παράδειγμα, οι πράξεις των στελεχών και συνεργατών του καθεστώτος ως συσχετιζόμενες και εκείνες με την δημιουργηθείσα κατάσταση.

Έπειτα από μήνυση, την οποία κατέθεσε ο ιδιώτης δικηγόρος Αλέξανδρος Λυκουρέζος εναντίον στελεχών της Χούντας, η κυβέρνηση προχώρησε στην συντακτική πράξη της 3^{ης} Οκτωβρίου. Η συντακτική πράξη ρητά δήλωνε, πως οι υπεύθυνοι του πραξικοπήματος δεν συμπεριλαμβάνονταν στο προηγούμενο αμνηστευτικό διάταγμα. Η υπόθεση έτσι, παραπέμφθηκε στο Εφετείο Αθηνών και ο Γεώργιος Παπαδόπουλος, ο Νικόλαος Μακαρέζος, ο Στυλιανός Παττακός μεταφέρθηκαν στην Κέα.

Με το ψήφισμα αυτό, το προηγούμενο καθεστώς αναγνωρίστηκε επίσημα ως πραξικόπημα και οι κυβερνήσεις, οι οποίες προέκυψαν από αυτό χαρακτηρίστηκαν ως

---

⁵⁸Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *ό.π.* σ.19-33. Βλ. και του ίδιου, *ό.π.* (2016), σ. 47-48.

⁵⁹ Για μια ακόμη και υστερότερη ανάλυση πάνω στην φιλοσοφία του ελληνικού συνταγματικού δικαίου βλ. Αντώνης Μανιτάκης, Ο ελληνικός συνταγματισμός αντιμέτωπος με τον συναινετικό αναθεωρητισμό, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα, 2006.

⁶⁰ Γιάννης Βούλτεψης (επιμ.), *ό.π.*, σ.40.

⁶¹Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *ό.π.* Βλ. και Νικηφόρος Διαμαντούρος, *ό.π.*

κυβερνήσεις βίας. Η Πολιτεία έτσι, δεν αναγνώριζε στο καθεστώς το χαρακτηριστικό της συγκρότησης επανάστασης, ένα επιχείρημα, το οποίο οι κατηγορούμενοι ήθελαν να επικαλεστούν, με στόχο να υποστηρίξουν ότι ήταν σε ισχύ επαναστατικό δίκαιο⁶². Η απουσία λαϊκής υποστήριξης ή νομιμοποίησης προς το καθεστώς, όπως είχε καταγραφεί ειδικά από το 1973 και μετά, συνέβαλε και αυτή στην διατύπωση της χαρακτηριστικής του ψηφίσματος φράσης: «Η Δημοκρατία δικαίω ουδέποτε κατελύθη». Παράλληλα απόφαση του Αρείου Πάγου, που έκρινε τη δημιουργηθείσα κατάσταση του πραξικοπήματος ως στιγμιαίο έγκλημα, δεν επέτρεψε την παραπομπή στο εδώλιο προσώπων που αποτελούσαν το κυβερνητικό και διοικητικό προσωπικό της επταετίας.

Με τη δρομολόγηση της δίκης των πρωταιτίων προχώρησαν και οι διαδικασίες για την δίκη του Πολυτεχνείου και τις δίκες των βασανιστών. Με συγκεκριμένα χρονικά περιθώρια και σταδιακά, δόθηκε η δυνατότητα και σε πολίτες – ιδιώτες να ασκήσουν μηνύσεις για τα βασανιστήρια, τις φυλακίσεις κ.λ.π.

Στις 28 Ιουλίου 1975, ξεκίνησε η μεγάλη δίκη των πρωταιτίων του πραξικοπήματος στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών. Η δίκη έλαβε χώρο σε ειδικά διαμορφωμένη και περιφρουρημένη αίθουσα των γυναικείων φυλακών στον Κορυδαλλό⁶³. Η είσοδος – έξοδος του κοινού ήταν πλήρως ελεγχόμενη. Υπήρχε συγκεκριμένος αριθμός θέσεων για πολίτες και για δημοσιογράφους, καθώς επίσης πραγματοποιούταν αυστηρός έλεγχος στις πύλες εισόδου για λόγους ασφαλείας. Αστυνομικές δυνάμεις, με αύρες κ.ά. βρίσκονταν περιμετρικά του κτηρίου⁶⁴. Σε γενικές γραμμές, υπήρξε η κατεύθυνση και η διάθεση, στη δίκη να τηρηθούν στο ακέραιο τα δικαιώματα των κατηγορουμένων. Αυτή η επιλογή είχε ως στόχο τη διαφοροποίηση, από τις δίκες τις οποίες είχε διεξάγει το καθεστώς της Χούντας, αλλά και το να μην μπορεί να προσβληθεί η νομιμότητα της διαδικασίας και να αποφευχθεί οποιαδήποτε πιθανότητα ταραχών. Η δίκη, από την πρώτη στιγμή, απασχόλησε το ενδιαφέρον του κοινού και των δημοσιογραφικών μέσων, ενώ καταγραφόταν και μεταδιδόταν από κλειστό κύκλωμα τηλεόρασης.

---

⁶²Στο ίδιο.

⁶³Χ.σ., «Ειδικές δυνάμεις σε επιφυλακή κατά τη δίκη στον Κορυδαλλό», *Καθημερινή*, φ.17005, 18.07.1975, σ.1.

⁶⁴Χ.σ., «Η ΚΥΠ αστυνόμευσε το στράτευμα», *Αυγή*, φ.307,6.08.1975, σ.5.

Οι κατηγορούμενοι ως πρωταίτιοι, ήταν είκοσι. Παραπέμφθηκαν με τις κατηγορίες της εσχάτης προδοσίας και της στάσης. Η δίωξη ασκήθηκε αρχικά από ιδιώτες με πρώτο τον δικηγόρο Αλέξανδρο Λυκουρέζο. Με την έναρξη της δίκης, το πρώτο θέμα που τέθηκε ήταν εκείνο της πολιτικής αγωγής⁶⁵. Παρόλο που υπήρχε αίτημα για παρουσία και παραμονή των δικηγόρων της πολιτικής αγωγής εν τέλει αυτή αποβλήθηκε από το δικαστήριο με την λογική ότι δεν επρόκειτο για εκδίκηση ηθικής βλάβης απέναντι σε κάποιον, ο οποίος αιτείται αποζημίωση. Μέσα από τις πολλές και διαφορετικές αγορεύσεις αναδείχθηκαν αρκετά σοβαρά ζητήματα, τα οποία στην πραγματικότητα δεν αποτελούσαν τυπικά δικονομικά μόνο θέματα αλλά αναδείκνυαν μια διαφορετική αντίληψη της δικαιοσύνης και του δικαίου. Η διαφορετική αυτή αντίληψη αποτυπώθηκε στη συζήτηση και μέσα από την ανταλλαγή επιχειρημάτων των διαδίκων πλευρών αλλά και σε άλλα σημεία. Η δικαστική εξουσία, όπως εκφράστηκε δια στόματος και των μελών του προεδρείου για παράδειγμα, τοποθετήθηκε με έναν καθαρά νομικό τόνο, ο οποίος αναγνώριζε το δικαίωμα λόγου και αξίωσης δικαίου στα αυστηρά όρια που τα συνταγματικά και νομοθετικά κείμενα έθεταν. Από την άλλη πλευρά, οι συνήγοροι της πολιτικής αγωγής αλλά και ο Τύπος αναγνώριζαν ως κατηγορο τον ελληνικό λαό ως σύνολο και θεωρούσαν την καταπίεση και τα όσα είχε βιώσει, ως επαρκή κριτήρια για να δικαιούται να έχει φωνή δια αντιπροσώπου εντός της δικαστικής αιθούσης⁶⁶. Όψεις που αναδείχθηκαν για παράδειγμα, υπήρξαν η σχέση του πολίτη- ιδιώτη με την διεκδίκηση του δικαίου αλλά και η θέση του πολίτη – κατηγορού απέναντι στο κράτος⁶⁷. Αναδείχθηκαν επιπλέον απόψεις πάνω στο δίκαιο και την απονομή της δικαιοσύνης ως έννοια. Στην συγκεκριμένη περίπτωση, σχετιζόταν με το αν το δίκαιο εκφραζόταν και ως μια ατομική διεκδίκηση ή μόνο ως «κρατική» και εθνική επιταγή. Στη διαδικασία τέθηκε και η θέση των θυμάτων, ο ρόλος τους στην διαδικασία απαίτησης της απονομής δικαιοσύνης και το ποιος δύναται να τους εκπροσωπήσει.

Οι συνήγοροι υπεράσπισης των κατηγορουμένων προέβαλλαν τα βασικά σημεία της υπερασπιστικής γραμμής, τα οποία συνέχισαν ως επιχειρήματα να υπάρχουν σε ένα βαθμό και στις επόμενες δίκες. Το πρώτο επιχείρημα, αφορούσε το προεδρικό διάταγμα αμνήστευσης του Ιουλίου του 1974. Οι κατηγορούμενοι διεκδίκησαν αλλά δεν κέρδισαν, την συμπερίληψη τους σε αυτό. Έπειτα, η υπεράσπιση έφερε στο προσκήνιο

⁶⁵ Γιάννης Βούλτεψης (επιμ.), *ό.π.*, σ.7-15.

⁶⁶ Χ.σ, «Ο μεγάλος παθών», *Τα Νέα*, φ.9196, 17.07.1975, σ.1.

⁶⁷ Catherine Lu, *ό.π.*, σ.76

το επιχείρημα της αναδρομικότητας. Οι κατηγορούμενοι μέσω των συνηγόρων τους υπενθύμισαν την βασική νομική αρχή που ορίζει, πως κανένα έγκλημα δεν μπορεί να δικάσσει με νόμο ο οποίος δεν υφίστατο κατά την τέλεση του εγκλήματος. Ωστόσο, το προετοιμασμένο στο σημείο αυτό κατηγορητήριο περιλάμβανε την δίωξη των πρωταιτίων για στάση, δηλαδή πραξικόπημα και έσχατη προδοσία. Τα παραπάνω υπήρχαν κατοχυρωμένα στους ποινικούς κώδικες, από το 1951 η πρώτη κατηγορία και το 1941 η δεύτερη. Τελευταίο επιστρατεύθηκε και το επιχείρημα, ότι το καθεστώς προέκυψε από επανάσταση. Σύμφωνα με αυτό η επανάσταση είχε εγκαθιδρύσει δικό της δίκαιο, καθιστώντας έτσι μη επιτρεπτή την δίωξη. Σε αυτό το σημείο από το δικαστήριο επισημάνθηκε το γεγονός της πλήρους απουσίας λαϊκής υποστήριξης προς το καθεστώς, που άρα αφαιρούσε από αυτό την όποια αξίωση του να θεωρείται επανάσταση. Τοποθέτηση που συμφωνούσε και με το προαναφερθέν Δ' Ψήφισμα της Αναθεωρητικής Βουλής που χαρακτήριζε το καθεστώς και τις κυβερνήσεις του, ως καθεστώς και κυβερνήσεις βίας. Έτσι, τα ελαφρυντικά τα οποία πρότασε η υπεράσπιση κατέρρευσαν άμα τη εμφανίσει τους στο δικαστήριο και οι περισσότεροι κατηγορούμενοι τήρησαν την στάση της σιωπής και της συμβολικής μη συμμετοχής τους στην δίκη, μη υπερασπιζόμενοι τους εαυτούς τους και αιτούμενοι και από τους συνηγόρους τους να παραιτηθούν και να αποχωρήσουν⁶⁸. Με προεξάρχοντα τον Γεώργιο Παπαδόπουλου δήλωσαν πως δεν αποδέχονται τις αποδιδόμενες κατηγορίες ενδεχομένως φοβούμενοι, ότι οποιαδήποτε απόπειρα υπεράσπισης του εαυτού τους μπορεί να τους έφερνε σε δυσκολότερη θέση, αποκαλύπτοντας νέα στοιχεία. Επίσης, δεν αναγνώρισαν τη νομιμότητα της διαδικασίας. Οι συνήγοροι υπεράσπισης αυτής της ομάδας των κατηγορούμενων με μια κοινή ανακοίνωση τους παραιτήθηκαν της υπεράσπισης⁶⁹. Κάποιοι από τους κατηγορούμενους (ενδεικτικά Γεώργιος Ζωιτάκης) προσπάθησαν να υπερασπιστούν τους εαυτούς τους και προέβαλαν το επιχείρημα ότι είχαν καλές προθέσεις και ότι στόχευαν στην αποσόβηση και τον έλεγχο των ακροτήτων εκ των έσω. Επίσης, τόνισαν την άγνοια τους για μια σειρά ζητημάτων αλλά και το ότι κατά τους ίδιους, δεν είχαν δυνατότητα επιλογής απέναντι στις εντολές που λάμβαναν.

Η δίκη διήρκεσε μέχρι τις 29 Αυγούστου 1974. Αναφορικά με τις ποινές που επεβλήθησαν, η τριανδρία του πραξικοπήματος Γεώργιος Παπαδόπουλος, Νικόλαος

---

⁶⁸Χ. σ., «Τέχνασμα η αποχώρηση των συνηγόρων από την δίκη», *Η Αυγή*, φ.301, 30.07. 1975, σ.1.

⁶⁹ Στο ίδιο.

Μακαρέζος, Στυλιανός Παττακός καταδικάστηκαν σε θάνατο, ενώ οι ποινές των υπολοίπων ήταν ισόβιες καθείρξεις για ορισμένους (οκτώ) και από πέντε έως και είκοσι δύο χρόνια φυλάκισης για άλλους (επτά) και υπήρξαν και δύο αθώοι. Γρήγορα ωστόσο, οι θανατικές ποινές μετατράπηκαν σε ισόβιες καθείρξεις και συνοδεύτηκαν με την γνωστή εκ τότε ρήση του πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή, πως «όταν λέμε ισόβια εννοούμε ισόβια⁷⁰». Η απόφαση της μετατροπής της θανατικής ποινής σε ισόβιες καθείρξεις συνάντησε τις αντιδράσεις της αντιπολίτευσης. Ωστόσο, η κυβέρνηση έμεινε σταθερή στην απόφαση της επικαλούμενη, ότι δεν θα ήταν ορθό να ξεκινήσει η νέα μεταπολιτευτική περίοδος έχοντας στα θεμέλια της «αίμα»⁷¹.

Το Νοτιο-ευρωπαϊκό παράδειγμα – Οι μεταβάσεις στην Ισπανία και την Πορτογαλία

Η περίπτωση της ελληνικής μετάβασης στην δημοκρατία, από πολλούς μελετητές και από έρευνες εντάσσεται στο πλαίσιο των νοτιο-ευρωπαϊκών παραδειγμάτων μετάβασης από αυταρχικά σε δημοκρατικά καθεστώτα, στο οποίο και περιλαμβάνονται οι περιπτώσεις της Ισπανίας και της Πορτογαλίας.

Είναι σημαντικό να μπορεί να πραγματοποιείται η όποια συγκριτική εξέταση χωρίς να απαλείφονται οι διαφορές μεταξύ των περιπτώσεων και των κοινωνικών σχηματισμών κάθε χώρας⁷². Γενικεύσεις και απλουστεύσεις δεν βοηθούν στην προώθηση σχετικών ερευνών και χρήσιμων συμπερασμάτων αλλά συχνά οδηγούν και σε λανθασμένη κατεύθυνση. Ως στόχος έτσι, δεν ορίζεται η υπαγωγή της ελληνικής περίπτωσης σε κάποιο κανόνα και συνακόλουθη μελέτη και εξήγηση βάσει αυτού. Αντίθετα, επιδιώκεται η ένταξη της ελληνικής μετάβασης σε ένα ευρύτερο γεωγραφικό και χρονικό πλαίσιο με σκοπό να αναδειχθούν οι συνομιλίες της με άλλες περιπτώσεις της χρονικής περιόδου, οι όποιες ομοιότητες και διαφορές, τα «γεωγραφικά παράλληλα» της, οι επιρροές που της ασκήθηκαν και που άσκησε κ.ά. Με την έννοια της ενεργητικής ακριβώς ένταξης, υπονοείται η συνείδηση της τήρησης μιας θέσης από την οποία προσπαθεί να αναγνωριστεί η διαδραστικότητα του διεθνούς περιβάλλοντος και των κεντρικών πολιτικών εξελίξεων, με εκείνες ενός εγχώριου πολιτικού σκηνικού.

---

⁷⁰Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Η σύσταση και η εδραίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος, 1974-1981», *ό.π.*, σ.294-313.

⁷¹ Χ.σ., « Η Δημοκρατία δεν κατοχυρώνεται με εκτελέσεις των εχθρών της», *Η Καθημερινή*, φ.17037, 26.08.1975, σ.1. ,σ.10.

⁷²Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *ό.π.* σ. 46-54.

Η Ισπανία και η Πορτογαλία, είχαν δύο από τις μεγαλύτερες σε διάρκεια δικτατορίες σε ευρωπαϊκό έδαφος, αισθητά μακροβιότερες από την ελληνική επταετία. Στην περίπτωση της Ισπανίας πρόκειται για μια μετάβαση αρκετά ήπιου και ομαλού χαρακτήρα με διακριτά τα στοιχεία της συνέχειας. Στην πραγματικότητα, υπήρξε μια συνθήκη διαδοχής από τον δικτάτορα Φράνκο προς τον βασιλιά Χουάν Κάρλος. Πολλοί θεσμοί και πρόσωπα διατηρήθηκαν ενώ και ο σχετικός διάλογος τόσο σε επίπεδο κράτους και πολιτείας όσο και μεταξύ των κοινωνικών ομάδων και των διαμεσολαβητών τους διεξήχθη με μετριοπάθεια και με βασικό στόχο την διατήρηση της τάξης, της ασφάλειας και της αποφυγής συγκρούσεων. Το ζήτημα της όποιας βίας και αντιπαράθεσης με την πολιτεία και τις αποφάσεις της, προήλθε κυρίως από την πλευρά βασικών ομάδων. Κομβικό σημείο υπήρξε ο νόμος περί αμνηστίας το 1977, ο οποίος και επισφράγισε την συνολική νηφάλια και με υπολογιστική συγκράτηση μετάβαση και την ολοκλήρωση της. Εκτεταμένες δικαστικές διώξεις και δικαστήρια δεν έλαβαν ποτέ χώρα⁷³.

Αναφορικά με την περίπτωση της Πορτογαλίας, σε αυτή την εκδοχή μετάβασης το στοιχείο της τομής υπήρξε περισσότερο έντονο και εμφανές. Το παλαιό δικτατορικό καθεστώς καταλύθηκε έπειτα από κίνηση στρατιωτικών δυνάμεων, που αντέδρασε με αφορμή την πολιτική της χώρας στις αποικίες. Τα πρώτα χρόνια έτσι, η μετάβαση προσέλαβε έναν περισσότερο κοντά στα «επαναστατικά» πρότυπα μεταβάσεων, χαρακτήρα. Έγιναν εκτεταμένες εκκαθαρίσεις στους θεσμούς, στις κρατικές υπηρεσίες αλλά ακόμα και στον ιδιωτικό τομέα. Ταυτόχρονα πραγματοποιήθηκαν και ορισμένες δικαστικές κδιώξεις. Η κορύφωση των όποιων σχετικών εντάσεων σημειώθηκε το καλοκαίρι του 1975. Έπειτα ξεκίνησε και η δεύτερη φάση της μετάβασης, όπου την διαχειρίστηκαν πλέον μετριοπαθείς πολιτικά δυνάμεις και ήταν πολύ πιο κοντά στα υπόλοιπα ευρωπαϊκά πρότυπα. Πολλές εκ των ποινών και των εκκαθαρίσεων που είχαν επιβληθεί τα πρώτα χρόνια ανεστάλησαν, εφόσον με μια αντίστροφη πορεία αναιρούνταν. Η εμπέδωση της δημοκρατίας ταυτίστηκε τότε από την πλευρά της Πολιτείας, με τον μετριοπαθή και συγκρατημένο χειρισμό του παρελθόντος. Σημαντικό

---

⁷³Paloma Aguilar, «Justice, Politics, and Memory in the Spanish», Alexandra Barahona De Brito, Carmen Gonzales-Enriquez, Paloma Aguilar (επιμ.), ό.π., σ.92-118.

στοιχείο για την περίπτωση της Πορτογαλίας ήταν και το γεγονός ότι παράλληλα βίωνε μια συνολική πολιτειακή και οικονομική κρίση⁷⁴.

Κοινωνίες, οι οποίες βιώνουν μια συνθήκη πολιτειακής και πολιτικής μετάβασης, έχει σημειωθεί συχνά να διακρίνονται από αισθήματα φόβου και προσδοκιών⁷⁵. Ο φόβος υπάρχει ως προς το ποσοστό βεβαιότητας της απεμπλοκής από την παρελθούσα κατάσταση και αναδεικνύεται ως ανησυχία απέναντι σε ενδεχόμενη επαναφορά στο μόλις απερχόμενο καθεστώς. Επομένως, ο φόβος αυτός εκκινεί από το παρελθόν. Η μετάβαση από ένα αυταρχικό σε ένα άλλο καθεστώς δημιουργεί αιτήματα, αξιώσεις προσδοκίες. Έχει σημειωθεί σε ορισμένες περιπτώσεις, οι προσδοκίες αυτές να εμφανίζονται ιδιαίτερα υψηλές, διεκδικώντας άμεσες λύσεις, επαναφορές, επανασύσταση θεσμών, πλήρη ρήξη με το παρελθόν, ορατές και δημόσιες καταδίκες. Συχνά τα παραπάνω συνδέονται και με την συνθήκη απονομής δικαιοσύνης και ποινών. Στην Ελλάδα το αίτημα για μια βαθιά εκκαθάριση προήλθε από ένα ευρύ φάσμα, από το Κέντρο ως την Άκρα Αριστερά, αλλά και από ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας. Από την άλλη, έχει σημειωθεί και η τάση για πολύ χαμηλές προσδοκίες από και προς μια νέα κατεύθυνση και προς την εγκαθίδρυση ενός νέου συστήματος. Σε αυτή την περίπτωση συνήθως συναντώνται χαμηλών τόνων αιτήματα - αναφορικά με την νομική δίωξη ενώ και για τις ποινές μπορεί οριακά να μην γίνεται λόγος- και η εστίαση βρίσκεται στην έννοια της συμφιλίωσης, στο να αφεθούν στην λήθη τα περασμένα ως αναγκαίο βήμα για μια πραγματική αλλαγή. Συχνό επίσης εδώ, παρουσιάζεται το μοτίβο της τήρησης απόστασης μεταξύ δύο ίσα υπεύθυνων και υπαίτιων πλευρών. Εν προκειμένω, ως εναλλακτική στην απόδοση ευθυνών αναδεικνύεται η ανάγκη αποκατάστασης των θυμάτων, χωρίς να διευρύνεται η δημόσια συζήτηση γύρω από το ποιος εν τέλει δημιούργησε τα θύματα αυτά. Στην Ελλάδα, η κυβέρνηση και τα ΜΜΕ που την υποστήριζαν κινήθηκαν κυρίως προς αυτή την κατεύθυνση, σε τόνους μετριοπάθειας και ψυχραιμίας.

Στο πλαίσιο των παραπάνω στοιχείων θα σχολιάζαμε πως η ισπανική περίπτωση εντάσσεται μάλλον καλύτερα στη λογική μιας κοινωνίας στην οποία επιβλήθηκαν χαμηλές προσδοκίες κατά την περίοδο της μετάβασης, ενώ στον πορτογαλικό κοινωνικό σχηματισμό οι εντάσεις και, - οι ενστάσεις εμφανίστηκαν πιο έντονες.

---

⁷⁴ Antonio Costa Pinto, «Settling accounts with the Past in a Troubled Transition to Democracy : The Portuguese Case», Alexandra Barahona De Brito, Carmen Gonzales-Enriquez, Paloma Aguilar (επιμ.), *ό.π.*, σ. 65-91.

⁷⁵ Paloma Aguilar, *ό.π.*, σ. 99.

Οι τρεις αυτές χώρες (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία) εγγράφονται στο δεύτερο κύμα μεταβατικής δικαιοσύνης που συνέβη στην Νότια Ευρώπη στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 70⁷⁶, με την πτώση των δικτατορικών καθεστώτων τους. Στην περίπτωση της ελληνικής κοινωνίας υπήρχε ένα αίσθημα φόβου και ανασφάλειας κατά τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια. Ένας φόβος επαναφοράς της δικτατορίας. Την ανησυχία ομολογούσε και η ίδια η κυβέρνηση, η οποία αναφερόταν στην ύπαρξη «σταγονιδίων» στον κρατικό μηχανισμό, ενώ χρησιμοποιούσε κατασταλτικά μέτρα απέναντι σε ύποπτα «φιλοχουντικά στοιχεία» εν όψει και των δικών των πρωταίτιων⁷⁷. Ο Τύπος ακόμα δημοσίευε αρκετά συχνά δημοσιεύματα, που έκρουαν τον κώδωνα του κινδύνου αναφορικά με επικίνδυνες συμπεριφορές, επικοινωνίες και κινήσεις και εφιστούσε την προσοχή, ζητώντας την ετοιμότητα και την εγρήγορση. Οι φόβοι αυτοί συνομιλούσαν και με το γεγονός ότι η δικτατορία δεν κατέρρευσε υπό το αυτοτελές βάρος κάποιας εξέγερσης. Επίσης, ενισχυτικό (επικυρωτικό) του φόβου ρόλο, είχε ως ένα βαθμό και η απόπειρα πραξικοπήματος του Φεβρουαρίου 1975⁷⁸.

Από την άλλη πλευρά, όλες αυτές οι διαδικασίες γεννούσαν προσδοκίες στην ελληνική κοινωνία. Προσδοκίες, τις οποίες η κυβέρνηση Καραμανλή τις κατηύθυνε προς μια χαμηλών τόνων και μετριοπαθή κατεύθυνση συμφιλιοτικής και όχι τιμωρητικής προοπτικής. Τα επιχειρήματα που επιστρατεύτηκαν εδώ συγκλίνουν αρκετά με το κλίμα και τις ανάλογες πολιτικές αφηγήσεις και επιχειρήματα της ισπανικής περίπτωσης. Με αναφορές στο παρελθόν των εμφυλίων πολέμων και με την ανάκληση ενός διχαστικού, αδελφοκτόνου παρελθόντος, το οποίο πάση θυσία έπρεπε να αφηθεί πίσω, οποιοδήποτε πάθος και ένταση θα μπορούσαν έστω και μερικώς να το επαναφέρουν έπρεπε αυτομάτως να αποκλειστούν⁷⁹. Στην ελληνική κοινωνία ωστόσο, φάνηκε να υπήρχε μεγαλύτερη διάθεση και διεκδίκηση αναφορικά με το να αποδοθεί δικαιοσύνη και ποινές. Στον ελληνικό Τύπο μεταφέρθηκαν αιτήματα φορέων, συλλογικών σωμάτων και διοικητικών οργάνων, που προέρχονταν από έναν διευρυμένο χώρο, σίγουρα όχι μόνο μίας πολιτικής απόχρωσης. Η συναίνεση απέναντι σε μία αμιγώς ήπιας μορφής αποκατάσταση των «λογαριασμών» με το παρελθόν και ενός μεγάλου εθνικού και συμφιλιοτικού δρασκελισμού προς τα μπρος, δεν εμφανίστηκε

---

⁷⁶ Νικηφόρος Διαμαντούρος, *ό.π.*

⁷⁷ Χ.σ., «Οι πρωταίτιοι στη γυναικεία πτέρυγα των φυλακών», *Τα Νέα*, φ.9201, 23.07.1975, σ.16.

⁷⁸ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Η σύσταση και η εδραίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος, 1974-1981», *ό.π.*

⁷⁹ Μάγδα Φυτιλή, «Ο χαμένος ρομαντισμός του ισπανικού εμφυλίου», Γιώργος Κόκκινος, Παναγιώτης Κιμουρτζής, Μάρκος Καρασαρίνης (επιμ.), *ό.π.*, σ.281-303.

τόσο νομιμοποιημένη εντός της ελληνικής κοινωνίας, όσο στα ισπανικά δεδομένα. Στην Ισπανία υπήρξε μια συμφωνία μετάβασης από τα πάνω που επιδίωκε να οριοθετεί τις προσδοκίες για τιμωρία των δικτατόρων. Στην Ελλάδα ήταν εμφανής η απουσία εμπιστοσύνης στη διάθεση του κράτους να αποδώσει βαριές ποινές. Ένα νήμα που διαπέρασε και τις τρεις νοτιο-ευρωπαϊκές περιπτώσεις υπήρξε εκείνο της θέσης και του ρόλου του στρατού. Και στις τρεις χώρες παρά το διαφορετικό ρόλο του στρατού, το αίτημα ήταν να απομακρυνθεί, δηλαδή, ο στρατός από την πολιτική και «να επιστρέψει στους στρατώνες».⁸⁰

---

⁸⁰ Νικηφόρος Διαμαντούρος, *ό.π.*

B. Κεφάλαιο

B1.Ο Τύπος ως ιστορική πηγή

Ένα έντυπο, είτε πρόκειται για εφημερίδα ή περιοδικό, όταν μελετάται ως ιστορική πηγή απαιτεί ως προϋπόθεση την ανάγνωση του σε συνομιλία με το συγκείμενο χρονικό πλαίσιο, στο οποίο βρίσκεται, αλλά και με τις κοινωνικές και πολιτισμικές ορίζουσες που το περιβάλλουν⁸¹. Το εκάστοτε έντυπο, διαμορφώνεται και συγκροτείται στο πλαίσιο της κοινωνίας, στην οποία και απευθύνεται. Όπως η κοινωνία αυτή δεν είναι ενιαία, έτσι και ο Τύπος ως ένας φορέας – ένα «πολιτισμικό προϊόν»⁸², διαπερνάται από- και τοποθετείται ενδεχομένως και πάνω- (σ) τις αντιθέσεις που την διαπερνούν.

Ο ρόλος του Τύπου έγκειται, ανάμεσα σε άλλα, στην αναπαράσταση, στην «κατασκευή» μιας εйдής⁸³. Ο Τύπος δεν είναι το πεδίο εκείνο στο οποίο η εйдής θα επιτελεστεί, θα ενσαρκωθεί. Είναι όμως ακριβώς εκείνο το εργαλείο διαμεσολάβησης, το οποίο θα συγκροτήσει την αναπαράσταση και την πρόσληψη γύρω από την εйдής και την εκδραμάτισή της. Αυτό, συμβαίνει σε συνέργεια και με άλλους πάντα παράγοντες. Με αυτό τον τρόπο και ήδη από τον 19^ο αιώνα ο Τύπος έχει καθιερωθεί να θεωρείται και ως η «τέταρτη εξουσία»⁸⁴, έχοντας την δυναμική να συγκροτεί και να θέτει όρια και πλαίσιο στη συγκρότηση ενός διαλόγου στα πλαίσια της δημόσιας σφαίρας⁸⁵.

Στην περίπτωση που εξετάζουμε, αναφερόμαστε στην αναπαράσταση ενός δικαστικού πολιτικού γεγονότος, της δίκης των πρωταίων της δικτατορίας. Το γεγονός τα οποία συζητιούνται και ιστορούνται στο πλαίσιο αυτό, για μια σειρά προσώπων και ανθρώπων υπήρξαν και βιωμένη εμπειρία. Με την αναπαράστασή τους πρώτα εντός του δικαστικού πλαισίου, τίθεται ένα πρώτο κριτήριο και ένα αυστηρά ορισμένο πλαίσιο, το οποίο και ορίζει τι πρέπει και τι το ενδιαφέρει να ειπωθεί, να έρθει στη δημοσιότητα. Ο Τύπος έπειτα αποτελεί το δεύτερο επίπεδο διαμεσολάβησης,

---

⁸¹ Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Ο αθηναϊκός Τύπος στον 20^ο αιώνα: Συνέχεις και τάσεις, 1922 – 1974», Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα, Ιστορικές και θεωρητικές*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2005, σ. 71.

⁸² Στο ίδιο: Έφη Αβδελά, *ό.π.*, σ.23.

⁸³ Στο ίδιο.

⁸⁴ Λουκία Δρούλια, «Παρουσίαση του προγράμματος : «Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου, 1784 ως σήμερα»», Λουκία Δρούλια (επιμ.), *ό.π.*, σ.31. Βλ. και Χάγκεν Φλάισερ, *ό.π.*, σ.21-29 · Γ.Ν. Δρόσος, «Το Κυπριακό και η Δημοκρατία», εφ. *Καθημερινή*, φ.16951, 15-5-1975, σ.4.

⁸⁵ Έφη Αβδελά, *ό.π.*, σ.24.

τον δεύτερο φακό μέσω του οποίου αναγιγνώσκεται το γεγονός. Τα γεγονότα αποτελούν μια σειρά λόγων και πράξεων που την στιγμή της τέλεσης τους εγγράφονταν στην σφαίρα του ιδιωτικού (ειδικά στα πλαίσια μιας ποινικής διαδικασίας, εξιστορούνται ιδιωτικές συνομιλίες, επικοινωνίες, προσωπικοί διαξιφισμοί κ.ά) , μεταφέρονται έπειτα στην δημόσια σφαίρα ως κόμβοι στη δημόσια συζήτηση. Μεταφέρονται τέλος, μέσω των ΜΜΕ για να αναγνωσθούν και να επαναπροσληφθούν από τον κάθε αναγνώστη ξανά σε ιδιωτικό επίπεδο, αυτή την φορά όμως ως ειδήσεις, ως δημόσιες συλλογικές αναπαραστάσεις⁸⁶ και σαφώς από διαφορετικά πλέον υποκείμενα.

Η εξέταση ενός έντυπου μέσου, δεν μπορεί παρά να γίνεται ως σύνολο⁸⁷. Η αποσπασματική ανάγνωση, ερμηνεία και ανάλυση των άρθρων, δημοσιεύσεων, αποσπασμάτων κ.ά., θα οδηγούσε σε μια περισσότερο ενδοκειμενική ανάλυση. Μία τέτοια ανάλυση δεν θα μπορούσε να προσφέρει χρήσιμα στοιχεία, που να αναδεικνύουν πτυχές της εξεταζόμενης υπόθεσης. Ως εκ τούτου προκρίνεται και στην παρούσα εργασία μια ολιστικού τύπου ανάγνωση του εντύπου, η οποία θα μελετά τα δημοσιεύματα μέσα στο συνολικό πλαίσιο της εφημερίδας. Το ποια θέματα επιλέγει να φιλοξενήσει το έντυπο, πώς είναι η δομή και η «γεωγραφία» του, οι ιεραρχήσεις εντός του, οι μορφολογικές και κειμενικές επιλογές αλλά και ο τρόπος που συνομιλούν ή όχι τα άρθρα του μεταξύ τους συνθέτοντας εν τέλει το φύλλο της εφημερίδας, αποτελούν ερωτήματα που απασχολούν την παρούσα εργασία.

Για την διπλωματική εργασία έχουν επιλεγθεί οι εφημερίδες *Η Αυγή*, *Η Καθημερινή* και *Τα Νέα*. Τα τρία αυτά έντυπα εκτός του ότι απηχούν διαφορετικό πολιτικό χώρο (κυβέρνηση–Κέντρο–Αριστερά) είναι σημαντικό, ότι παρουσιάζουν και ένα διαφορετικό αφήγημα για το πώς έγινε η επιβολή της δικτατορίας, τι σήμαινε η κατάσταση της επταετίας αλλά και πώς κινήθηκε και τι σήμαναν τα πρώτα βήματα της μεταπολίτευσης προς ένα φιλελεύθερο δημοκρατικό καθεστώς. Από τις δυο καθημερινές εφημερίδες της Αριστεράς, επελέγη η *Αυγή* και όχι ο *Ριζοσπάστης*, καθώς θεωρήσαμε ως πολύ πιο ενδιαφέροντα τον διάλογο της εφημερίδας με τις άλλες δυο εφημερίδες που έχουν επιλεγεί. Οι ερμηνείες, οι σχολιασμοί και οι τοποθετήσεις που

---

⁸⁶Friendrich Jaeger, *ό.π.*

⁸⁷Αγαθοκλής Αζέλης, *Τύπος και Κρίση*, Λόγειον, Αθήνα 2014, σ.15-23.

έγιναν για την διεξαγωγή της δίκης και την σημασία της παρουσιάστηκαν με κάποιες βασικές ομοιότητες στις τρεις εφημερίδες, ωστόσο διέφεραν και σε αρκετά στοιχεία.

Η «ζωή» των τριών εφημερίδων

*Η Αυγή*⁸⁸

Η *Αυγή*, ξεκίνησε να εκδίδεται το 1952 μέχρι το 1967, όπου η κυκλοφορία της διακόπηκε λόγω της επιβολής της δικτατορίας. Κατά την επταετία εκδόθηκαν άλλα 45 φύλλα ως παράνομο όμως έντυπο της Αριστεράς. Επανεκκίνησε την λειτουργία της, κατά την Μεταπολίτευση πλέον, τον Αύγουστο του 1974. Κυκλοφορεί έως σήμερα. Η *Αυγή* δεν ανέπτυξε κάποιο ιδιαίτερο λόγο μεταπολιτευτικά σχετικά με την πορεία της και την κατάσταση (μη) λειτουργίας της κατά την δικτατορία. Υπήρξαν κάποιες αναφορές στο πλαίσιο σχολίων περί της συνολικής και γενικής επίθεσης κατά της Αριστεράς και περί των εμποδίων που τέθηκαν στην ύπαρξη και την παρουσία της. Ακόμα, υπογράμμισε την συνθήκη του καθεστώτος της λογοκρισίας και αναδείκνυε την σημασία της ελευθερίας του Τύπου. Για τα φύλλα και τους μήνες που μελέτησα, δεν αξίωσε ωστόσο έντονα να διεκδικήσει εύσημα ηρωισμού για την επίθεση που δέχθηκε η ίδια ως έντυπο από την δικτατορία.

Η εφημερίδα έως το 1967 κυκλοφορούσε σε καθημερινή βάση εκτός Δευτέρας. Ο μέσος όρος σελίδων της βρισκόταν στις οκτώ , με μικρές διαφορές ανά περιόδους ή για τις ημέρες του Σαββατοκύριακου. Πρώτος υπεύθυνος της έκδοσης και της κυκλοφορίας της ήταν ο βουλευτής Αθηνών της ΕΔΑ Βασίλης Ευφραιμίδης. Η *Αυγή* υπήρξε συνδεδεμένη με τον πολιτικό χώρο της ΕΔΑ και στη Μεταπολίτευση του ΚΚΕ εσωτερικού, όπου κατάφερε να γίνει βασικό όργανο έκφρασης και λόγου της ανανεωτικής κομμουνιστικής Αριστεράς στον ελληνικό χώρο.

Υπήρξε από τα έντυπα που η μορφή τους διατηρήθηκε σχετικά σταθερή καθώς και η σειρά στις σελίδες των θεματικών και των στηλών του. Εκτός από τα κεντρικά πολιτικά θέματα που ανέδειξε και αφορούσαν στον ελληνικό χώρο, ενέσκηψε σε μια

---

⁸⁸ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Η Αυγή» , Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784 -1974*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008, τ. Α', σ. 319-322 .

σειρά ζητημάτων εξωτερικής πολιτικής αναλύοντας και εμβαθύνοντας ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που μπορούσε σαν εισάγει τις απόψεις της ανανεωτικής Αριστεράς γύρω από τον πόλεμο, την ειρήνη, τους αγώνες κατά της πολιτικής της αποικιοκρατίας. Τέλος, η στήλη της αναφορικά με τον πολιτισμό στην δεύτερη σελίδα, φιλοξένησε σημαντικές συνεργασίες και φωνές και μπόρεσε να διεκδικήσει και την εκφορά και διατύπωση ενός πολιτισμικού αντι – προτάγματος απέναντι στο κυρίαρχο.

Βρέθηκαν αρκετά δημοσιεύματα σχετικά με την υπόθεση εργασίας εντός της , πολλά από αυτά ως κεντρικά άρθρα στα πρωτοσέλιδα, ορισμένα στις επιφυλλίδες, ακόμα και στην στήλη του Πολιτισμού (δεύτερη σελίδα) αλλά και στο *Έμμετρο ζύπνημα* που υπέγραφε ο Αυγερινός⁸⁹.

*Καθημερινή (Η)*⁹⁰

Η *Καθημερινή* ξεκίνησε να εκδίδεται το 1919 από τον Γεώργιο Άγγ. Βλάχο . Την 21η Απριλίου το 1967 η εκδότρια της, μετά το θάνατο του πατέρα της, Ελένη Βλάχου αποφάσισε η ίδια την διακοπή της κυκλοφορίας της εφημερίδας εξαιτίας του πραξικοπήματος. Η εφημερίδα επανακυκλοφόρησε στη Μεταπολίτευση και συνεχίζει την έκδοσή της έως και σήμερα.

Η *Καθημερινή* ιστορικά απηχούσε τις απόψεις του αντιβενιζελικού και φιλοβασιλικού χώρου, του οποίου ο Γεώργιος Βλάχος υπήρξε σημαίνουσα διανοητική και πολιτική προσωπικότητα. Μετά τον πόλεμο η εφημερίδα υποστήριξε τον Αλέξανδρο Παπάγο και τον Συναγερμό, ενώ στη συνέχεια παρείχε την υποστήριξή της στις κυβερνήσεις της ΕΡΕ και στον Κωνσταντίνο Καραμανλή. Υπήρξε εκφραστής μιας φιλελεύθερης πολιτικής που εγγραφόταν στην συντηρητική παράταξη.

Μεταπολιτευτικά η *Καθημερινή*, όπως θα αναδειχθεί και παρακάτω στην εργασία, εμφάνισε την πρόθεση να φιλοξενήσει περισσότερες φωνές και απόψεις από άλλους πολιτικούς χώρους, βαθαίνοντας έτσι και την επιρροή της σε ένα ευρύτερο ακροατήριο. Στη μεταπολιτευτική αρθρογραφία της η *Καθημερινή* υπενθύμιζε, ως θαρραλέα και βαθέως δημοκρατικού πνεύματος την απόφαση της Ελένης Βλάχου να παύσει η ίδια την κυκλοφορία της εφημερίδας κατά την επιβολή του πραξικοπήματος.

*Νέα (Τα)*⁹¹

---

⁸⁹ «Η προσευχή του ταπεινού δικτάτορα», , εφ. *Η Αυγή*, φ.301,30-7-1975,σ.1.

⁹⁰ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 476-477.

Εκδόθηκε το 1945 αποτελώντας συνέχεια των *Αθηναϊκών Νέων* και κυκλοφορεί έως σήμερα. Ιδρυτής της υπήρξε ο Δημήτρης Λαμπράκης και εκδιδόταν σε καθημερινή απογευματινή βάση. Την περίοδο που μελετήθηκε στην παρούσα εργασία εμφανιζόταν με έναν μέσο όρο δώδεκα σελίδων ανά φύλλο.

Στην εφημερίδα συνεργάζονταν έγκριτοι δημοσιογράφοι αλλά και σημαίνουσες προσωπικότητες. Παρουσίαζε ποικιλία θεματικών στηλών (π.χ. πολιτισμός, ιστορικά, διεθνή, αθλητικά κ.ά) .Φιλοξένησε πληθώρα γελοιογραφιών με σταθερούς συνεργάτες, ένας εκ των οποίων υπήρξε ο Κώστας Μητρόπουλος. Σχετικά δημοσιεύματα με το θέμα της παρούσας εργασίας βρέθηκαν συχνά στις στήλες του *Μικροπολιτικού*, σε άρθρα ανάλυσης, αλλά και σε γελοιογραφίες.

Ο πολιτικός προσανατολισμός της εφημερίδας, η οποία ήταν η πρώτη σε κυκλοφορία, βρισκόταν στο χώρο της Κέντροαριστεράς. Για την περίοδο που μελετάμε εν προκειμένω έμοιαζε συνδεδεμένη κυρίως ακόμα με την Ένωση Κέντρου- Νέες Δυνάμεις και το πρόσωπο του Γιώργου Μαύρου, δίνοντας σταθερά και με αυξητική τάση χώρο και προβολή και στο πρόσωπο και στο κόμμα του Ανδρέα Παπανδρέου.

B2. Η δημοσιογραφική αποτύπωση της δίκης των πρωταιτίων της δικτατορίας

Η πρόθεση για δημοσιογραφική κάλυψη και δημοσιότητα της υπόθεσης της δίκης των πρωταιτίων υπήρξε ρητή από πολλούς εμπλεκόμενους σε αυτήν. Η διαφάνεια και ενημέρωση του κοινού για τα όσα συμβαίνουν, είναι στοιχείο που επιθυμούν και οι δύο πλευρές σε μία δίκη και αποτελούν στοιχεία ενός δημοκρατικού πλαισίου. Με αυτόν τον τρόπο διασφαλίζεται η τήρηση της νομιμότητας και εξασφαλίζεται η ευρύτερη δυνατή νομιμοποίηση του αποτελέσματος – απόφασης. Σε αυτό το πλαίσιο και η κυβέρνηση Καραμανλή επιθυμούσε σαφώς να υπάρχει δημοσιογραφική κάλυψη και ενημέρωση της κοινής γνώμης για τα όσα θα συνέβαιναν στη δικαστική αίθουσα. Η κυβέρνηση σχεδίασε και προγραμμάτισε με ελεγχόμενο και πλήρως επιτηρήσιμο τρόπο, την δημοσιογραφική κάλυψη και την διάχυση των πληροφοριών για τη δίκη.

Αρχικά, συστάθηκε Γραφείο και Κέντρο Τύπου⁹². Αυτό, είχε ως έδρα το ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετανία και φιλοξενούσε διαπιστευμένους δημοσιογράφους

---

⁹¹Ριχάρδος Σωμερίτης, «Τα Νέα», Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), τ. Γ', σ.230-231.

⁹²Χ.σ., «Σημειωματάριο - Μέρες Δόξας», εφ. *Καθημερινή*, φ.17016, 31-7-1975, σ.1.

Έλληνες και ξένους, οι οποίοι παρακολουθούσαν από κλειστό κύκλωμα τηλεόρασης την δίκη και πραγματοποιούσαν την δημοσιογραφική της κάλυψη. Επιπλέον, προβλέπονταν ορισμένες και συγκεκριμένες αριθμημένες θέσεις στην αίθουσα του δικαστηρίου για δημοσιογράφους και φωτορεπόρτερ που είχαν τη σχετική άδεια⁹³. Όπως θα δούμε και παρακάτω η είσοδος στην αίθουσα και για το υπόλοιπο κοινό ήταν αρκετά αυστηρή με διαδοχικούς ελέγχους σε πύλες εισόδου και με την έκτακτη εγκατάσταση μηχανημάτων ανίχνευσης ύποπτων αντικειμένων, όπλων κ.λ.π. Ένα μικρό χρονικό διάστημα πριν την δίκη οι εφημερίδες φιλοξένησαν την είδηση ότι απαγορεύονται τα σχετικά με την δίκη δημοσιεύματα μέχρι αυτή να διεξαχθεί, ώστε να μην επηρεαστεί η τροπή της εκδίκησης⁹⁴.

Σχετικά δημοσιεύματα ωστόσο, είχαν εμφανιστεί ήδη το προηγούμενο διάστημα και στις τρεις εφημερίδες. Υπήρξε ένα μικρό χρονικό διάστημα έπειτα από την απαγόρευση, όπου ο λόγος των εντύπων έγινε λιγότερο οξύς και σχολιαστικός και παρέμεινε περισσότερο καθαρά ενημερωτικός. Αυτό όμως κράτησε για λίγο, καθώς εκείνα ξεκίνησαν ξανά την κάλυψη της υπόθεσης στο πρότερο ύφος και με το χαρακτήρα που το έκαναν. Το θέμα είχε αρχίσει να καλύπτεται πιο σταθερά ήδη από τη στιγμή που κατατέθηκαν οι μηνύσεις, ξεκίνησαν οι προανακρίσεις κ.λ.π.. Διατρέχοντας τα φύλλα των εφημερίδων έως και ένα χρόνο πριν, παρατηρείται πως ορισμένες ημερομηνίες - συμβολικές επέτειοι, αποτέλεσαν κόμβους και σημεία πύκνωσης του σχετικού διαλόγου στον Τύπο. Τέτοιες ημερομηνίες για παράδειγμα αποτέλεσαν η 17^η Νοεμβρίου 1974 , η 21^η Απριλίου 1975 και η 24^η Ιουλίου 1975⁹⁵. Στα φύλλα εκείνων των ημερών πολλές διαφορετικές φωνές, μέσα από την αρθρογραφία έθεταν το ζήτημα της κάθαρσης και της αποχουντοποίησης και σχολίαζαν την εξέλιξη τους και τα επίδικα που σχετίζονται με αυτά. Ακόμα αναδείχθηκε αρκετά το αίτημα για άμεση τιμωρία των υπευθύνων των δεινών, που υπέστη ο ελληνικός λαός. Με αφορμή μάλιστα και τις κινητοποιήσεις – εκδηλώσεις, που έλαβαν χώρα τις ημέρες εκείνες - που ενδεικτικά αναφέρθηκαν παραπάνω- και που σε ορισμένες περιπτώσεις συνοδεύθηκαν και από επεισόδια και συγκρούσεις στο κέντρο της πόλης, έκαναν την εμφάνιση τους στις στήλες των εφημερίδων και οι πρώτες αναφορές στο λαϊκό αίσθημα που αδημονεί και

---

⁹³Χ.σ., «Ειδικές δυνάμεις σε επιφυλακή κατά τη δίκη στον Κορυδαλλό», εφ. *Καθημερινή*, φ.17005,σ.1.· χ.σ., «Η αληθινή απολογία του Παπαδόπουλου», εφ. *Η Αυγή*, φ.299,27-7-1975, σ.10.

⁹⁴Χ. σ., « Απαγορεύονται σχόλια πριν γίνουν οι δίκες» , εφ. *Καθημερινή*, φ. 16963, 29-5-1975,σ.1.

⁹⁵Χ.σ., «Ο Λαός εόρτασε με ενθουσιασμό την επέτειο της Δημοκρατίας στο Στάδιο», χ.σ., εφ. *Καθημερινή*, φ.17011,27-7-1975,σ.1. Βλ. και χ.σ., «Οι εκδηλώσεις για την 24^η Ιουλίου», εφ. *Η Αυγή*, φ.297, 25-7-1975, σ.8.

νιώθει να εμπαιίζεται και που η όποια άλλη καθυστέρηση μπορεί να το οδηγήσει σε επικίνδυνες απραπούς, ξεσπάσματα, βίας και εκδίκησης⁹⁶.

Προχωρώντας πλησιέστερα στην χρονική στιγμή της έναρξης της δίκης και παρακολουθώντας τους εαρινούς μήνες, παρατηρείται μια ευρύτερη ενημέρωση για τα όσα επρόκειτο να γίνουν. Φαίνεται και οι τρεις εφημερίδες να μοιράζονταν την αντίληψη της αναγκαιότητας για διαφάνεια. Μετά και από την εμπειρία της δικτατορίας και με όσα επέβαλε αυτή στο πεδίο της ενημέρωσης και της ελεύθερης έκφρασης, το θέμα αυτό τον πρώτο χρόνο της μεταπολιτευτικής δημοκρατίας έμοιαζε ιδιαίτερος ευαίσθητο και απασχολούσε πολύ τον Τύπο, τους συλλογικούς φορείς των δημοσιογράφων, ελληνικούς και διεθνείς φορείς. Τονίζονταν έτσι, η ανάγκη ο πολίτης – αναγνώστης να είναι πλήρως ενημερωμένος για τα όσα διεξάγονταν πριν και κατά την δίκη. Ακόμα και οι πιο νομικές και νομικιστικές λεπτομέρειες, γραφειοκρατικά και διαδικαστικά στοιχεία παρατίθεντο με σχολαστικότητα. Ένας σταθερός αναγνώστης ενός εκ των τριών εντύπων για όλο το διάστημα από τον Ιούλιο του 1974 μέχρι και ένα χρόνο μετά τον Ιούλιο του 1975, όποτε και άρχισε η δίκη των πρωταιτίων, μπορούσε με πηγή ενημέρωσης τον Τύπο να έχει μια αρκετά σαφή εικόνα της πορείας προς την απονομή της δικαιοσύνης. Οι αδυναμίες, οι αντιφάσεις και τα κωλύματα δεν έμοιαζαν να κρύβονται αντίθετα θίγονταν ακόμα και από την *Καθημερινή*, την εφημερίδα που απηχούσε και υποστήριζε την κυβέρνηση. Με την έναρξη της δίκης δίνονταν πλήρως και αναλυτικά όλα τα στοιχεία: τα ονόματα των μελών του προεδρείου, των συνηγόρων, το κατηγορητήριο, βάσει ποιων νόμων θα γίνονταν η εκδίκηση, ενώ και στην πορεία της δίκης δημοσιοποιούνταν και τα ονόματα και οι ιδιότητες των μαρτύρων κ.ά.

Σε κάποιο εμφανές σημείο της εφημερίδας ή στην αρχή της παράθεσης των πρακτικών οι εφημερίδες συχνά επισήμαιναν το χώρο (Κορυδαλλός), τον τακτικό αριθμό της ημέρας της εκδίκασης (π.χ. 3^η) καθώς και την ώρα (π.χ. 9 π.μ.). Δίνονταν έτσι οι τρεις διαστάσεις του γεγονότος της δίκης και μεταφερόταν μια αίσθηση ζωντανής αναμετάδοσης⁹⁷.

---

⁹⁶ Χ.σ., «Υποπτα στοιχεία προκάλεσαν τις χθεσινές βιαιότητες», εφ. *Η Καθημερινή*, φ.16943,20-4-1975, σ.6.

⁹⁷ Χ.σ., «Η χθεσινή δέκατη μέρα της δίκης των αρχιπραξικοπηματιών», εφ. *Η Αυγή*, φ.310, 9-101-1975, σ.4.

Το θέμα καθιερώθηκε στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων, από την έναρξη της δίκης και έπειτα. Μέχρι τότε μπορεί να φιλοξενούταν στα πρωτοσέλιδα, αλλά σε μικρότερη συχνότητα. Έπειτα από την έναρξη της δίκης και των βασανιστών (Αύγουστος 1975), η δίκη των πρωταιτίων έχασε σε πολλά φύλλα την πρωτοκαθεδρία του υπέρτιτλου της πρώτης σελίδας, αποτελώντας συνήθως την επόμενη σε έκταση είδηση. Τα σχετικά με την δίκη των πρωταιτίων δημοσιεύματα δεν βρίσκονταν σε κάποια στήλη δικαστικού – αστυνομικού ρεπορτάζ. Αρχικά, κάποιο τέτοιου είδους ρεπορτάζ τουλάχιστον για τις εφημερίδες που εξετάστηκαν δεν φάνηκε να είναι τόσο αυστηρώς χωρικά οριοθετημένο εντός των εφημερίδων. Τα άρθρα έτσι, που αφορούσαν σε λοιπά αστυνομικά και δικαστικά θέματα δεν βρίσκονταν σε κάποια σταθερό σημείο, στήλη για τις τρεις εφημερίδες. Ήταν ενδεχομένως πιο συχνό να συναντώνται στις τελευταίες σελίδες και τα ανά φύλλο σχετικά δημοσιεύματα να ήταν σχετικά συγκεντρωμένα σε ίδια σελίδα, όχι όμως υπό μορφή στήλης. Παρουσιάζει ωστόσο, αρκετό ενδιαφέρον ο διάλογος που σημειώθηκε σε περιπτώσεις ανάμεσα στα δημοσιεύματα των δικών και σε εκείνα που αφορούσαν το κοινό ποινικό έγκλημα και δίκαιο, εκεί που συνέβαινε να γίνεται λόγος για το έγκλημα και τις συνέπειες του στην κοινωνία, τις αξίες και την ηθική και στην βαρύτητα που έχει η τιμωρία και ο κολασμός ως οριοθέτηση και επαναφορά στις «κοινές αξίες» του κοινωνικού συνόλου⁹⁸. Μια τέτοια περίπτωση ήταν η συνομιλία εντός άρθρου αναφορικά με τη δίκη των πρωταιτίων όσο εκείνη εκτυλισσόταν, με την περίπτωση του ληστή Βερνάρδου που απασχόλησε τον Τύπο για μήνες. Εκεί ο συντάκτης εξέφρασε την άποψη ότι μεταξύ των δύο δεν νοείται η τιμωρία των πρώτων να είναι ελαφρύτερη από τον δεύτερο (είκοσι έτη κάθειρξη) αφού στην πρώτη περίπτωση ζημιώθηκε ένας ολόκληρος λαός ενώ στην δεύτερη ορισμένα πιστωτικά ιδρύματα⁹⁹.

Η δίκη των πρωταιτίων αντιμετωπίστηκε από τον Τύπο ως μέρος των κεντρικών πολιτικών ειδήσεων. Η θέση των σχετικών δημοσιευμάτων ήταν κεντρική και δεν προσομοίαζε με θέμα αστυνομικού ρεπορτάζ. Πολύ συχνοί έως και τυπικοί τίτλοι κάτω από τους οποίους βρισκόταν να καλύπτεται το θέμα στον Τύπο, ήταν τίτλοι που περιλάμβαναν το «Η ελληνική Νυρεμβέργη» και παραλλαγές του «Η Χούντα στο

---

⁹⁸ Σε όλες τις σχετικές αναφορές του όρου εντός των εντύπων το κοινωνικό σύνολο λαμβάνεται από την εφημερίδα απλουστευτικά ως ενιαίο.

⁹⁹ Γ.Ν. Δρόσος, «Βασανισμοί και Δικτατορία», εφ. *Καθημερινή*, φ. 17026, 13-8-1975, σ.6

σκαμνί/εδώλιο», «Η πολύκροτος δίκη» καθώς επίσης συχνοί υπήρξαν και κάποιοι προσδιορισμοί π.χ. «οι τρεις αδελφοί», «οι σφετεριστές», «ο αόρατος» κ.ά.¹⁰⁰

Η Αυγή, η Καθημερινή και τα Νέα φιλοξενούσαν από την έναρξη της δίκης και έπειτα σε καθημερινή βάση, αποσπάσματα των πρακτικών της δίκης. Αυτά, αφορούσαν πάντα στην προηγούμενη ημερολογιακά ημέρα της δίκης και εμφανίζονταν με κεντρικούς τίτλους που συχνά λαμβάνονταν από φράσεις που ειπώθηκαν στην διαδικασία. Η έκταση των αποσπασμάτων αυτών ήταν συνήθως μεγάλη, οπότε και καταμερίζονταν σε πάνω από μια σελίδες. Επιπλέον, χωρίζονταν σε υποενότητες με υποτίτλους και δινόταν κάθε φορά το ποιος μιλάει με μορφή ευθέως διαλόγου, όπως αυτός δακτυλογραφήθηκε. Όταν τα πρακτικά δεν παρατίθεντο κατά αυτόν τον τρόπο και άρα αυτούσια, μπορεί σε σημεία να εμφανιζόταν μια συνοπτική και έμμεση αφήγηση τους, που εστίαζε στα σημαντικά που έκρινε η εφημερίδα ότι έπρεπε και άξιζε να ειπωθούν φροντίζοντας όμως και τα τρία έντυπα να μην διασπαστεί η συνέχεια ούτε να αφηθεί κάτι που ο αναγνώστης δεν θα καταλάβαινε επειδή θα του έλειπε κάποια πληροφορία. Τα τμήματα των πρακτικών, που επέλεγε η κάθε εφημερίδα να φιλοξενήσει και να αναδείξει, πολύ συχνά συνέπιπταν. Σε αυτό, φαντάζομαι ότι κάποιος ρόλος θα διαδραμάτιζε και ο συντονισμός του Κέντρου Τύπου που αναφέρθηκε παραπάνω. Ειδικά στα σημεία που προέρχονταν από τις καταθέσεις μαρτύρων, τα σημεία των πρακτικών που παρατίθεντο έμοιαζαν σχεδόν ταυτόσημα και οι τίτλοι στις υπό ενότητες έμοιαζαν και εκείνοι. Στην *Καθημερινή* και τα *Νέα* δηλώνονταν ονομαστικά οι δημοσιογράφοι και κάποτε και οι φωτορεπόρτερ που κάλυπταν το θέμα μέσω των πρακτικών και των στιγμιότυπων (συνήθως ήταν πολυμελείς ομάδες δημοσιογράφων και στα δύο έντυπα, με όχι πάντα σταθερή σύνθεση)¹⁰¹. Στήλη, με την μορφή ενός διακριτού τετράγωνου πλαισίου κάτω από τα πρακτικά και με τίτλο «Στιγμιότυπα» φιλοξενούσαν και τα τρία έντυπα¹⁰². Εκεί, οι εφημερίδες επέλεγαν ορισμένα πολύ σύντομα «σκηνικά», εικόνες, διαλόγους που έλαβαν χώρα στο πλαίσιο της δίκης. Σε αυτό το σημείο του ρεπορτάζ πολύ συχνά διακρινόταν και ένα πιο χαλαρό χιουμοριστικό ύφος, σχόλια για τις αντιδράσεις του ακροατηρίου και του κόσμου εκτός

¹⁰⁰Χ.σ., «Στήνονται τα εδώλια για τους δικτάτορες - Στην τελική φάση η προετοιμασία της ελληνικής Νυρεμβέργης», εφ. *Καθημερινή*, φ.16995, 6-7-1975, σ.1. Βλ. και · Σταύρος Τσίρος, «Η ελληνική Νυρεμβέργη», εφ. *Καθημερινή*, φ.17007, 20-7-1975, σ.4. · Χ.σ., «Οι σφετεριστές της εξουσίας στο σκαμνί», εφ. *Η Αυγή*, φ. 300, 29-7-1975, σ.3. · Χ.σ., «Ήταν σφετεριστές», εφ. *Τα Νέα*, φ.9206, 29-7-1975, σ.1.

¹⁰¹ Εφ. *Τα Νέα*, φ.9206, 29-7-1975, σ.6.

¹⁰² Σπ. Φαναριώτης, Γ.Μαύρος, Παν. Βενάρδος, «Στιγμιότυπα», εφ. *Η Αυγή*, φ. 300, 29-7-1975, σ.3.

Βλ και Λίνα Αλεξίου, Νικ.Αντωνόπουλος, Ερ.Μπαρτζινόπουλος, Γιώργος Καψής, Κώστας Ρεσβάνης, «Στιγμιότυπα από τον Κορυδαλλό», εφ. *Τα Νέα*, φ.9206., 29-7-1975, σ.8.

αίθουσας. Πολύ συχνές ήταν οι αναφορές εντός της στήλης στους διαλόγους δημοσιογράφων – κατηγορούμενων. Στους διαλόγους που διεξάγονταν με τους δημοσιογράφους, είτε ως αποτύπωση της απόπειρας εκ μέρους τους να αποσπάσουν κάποια απάντηση – πληροφορία, είτε με τις επιθετικές βολές τους απέναντι στα στελέχη της Χούντας με ειρωνικό, θυμωμένο ή εμπαικτικό ύφος. Η στήλη αυτή έμοιαζε σαν να είναι τα «παραλειπόμενα», στην κινηματογραφική γλώσσα.

Από τα πρώτα κεντρικά δημοσιεύματα που αφορούσαν στην έναρξη της δίκης και κατά τη διάρκεια της, φωτογραφίες συνόδευαν συνεχώς τα πρακτικά και τα δημοσιεύματα. Ο πιο συχνός τύπος φωτογραφίας που βρισκόταν στις ασπρόμαυρες σελίδες, ήταν τα πορτρέτα των κατηγορουμένων καθώς και πλάνα από την αίθουσα του δικαστηρίου. Όλες οι φωτογραφίες συνοδεύονταν από μια περιγραφική λεζάντα, που εξηγούσε το περιεχόμενο της εικόνας, ενώ στις περιπτώσεις των πορτρέτων ορισμένων στελεχών της Χούντας συνοδεύονταν με μια φράση ευτελιστική ως προς το πρόσωπο που απεικονιζόταν. Η εν λόγω φράση-λεζάντα μάλιστα μπορεί να είχε καθιερωθεί και συνοδεύει τη φήμη του από καιρό (λ.χ. για τον Ιωάννη Λαδά ως «καθαρά χέρια»). Στα πρωτοσέλιδα που ανήγγελλαν την είδηση της έναρξης της δίκης, οι φωτογραφίες των κατηγορουμένων κατέκλυσαν τα φύλλα. Συχνά, βρίσκονταν μέσα σε πλαίσια και γεωμετρικές ταινίες σαν πρωταγωνιστές ενός δράματος του οποίου άνοιγε η αυλαία¹⁰³. Οι φωτογραφίες που απεικόνιζαν την δικαστική αίθουσα έμοιαζαν περισσότερο με φωτογραφίες – ντοκουμέντα. Συνάδουν με τα αφηγήματα του Τύπου περί ιστορικής δίκης και διαδικασίας και επιδίωκαν να καθιερωθεί, να μείνει αυτή η εικόνα του δικαστηρίου στη συλλογική μνήμη και συνείδηση. Μια μικρότερη ομάδα φωτογραφιών, προέβαλε τα στελέχη της Χούντας την περίοδο της επταετίας να φωτογραφίζονται με διάφορους πολιτικούς και μη, παράγοντες θέλοντας ενδεχομένως να εισάγει άρρητα την αμφιβολία και το ερώτημα της συνενοχής και άλλων προσώπων.

Μαζί με τις φωτογραφίες γρήγορα τα έντυπα εμφάνισαν και τις γελοιογραφίες, με τα *Νέα* να προχωρούν στην πιο μαζική παραγωγή τους. Μικρά σκίτσα (strips) , χωρίς πολύ γεμάτο ή πολύπλοκο σχέδιο με σύντομο, ευθύ και απτό περιεχόμενο. Κάποιες φορές εμπεριείχαν διάλογο, κάποιες απλώς μετέφεραν ένα συμβολισμό. Στην μεγάλη τους πλειονότητα ήταν χιουμοριστικά , σαρκαστικά και στοχοποιούσαν τα πρόσωπα των κατηγορουμένων. Πολύ συχνά όμως εμπεριείχαν και χλευασμό και επιθετικό –

---

¹⁰³Χ.σ., «Δικάζονται οι δικτάτορες», εφ. *Η Αυγή*, φ.299, 27-7-1975, σ.1.

χιουμοριστικό σχόλιο για τον ρόλο των ΗΠΑ, του ΝΑΤΟ, της CIA και της ΚΥΠ. Η προσωποποίηση της Δικαιοσύνης, με τα σύμβολα της ζυγαριάς κ.λ.π. βρήκε και αυτή χώρο σε ορισμένες γελοιογραφικές απεικονίσεις.

Στη γελοιογραφία με την εικόνα του ματιού , αναγράφεται ΕΣΤΙΝ ΔΙΚΗΣ ΟΦΘΑΛΜΟΣ, Κ.Μητρόπουλος, εφ. *Τα Νέα*, φ. 9205, 28-7-1975,σ.7.

Η εξαρχής αναφορά και των τριών εντύπων στα πρόσωπα των κατηγορουμένων ήταν ο προσδιορισμός «ένοχοι»¹⁰⁴. Πρόκειται για περίπτωση όπου η ενοχή αυτών των προσώπων δεν αμφισβητήθηκε από κανένα από τα έντυπα και αποτελούσε κοινό consensus και σημείο αφετηρίας. Από εκεί και έπειτα το κάθε έντυπο έδινε τις δικές του εστιάσεις, εξηγήσεις, έθετε τα δικά του ερωτήματα, χτίζοντας τα δικά του αφηγήματα, όπως θα δούμε και λίγο παρακάτω. Διακύβευμα του διαλόγου στον Τύπο αποτέλεσε έτσι ο χαρακτήρας που θα προσλάμβανε τόσο η διαδικασία εκδίκασης, όσο και η διαδικασία έκδοσης και απονομής της ποινής (σε ποιους και πόσους, τι βαρύτητας, αν όντως θα εκτελούνταν η απόφαση ως τέτοια κ.ά.) και όχι η απόδειξη ή διάψευση της

¹⁰⁴Δημ. Ψαθάς, «Η τακτική τους», εφ. *Τα Νέα*, φ.9210, 2-8-1975, σ.1.

ενοχής . Η καταδίκη στους λόγους και των τριών εφημερίδων τονίστηκε πως θα εμπόδιζε την επανάληψη αντίστοιχων καταστάσεων. Επιπρόσθετα, το γεγονός πως οι πράξεις των κατηγορούμενων στοχοποιήθηκαν και διώχθηκαν θα επέτρεπε στην Πολιτεία και σε ένα μεγάλο τμήμα της κοινωνίας να υπερασπιστεί τον εαυτό του ως κάτι σαφώς διακριτό που τηρεί αποστάσεις και καταδικάζει τα όσα συνέβησαν κατά την επταετία.

εφ. Καθημερινή, φ.16941, 18-4-1975, σ.1.

Υπήρχαν κάποια σημεία πύκνωσης στο λόγο των εντύπων στο διάστημα προς και κατά τη διάρκεια της εκδίκησης. Εδώ θα τα διατρέξουμε, εστιάζοντας στις χρονικές εκείνες στιγμές και στα γεγονότα που απασχόλησαν κάπως ιδιαίτερα τον Τύπο. Στο επόμενο κεφάλαιο από την άλλη, θα γίνει μια απόπειρα να μελετηθούν οι διαφορετικοί λόγοι που διατυπώθηκαν στις εφημερίδες, με βάση ορισμένους κοινούς άξονες.

Η δίκη των πρωταιτίων ήταν η πρώτη εκ των διαδικασιών που διεξήχθησαν και που αφορούσαν τα πεπραγμένα της δικτατορίας. Ως εκ τούτου ήταν και εκείνη η δίκη, όπως έχει ήδη σημειωθεί, πριν την διεξαγωγή της οποίας θα έπρεπε να διασαφηνιστούν όλοι οι νομικοί όροι αναφορικά με την δίωξη και κατά συνέπεια την ίδια την εκδίκηση. Το χρονικό της δίωξης έχει αναφερθεί παραπάνω, εισαγωγικά. Στο σημείο που βρισκόμαστε, το στοιχείο αυτό επισημαίνεται για να σημειωθεί η ενασχόληση και η

βαρύτητα που έδωσε ο Τύπος σε ένα βασικό σημείο και πριν ακόμα την έναρξη της δίκης. Το σημείο ήταν ο χαρακτηρισμός του εγκλήματος της εσχάτης προδοσίας ως στιγμιαίο¹⁰⁵. Το γεγονός αυτό έφερνε ως συνέπεια τη μη δίωξη, την απαλλαγή δηλαδή, πολλών προσώπων που είχαν αποτελέσει πολιτικό προσωπικό και συνεργάτες της δικτατορίας και έριχνε την ευθύνη στα πρόσωπα μόνο των πρωταιτίων, των οποίων την δίωξη και συνεπαγόταν. Στις εφημερίδες το ζήτημα αυτό αναφερόταν σε αρκετά σημεία και συντόμως με τίτλους που περιλάμβαναν τον αριθμό «104». Ο αριθμός περιλάμβανε υπουργούς, κυβερνητικά στελέχη κ.λ.π στις κυβερνήσεις της δικτατορίας, οι οποίοι δεν θα διώκονταν¹⁰⁶.

Στο θέμα αυτό και οι τρεις εφημερίδες έδωσαν αρκετό χώρο. Από την πληθώρα των δημοσιευμάτων και των τοποθετήσεων αρκετά διαφορετικών στην προσέγγιση μεταξύ τους αλλά και ακόμα και αντιπαραθετικών, από το μεγάλο εύρος των προσώπων και των φορέων που έσπευσαν να τοποθετηθούν για το θέμα¹⁰⁷ - οι απόψεις των οποίων συχνά φιλοξενούνταν και στον Τύπο – αλλά και από την βιβλιογραφία, είναι γνωστό και επιβεβαιωμένο ότι το θέμα όντως υπήρξε σοβαρό και με έκταση στο δημόσιο διάλογο και τη δημόσια σφαίρα. Αρχικά, υπήρξαν και ανάμεσα σε θεσμικά όργανα (Άρειος Πάγος, Εφέτης κ.λ.π.) αντιπαραθετικές και συγκρουόμενες απόψεις όπου η μια αναιρούσε την άλλη (προς όφελος τελικά της απόφασης περί στιγμιαίου). Στον Τύπο για ημέρες συναντιόνταν ψηφίσματα δικηγορικών συλλόγων και ενώσεων, απόψεις δικηγόρων και νομικών αλλά και συντακτών που αρθρογραφούσαν και συνηγορούσαν άλλοτε υπέρ της μίας ή της άλλης άποψης. Το θέμα καθιερώθηκε, όπως γράφτηκε παραπάνω, από ένα σημείο και έπειτα με την συμβολική ονομασία των «104». Η *Αυγή* και τα *Νέα* τήρησαν μια καθαρά πιο αυστηρή θέση ενάντια στην απόφαση του στιγμιαίου καθώς όπως δήλωναν από τις γραμμές τους, θεωρούσαν πως έμεναν ελεύθεροι πολλοί ακόμα που θα έπρεπε να διωχθούν, μη συντελώντας έτσι σε μια ριζική εκκαθάριση. Ο στόχος ήταν, η δεξιά παράταξη να μην έρθει σε μια ευθεία ριζική σύγκρουση με αυτά τα πρόσωπα και όσα εκπροσωπούσαν. Η *Καθημερινή* υπήρξε κάπως περισσότερο μετριοπαθής, δήλωνε ωστόσο και εκείνη έντονο προβληματισμό για την ορθότητα της απόφασης του στιγμιαίου. Σημείωνε όμως πιο συχνά την

---

¹⁰⁵Γ. Δρόσος, «Οι μικροί και οι μεγάλοι», εφ. *Καθημερινή*, φ.16995, 6-7-1975, σ.6. · Χ.σ. «Οι επιπτώσεις του στιγμιαίου ανησυχούν τους δικηγόρους»· Χ.σ., εφ. *Καθημερινή*, φ.17000, 12-7-1975, σ.1. · «Νέες αντιδράσεις για το “Στιγμιαίο”», χ.σ., εφ. *Τα Νέα*, φ.9195, 16-7-1975, σ.6.

¹⁰⁶Ζάχος Χ., «Και οι 104 ήσαν υπέροχοι», εφ. *Καθημερινή*, φ.17001, 13-7-1975, σ.10. Βλ. και · Ο μικροπολιτικός, «Μικροπολιτικά», εφ. *Τα Νέα*, φ. 9196, σ.4.

¹⁰⁷Χ. σ., «Γ.Α. Μαγκάκης : Λάθος και πρόκληση», εφ. *Καθημερινή*, φ16947, 25-4-1975, σ.1.

εμπιστοσύνη της στο έργο της δικαιοσύνης και στην αποκλειστικά δική της αρμοδιότητα να κρίνει. Στις στήλες της παρά τον κεντρικό της προβληματισμό απέναντι στο στιγμιαίο, συναντιόταν και ο σαρकाσμός της προβαλλόμενης ως υπερβολικής θέσης, περί γενικευμένης διώξεως προσώπων¹⁰⁸. Με αφορμή το χαρακτηρισμό του εγκλήματος, αναπτύχθηκε μια μεγαλύτερη συζήτηση γύρω από τις ίδιες τις πράξεις του κατηγορητηρίου (στάση, εσχάτη προδοσία) και έτσι το θέμα ανέπτυξε επιπλέον διαστάσεις αναφορικά με την ιεραρχία και τις επιλογές που έχει κάποιος απέναντι σε μια εντολή ανωτέρου και το βαθμό της υπαιτιότητας και υπευθυνότητάς του, όταν τελικά τελεί και πράττει θεωρητικά υπό εντολές άλλων.

Με την έναρξη της δίκης τις πρώτες ημέρες, τέθηκε το ζήτημα της παρουσίας ή μη της πολιτικής αγωγής. Οι δικηγόροι που συνέταξαν την μήνυση αλλά και μέλη κομμάτων (π.χ. ΚΚΕ εσωτερικού) διεκδίκησαν το δικαίωμα της παραστάσεως αυτής εντός της δίκης. Η «διαμάχη» αυτή τελικά έληξε με την απόφαση για αποχώρηση της πολιτικής αγωγής. Το θέμα έλαβε μια σχετική έκταση κατά την διαδικασία, εισάγοντας και μια συζήτηση γύρω από την εκπροσώπηση του λαού και του λαϊκού αισθήματος και αιτήματος λαμβάνοντας αυτό, ως σχετικά ενιαίο και ομογενοποιημένο. Το μοτίβο του «παρόντος λαού» και της απονομής της δικαιοσύνης στο όνομα του, υπήρξε κυρίαρχο και στην ίδια την διαδικασία και στον Τύπο όπως θα δούμε και παρακάτω. Στο σημείο αυτό εισήχθη στην πραγματικότητα ένας διάλογος για τον ρόλο που έχει ο δικηγόρος, στη διαδικασία της απονομής δικαιοσύνης στο όνομα του λαού, έναν ρόλο διαμεσολάβησης και εκπροσώπησης¹⁰⁹. Σαν ζήτημα, το δικαίωμα παράστασης πολιτικής αγωγής ή όχι, σημειώθηκε έντονα και στην έκδοση των πρακτικών, με κειμενικές συμβολές να εστιάζουν μάλιστα σε αυτό¹¹⁰. Στον Τύπο ωστόσο, παρά την θετική στάση και των τριών εντύπων απέναντι στους δικηγόρους που άσκησαν την δίωξη, μια δηλωμένη εκτίμηση και έναν σεβασμό απέναντι τους, δεν φαίνεται παράλα αυτά να ευδοκίμησε κάποιος ιδιαίτερα μεγάλος διάλογος. Υπήρξε κάλυψη των όσων ειπώθηκαν και συνέβησαν στο δικαστήριο, μια περιορισμένη σχετική αρθρογραφία και κάποιες συμβολές.

Αμέσως επόμενος σταθμός, που γνώρισε το ενδιαφέρον του Τύπου προς σχολιασμό, είναι η επιλογή που πήραν οι περισσότεροι εκ των κατηγορουμένων για

---

¹⁰⁸ Ι. Λαμπιάς, «Δημοκρατία με μέτρο», εφ. Καθημερινή, φ.17009, 23-7-1975, σ.4.

¹⁰⁹ Α.Λυκουρέζος, «Ο μεγάλος παθών», εφ.Τα Νέα, φ. 9196, 17-7-1975, σ.1. Βλ. και

Ο παρατηρητής, «Ο ρόλος των συνηγόρων», εφ. Η Αυγή, φ.297, 25-7-1975, σ.2.

¹¹⁰ Αλέξανδρος Λυκουρέζος, « Η Δημοκρατία δεν εκδικείται», *Οι Δίκες της Χούντας*, ό.π., σ.19

τήρηση στάσης σιωπής και μη συμμετοχής στη δίκη¹¹¹. Με πρώτη την τριανδρία των πρωταιτίων να δίνει το παράδειγμα, οι περισσότεροι από τους κατηγορούμενους δήλωσαν γνώση του κατηγορητηρίου αλλά μη αποδοχή του, καθώς και ότι δεν θα συμμετείχαν στην δίκη. Πρακτικά, αυτό σήμαινε ότι αρνούσαν το δικαίωμα τους να έχουν συνήγορο υπεράσπισης της επιλογής τους, καθώς και το να απολογηθούν. Εν τέλει, συνήγοροι υπεράσπισης διορίστηκαν από το δικαστήριο για όλους, αλλά διακηρυκτικά τουλάχιστον οι κατηγορούμενοι προσπαθούσαν να προβάλλουν ότι τηρούν τη στάση σιωπής, με μικρές «εκρήξεις» συμμετοχής τους. Ο Τύπος ασχολήθηκε αρκετά με την στάση αυτή των κατηγορουμένων. Αρχικά, τον τροφοδότησε με πλειάδα σαρκασμών και χιουμοριστικών, σχετικών δημοσιευμάτων και γελοιογραφιών. Τα πρόσωπα των στελεχών του πραξικοπήματος από την αρχή της κάλυψης της υπόθεσης στοχοποιούνταν συνειδητά και στοχευμένα και σε συλλογικό και σε ατομικό επίπεδο¹¹². Αυτή τους η στάση ήταν ένα καλό σημείο για τον Τύπο, για να εντείνει την υποτίμηση και την απαξίωση απέναντι σε πρόσωπα που κατά τα σχόλια των εφημερίδων, άλλοτε επεδείκνυαν μεγαλομανία και φιλοδοξία ενώ τότε ήταν πια φοβισμένοι, παραιτούνταν από κάθε ουσιαστική απολογία αλλά και από το να βρεθούν αντιμέτωποι με τις πράξεις και τα έργα τους. Επιπλέον, από τον Τύπο η στάση αυτή αναγνώστηκε ως αμερικανική οδηγία με στόχο να αποφευχθούν, στο ενδεχόμενο που θα προχωρούσαν σε απολογίες, περαιτέρω αποκαλύψεις που πιθανόν να ενέπλεκαν και άλλα πρόσωπα και να αποκάλυπταν περαιτέρω στοιχεία και γεγονότα¹¹³.

Μετά την κάλυψη της ίδιας της ακροαματικής διαδικασίας, κομβικό σημείο που προκάλεσε την έκρηξη δημοσιευμάτων στον Τύπο ήταν η ανακοίνωση απονομής χάριτος εκ μέρους της κυβέρνησης, αμέσως μετά την ανακοίνωση της δικαστικής απόφασης. Η δικαστική απόφαση όπως θα αναφερθεί και παρακάτω γνώρισε τον ενθουσιασμό και την υποστήριξη των εφημερίδων. Η κίνηση να προχωρήσει αμέσως η μετατροπή των τριών θανατικών ποινών σε ισόβιες καθειρίζεις έγειρε αμφιβολίες. Ο Τύπος εξαπέλυσε σφοδρή επίθεση στοχοποιώντας την κυβέρνηση. Η κυβέρνηση Καραμανλή κατηγορήθηκε από τον Τύπο, πως με αυτή την βιαστική απόφαση παραβίαζε και παρενέβαινε στο έργο της δικαιοσύνης αφού μετέτρεπε την απόφασή της και μάλιστα παρακάμπτοντας διαδικαστικά βήματα που έπρεπε να προηγηθούν

---

¹¹¹ Χ.σ., «Θα αρνηθή να απολογηθή ο άλλοτε δικτάτωρ», εφ. *Τα Νέα*, φ.9200, 22-7-1975, σ1. Βλ. και Χ.σ., «Συνωμοσία της σιωπής στο εδώλιο», εφ. *Καθημερινή*, φ.17017, 29-7-1975,σ.1.

¹¹² Χ.σ., «Χαρακτηριστικά πορτρέτα», εφ. *Η Αυγή*, φ. 300, 29-7-1975, σ.5.

¹¹³ Ο παρατηρητής, «Ο σκουπιδοτενεκές των ιδανικών τους», εφ. *Η Αυγή*,φ.311, 10-8-1975, σ.2.

(άσκηση αναίρεσης εκ μέρους των κατηγορουμένων, Συμβούλιο Χάριτος) . Επιπλέον κατηγορήθηκε ότι στην ουσία προδίκαιζε την πορεία και των επόμενων δικών (βασανιστών, Πολυτεχνείου, Κύπρου). Τέλος, σημειώθηκε πως με την κίνηση αυτή έδινε την αίσθηση ατιμωρησίας. Στον Τύπο τονίστηκε η αναλογία με την ατιμωρησία στην πρώτη εμφάνιση του ΙΔΕΑ το 1951. Το αποτέλεσμα από αυτή την ατιμωρησία ,σύμφωνα με τις εφημερίδες, υπήρξε το πραξικόπημα των συνταγματαρχών¹¹⁴. Η κριτική αυτή δεν εμφανίστηκε στην *Καθημερινή*.

Βασικά «πρόσωπα του δράματος» κατά την κάλυψη της δίκης από τον Τύπο, υπήρξαν τα μέλη του προεδρείου. Πρόκειται για πέντε μέλη και τους εισαγγελείς ¹¹⁵. Σημειωνόταν από τις εφημερίδες πως επρόκειτο για έγκριτους και έμπειρους νομικούς επιστήμονες. Ιδιαίτερη αίγλη και στην πορεία της αποτύπωσης της εκδίκησης στον Τύπο, γνώρισε το πρόσωπο του Γιάννη Ντεγιάννη. Ήδη από τις πρώτες αναφορές στο όνομα του τα έντυπα φρόντιζαν να σημειώσουν ότι πρόκειται για έναν δημοκρατικό άνθρωπο , με αξιόλογη πορεία και στάση στα δικαστικά σώματα. Σε πολλά σημεία της παράθεσης των πρακτικών σχολιάζονταν αυτά που έλεγε και η στάση του, με λόγια επιβράβευσης και επαίνου. Οι επιθετικοί προσδιορισμοί που τον ακολουθούσαν ήταν σταθερά ο ευφυής, ο στυγερός, ο αυστηρός, ο δίκαιος κ.ά. Τονίστηκε ο εύστοχος χειρισμός του κατά την απόπειρα του να αποσπάσει πληροφορίες και θέσεις από τους κατηγορούμενους. Με το τέλος της δίκης και την έκδοση της απόφασης υπήρξαν διατυπώσεις ενθουσιώδους επιβράβευσης και για εκείνον και τους εφέτες που τίμησαν την δικαιοσύνη. Στις εφημερίδες ο Ντεγιάννης φάνηκε να είχε κερδίσει και την συμπάθεια του κοινού παρόλο που υπήρξε αυστηρός και τυπικός. Υπήρξαν σημειώσεις πως στους χειρισμούς του το ακροατήριο επευφημούσε (χειροκροτούσε, επιδοκίμαζε κ.λ.π.).

Οι τρεις υπό εξέταση εφημερίδες, στην πορεία της δίκης και κατά τις καταθέσεις των μαρτύρων κατηγορίας παρέθεταν αμφότερες μεγάλα αποσπάσματα των πρακτικών, μαζί με στιγμιότυπα από τη δίκη. Συχνά, όταν δεν παρατίθεντο ο διάλογος αυτούσιος συνέβαινε και η συνοπτική απόδοση σε πλάγιο λόγο, των σημαντικών για την κάθε εφημερίδα σημείων. Στην *Αυγή* ιδιαίτερα συναντιόταν μια τάση εξαγωγής κάποιων πρωτόλειων έστω, σχολίων εν είδη συμπερασματικών συνοψίσεων μετά την παράθεση των πρακτικών. Συναντήθηκε και στα τρία έντυπα ονομαστική αναφορά σε

---

¹¹⁴Χ.σ., «Οι φόβοι της εθνικοφροσύνης», εφ. *Η Αυγή*, φ.302,31-7-1975,σ.3.

¹¹⁵ Χ.σ., «Ποιοι δικασταί θα είναι στην έδρα», εφ. *Καθημερινή*, φ.1703,27-7-1975,σ.1.

όλους τους μάρτυρες κατηγορίας, με την σειρά που αυτοί εμφανίστηκαν, αποτυπωνόταν η ιδιότητα τους και μερικές φορές υπήρχαν και φωτογραφίες τους. Γενικώς, τα έντυπα μοιράζονταν την αντίληψη – αίσθηση, πως για την μεγάλη αναγνωρισιμότητα της δίκης και το διεθνούς εμβέλειας ενδιαφέρον στα ΜΜΕ, σημαντικό ρόλο επιτελούσαν και τα πρόσωπα τα οποία αποτελούσαν τους μάρτυρες κατηγορίας¹¹⁶. Σχετική αναφορά έχει βρεθεί και στα τρία έντυπα. Εκεί επισημαινόταν ότι μέρος του κύρους της δίκης οφειλόταν και στο ότι κατέθεταν σημαντικοί πολιτικοί άνδρες, πρώην πρωθυπουργοί, κυβερνητικά στελέχη, στελέχη του στρατού, νομικοί, ακαδημαϊκοί κ.ά. Σημαντική και εξέχουσα αναγνώριση από τις εφημερίδες δόθηκε στο πρόσωπο του Παναγιώτη Κανελλόπουλου¹¹⁷. Ο Κανελλόπουλος ως και ο πρωθυπουργός που ανετράπη από τους συνταγματάρχες γνώρισε μεγάλη αποδοχή και συμπάθεια και από τα τρία έντυπα, ενώ και η μαρτυρία του αντιμετωπίστηκε ως μαρτυρία με μεγάλη αξία για την δίκη αλλά και την ιστορία του τόπου. Ο Δημήτρης Οπρόπουλος επιπλέον ήταν ένας μάρτυρας κοινής αποδοχής και συμπάθειας ανάμεσα στα έντυπα και αμφότερα σχολίαζαν και την συνθήκη της υγείας του και των κινητικών του προβλημάτων, προβάλλοντας τα ως συσχετιζόμενα και με τα βασανιστήρια που είχε υποστεί. Ο Ανδρέας Παπανδρέου, ήταν ένα ακόμη πρόσωπο του οποίου η κατάθεση είχε την προσοχή του Τύπου. Η απουσία γυναικών στους μάρτυρες κατηγορίας ή υπεράσπισης ήταν ένα γεγονός που δεν σχολιάστηκε από κανένα εκ των εντύπων¹¹⁸. Αναφορικά με όλους τους μάρτυρες και τα πρόσωπα που εμφανίστηκαν στο δικαστήριο, οι σχολιασμοί για την παρουσία τους με όρους «σκηνοθεσίας» και αναφορικά με την σκηνική – οπτική αναπαράσταση τους, ήταν πολλοί. Σχολιάζονταν βλέμματα, κινήσεις, εντάσεις αλλά και η ίδια η φυσική και σωματική κατάστασή τους.

Σχετικά με τους μάρτυρες αλλά και τους συνηγόρους υπεράσπισης, η αντιμετώπιση που τους επιφύλασσε ο Τύπος ήταν, εξ αρχής και παρέμεινε, αρνητική. Παρόλο που αποσπάσματα από τις καταθέσεις και τους λόγους τους παρατίθεντο και σε αυτή την περίπτωση, στην ουσία δεν φάνηκε να δίνεται μεγάλη εστίαση και έμφαση στο περιεχόμενο τους. Αυτό εξηγείται και σε μεγάλο βαθμό επειδή αυτές οι καταθέσεις δεν είχαν κάτι να αποκαλύψουν ή να προσφέρουν σε πραγματολογικό επίπεδο. Φώτιζαν και πλαισιώναν τα γεγονότα με έναν διαφορετικό, αντιπαραθετικό τρόπο προς όφελος

---

¹¹⁶Χ.σ., «Τέχνασμα η αναχώρηση των συνηγόρων από τη δίκη», εφ. *Η Αυγή*, φ.301, 30-7-1975, σ.1.

¹¹⁷ Εφ. *Καθημερινή*, φ.17016,31-7-1975, σ.1.

¹¹⁸ Χ.σ., «Στις 28 Ιουλίου στον Κορυδαλλό η μεγάλη δίκη των δικτατόρων», εφ. *Καθημερινή*, φ.16993, 4-7-1975, σ.1.

των κατηγορουμένων. Τα τρία έντυπα, ειρωνεύονταν το πόσο μικρός ήταν ο αριθμός μαρτύρων υπεράσπισης αλλά και τους ίδιους τους μάρτυρες. Ως προς τους συνηγόρους υπεράσπισης, εκείνοι εξαρχής λαμβάνονταν υπόψη ως υποστηρικτές της δικτατορίας και ως πρόσωπα στενά συνδεδεμένα με το καθεστώς, πολιτικά αλλά και προσωπικά και κοινωνικά. Ιδιαίτερες βολές δέχτηκε ο Γεώργιος Αλφαντάκης και ως πρώην στέλεχος της ΕΚΟΦ¹¹⁹ και έπειτα και ο Διαλυνάς¹²⁰.

Η εξέγερση του Πολυτεχνείου ως ένας σημαντικός κόμβος, ένα σημείο αναφοράς και ένα πολιτικό γεγονός φορτισμένο με πολλαπλά νοήματα εγγράφεται και στο επίπεδο της δημόσιας συζήτησης γύρω από τον χαρακτήρα και την πτώση της δικτατορίας καθώς και τους λόγους που την προκάλεσαν. Αποτελεί ακόμα ένα από τα σημεία αναφοράς γύρω από τα οποία συγκροτείται ο διάλογος και οι διαφορετικοί λόγοι που ακούστηκαν κατά την εκδίκαση των πρωταιτίων αλλά και στην αποτύπωση της δίκης στον Τύπο στα τρία έντυπα, που εξετάστηκαν¹²¹. Ως γεγονός αναφοράς, αποτέλεσε μαζί και με κάποια ακόμα στοιχεία, το σημείο εκείνο που έδινε σημαντική νομομοποιητική αλλά και ενοποιητική διάσταση στην δίωξη των προσώπων της Χούντας. Ήταν μια από τις απτές και πιο άμεσα βιωμένες αποδείξεις της ενοχής των κατηγορουμένων, της αδιαμφισβήτητης ύπαρξης και παρουσίας θυμάτων που έπρεπε να διαχειριστούν το πλήγμα που βίωσαν για να μπορέσουν να ανακάμψουν. Η δίωξη των πρωταιτίων της εισβολής στο Πολυτεχνείο, έστω και σε διαφορετικό τόνο και με διαφορετικό λόγο, στον Τύπο παρουσιάστηκε και ως σημείο σύγκλισης ανάμεσα στους πολιτικούς χώρους. Στο διάστημα αυτό της πρώτης χρονιάς της Μεταπολίτευσης το Πολυτεχνείο αποτελούσε το αποκαλυπτικό γεγονός που φανέρωσε, ακόμα και σε όσους δεν το είχαν συνειδητοποιήσει με απτό τρόπο, το βάνουσο και κατασταλτικό πρόσωπο της δικτατορίας¹²². Ακόμα και με την παραδοχή, πως δεν ήταν το γεγονός που την «έριξε», φάνηκε να αναγνωρίζεται ως βασικό συμβάν που της στέρησε όποια επίφαση προσπάθειας φιλελευθεροποίησης επικαλούνταν, την άφησε έκθετη και την αποσταθεροποίησε.

---

¹¹⁹ Χ.σ., «Πρακτικά», εφ. *Τα Νέα*, φ.9209, 1-8-1975, σ.6.

¹²⁰ Χ.σ., «Τέχνασμα η αποχώρηση των συνηγόρων από τη Δίκη», εφ. *Η Αυγή*, φ.301. 30-7-1975, σ.1.

¹²¹ Χ.σ., «Μεταξικοί, Χιτλερικοί, Χουντικοί», εφ. *Τα Νέα*, φ.9204, 26-7-1975, σ.5.

¹²² Περαιτέρω για ανάγνωση μνήμης Πολυτεχνείου και σύνδεση με ζητήματα δικαίωσης βλ., Ιερώνυμος Λυκάκης, Πολυτεχνείο 1973. Το αίμα το αδικαίωτο ποτέ δεν ησυχάζει. , Καστανιώτη, Αθήνα 2023.

B3. Διαφορετικές αφηγήσεις και εστιάζσεις των τριών εντύπων

Η Αυγή, η *Καθημερινή* και *Τα Νέα* πραγματοποίησαν και με ορισμένες διαφορές, την δική τους ανάλυση και κάλυψη πάνω στη δίκη των πρωταιτίων του πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου. Έως τώρα διατρέξαμε σύμφωνα και με το φυσικό χρόνο εξέλιξης της διαδικασίας τα βασικά σημεία στα οποία αμφοτέρως στάθηκαν, καθώς επίσης σημειώσαμε τα δομικά χαρακτηριστικά της παρουσίασης της κάλυψης της υπόθεσης. Σε αυτό το μέρος της εργασίας σκοπεύουμε να εξετάσουμε τις αποκλίσεις αυτή την φορά μεταξύ των εντύπων, οι οποίες και δεν είναι πάντα εκ διαμέτρου αντιπαραθετικές ή αντιθετικές, βρίσκονται όμως σε μια απόσταση. Οι τρεις εφημερίδες, όπως ήδη ειπώθηκε, απηχούν τις απόψεις και συνομιλούν με έναν διαφορετικό πολιτικό – κομματικό χώρο. Ως εκ τούτου, παρατηρείται σε πολλά σημεία οι αφηγήσεις που παράγουν να συνάδουν ή να τείνουν να ευθυγραμμιστούν και να εξυπηρετήσουν και τις αντίστοιχες πολιτικές τοποθετήσεις – αναλύσεις, των διαφορετικών πολιτικών χώρων. Παρατηρείται ωστόσο έντονα και τα τρία έντυπα να παρουσιάζουν και ορισμένους κοινούς θεματικούς άξονες, σχήματα και λόγους. Αυτό είναι κάτι που θα αναλυθεί στο επόμενο κεφάλαιο. Το βασικό σημείο, στο οποίο φαίνεται να υπήρχε διαφοροποίηση είναι εκείνο της αποτίμησης των παραγόντων που οδήγησαν στην δικτατορία¹²³.

Η Αυγή

Το πολιτικό περιβάλλον του ΚΚΕ εσωτερικού, με τον δικό του τόνο, αναγνωρίζοντας τις μεγάλες τομές που είχαν συντελεστεί στη μεταπολιτευτική δημοκρατία αναγνώριζε ωστόσο και συνέχειες που διατηρήθηκαν από το μετεμφυλιακό κράτος της εθνοφροσύνης στο καθεστώς της δικτατορίας, αλλά και σε κάποια συντηρητικά χαρακτηριστικά και πολιτικές που επέζησαν στο νεοαποκτηθέν δημοκρατικό καθεστώς. Το ΚΚΕ εσωτερικού μέσα από τα φύλλα της *Αυγής* έκανε λόγο όχι τόσο για την εκ βάθρων και εκ θεμελίων γέννηση ενός στερεού νέου δημοκρατικού καθεστώτος, αλλά πολύ περισσότερο για την επιστροφή στο ασταθές και αντιδημοκρατικό καχεκτικό περιβάλλον που ίσχυε αμέσως πριν την επιβολή της δικτατορίας¹²⁴. Για τον πολιτικό χώρο αυτόν λοιπόν, η παραδειγματική τιμωρία των ενόχων «το να καθίσουν στο σκαμνί», αποτελούσε ζήτημα πραγματικής εμπέδωσης και

¹²³ Λεωνίδα Καλλιβετάκης, Πώς φτάσαμε στην 21η Απριλίου, Εφημερίδα των Συντακτών, Αθήνα, 2017, σ.20-120.

¹²⁴ Χ.σ., «Η ερμηνεία του ρόλου των στρατηγών», εφ. *Η Αυγή*, φ.304, 2-8-1975, σ.2.

εφαρμογής της δημοκρατίας. Σταθερά καλούσε τον δημοκρατικό αντιδικτατορικό αγωνιστικό χώρο, όπως τον όριζε το ΚΚΕ εσωτερικού, να διεκδικήσει και να εγγυηθεί ενωτικά την απονομή της δικαιοσύνης. Ο στόχος ήταν μην ξεχαστεί και να μην επαναληφθεί ότι συνέβη, για να αποκατασταθούν οι σχέσεις του πολίτη με το κράτος (αυτό ήταν κοινό και στις τρεις εφημερίδες με έμφαση στη σχέση των πολιτών με το στρατό και τα σώματα ασφαλείας), να επέλθει κάθαρση, να δικαιωθεί η Κύπρος και τα θύματα της επταετίας.

Η Αυγή, σε σύγκριση με την *Καθημερινή* και τα *Νέα* ήταν εκείνη, η οποία φάνηκε να παρουσίασε τα μικρότερα σε έκταση αποσπάσματα πρακτικών. Από την άλλη πλευρά παρουσίασε το μεγαλύτερο ενδιαφέρον και μια ταχύτερη επεξεργασία ως προς την εμφάνιση άρθρων – δημοσιευμάτων, που συνόψιζαν τις πρώτες εξελίξεις και διεργασίες εντός του δικαστηρίου με σκοπό την άμεση διατύπωση κάποιων πρώτων συμπερασμάτων. Φάνηκε δηλαδή να δίνει μια προτεραιότητα στην ανάλυση της είδησης παρά στην κάθε αυτό λεπτομερή παράθεση της.

Η Αυγή εκκινούσε από την θέση ότι αποτελούσε μέγιστη ανάγκη της συγκυρίας να συγκροτηθεί ένα μέτωπο δημοκρατικών, αντιδικτατορικών δυνάμεων, που θα αντικατόπτριζε και θα συνέχιζε την αντιδικτατορική ενότητα και το αγωνιστικό και πλατύ μέτωπο δυνάμεων που είχε σχηματιστεί κατά την επταετία¹²⁵. Αυτή η θέση αποτελούσε βασική αξίωση και τοποθέτηση του ΚΚΕ εσωτερικού σε κάθε ευκαιρία τοποθέτησης και καλέσματος που πραγματοποιούσε. Έτσι, μέσα από αποσπάσματα από λόγους των στελεχών του κόμματος, συνεντεύξεις, ή άρθρα ανάλυσης, περνούσε και μέσα στις στήλες της εφημερίδας. Δεύτερο βασικό σημείο για το λόγο που παρήγαγε η *καθημερινή εφημερίδα της Αριστεράς*, ήταν η σχέση του αμερικανικού παράγοντα με την δικτατορία των συνταγματαρχών αλλά και η συνέχιση της γραμμής της εξάρτησης εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης, από τις Ηνωμένες Πολιτείες. Βάσει αυτού του σημείου αναλύονταν το πώς πορεύονταν, με τι ταχύτητα και τι τρόπο και οι διαδικασίες δίωξης των υπευθύνων του πραξικοπήματος, των βασανιστών, του Πολυτεχνείου, της Κύπρου. Λάμβανε ως δεδομένο πως η κυβέρνηση Καραμανλή ήταν και όπως και η Χούντα, φορέας μιας φιλοατλαντικής και φιλοαμερικανικής πολιτικής και πως δεν

---

¹²⁵Στο ίδιο.

προτίθετο να διαρρήξει τις σχέσεις της ή να προκαλέσει έστω ρήγματα και αναταράξεις σε αυτές, με τον αμερικανικό παράγοντα και το ΝΑΤΟ¹²⁶.

Το τρίτο σημείο, αφορά περισσότερο τις ευθύνες που επέρριπτε στην παράταξη της Δεξιάς για τη συγκρότηση του μετεμφυλιακού κράτους, τις σχέσεις του με το παρακράτος και γενικότερα τις ευθύνες των συντηρητικών αντικομμουνιστικών συνολικά δυνάμεων απέναντι στην προετοιμασία και την υλοποίηση του πραξικοπήματος. Η *Αυγή* σε πληθώρα άρθρων της σημείωνε την ευθύνη που έφερε το αντικομμουνιστικό μένος των δυνάμεων της Δεξιάς κατά τα χρόνια της μεταπολεμικής δημοκρατίας. Θεωρούσε, πως αυτό το μένος σε μεγάλο βαθμό στελέχωσε και τροφοδότησε ακραίες φωνές, οι οποίες επένδυσαν πάνω στην τρομολαγνεία και το φόβο απέναντι σε έναν «ορμητικό» και «επελαύνοντα» κομμουνισμό συγκροτώντας, ήδη από δύο δεκαετίες πίσω από την στιγμή της δίκης της υπόθεσης μας, αφηγήματα που θα υπηρετούσαν καταστάσεις έκτακτης ανάγκης και την πραγματοποίηση ενός πραξικοπήματος¹²⁷, ενός κράτους εξαίρεσης. Παρακάτω, ευθύνες επιρρίπτονταν επιπλέον στην γνώση, που θεωρείται ως δεδομένο πως είχαν πολλά στελέχη και πρόσωπα του προδικτατορικού σκηνικού, για πρόσωπα εντός του στρατού που έδειχναν συνωμοτικές διαθέσεις και πρακτικές. Ευθεία και άμεση αναφορά, αναλογία, πραγματοποιήθηκε στο σημείο αυτό και στην κατάσταση που είχε δημιουργηθεί με τον ΙΔΕΑ¹²⁸. Η *Αυγή* κατηγορούσε ευθέως την κυβέρνηση και τις δυνάμεις της δεξιάς παράταξης για το γεγονός ότι επειδή εθελουφλούσαν και ολιγόρησαν απέναντι στην τιμωρία και την πάταξη της, υπό του ΙΔΕΑ και άλλων σχετικών προσώπων συνωμοσίας, έφεραν ευθύνες για την εξέλιξη, την συνέχεια και την αναβάθμιση της, η οποία και οδήγησε στο πραξικόπημα της 21^{ης} Απρίλη.

Μια άλλη θέση της εφημερίδας αφορούσε την αναβαθμισμένη σημασία, την οποία θα έπρεπε να έχουν πρόσωπα και μαρτυρίες που προέρχονταν από την Αριστερά στην πορεία των δικών, ως πρόσωπα και εκπρόσωποι των βασικών δυνάμεων που στοχοποιήθηκαν και αντιμετώπισαν το πιο σκληρό πρόσωπο της δικτατορίας. Σε κανένα σημείο δεν παραγνωριζόταν ο ρόλος και η συμμετοχή στην αντίσταση και άλλων πολιτικών δυνάμεων και προσώπων που προέρχονταν από αυτές. Η *Αυγή* εξήρε

---

¹²⁶ Χ.σ., «Να τιμωρηθούν παραδειγματικά οι πραξικοπηματίες», εφ. *Η Αυγή*, φ.297, 25-7-1975, σ.6.

¹²⁷ Χ. σ., «Οι φόβοι της εθνοπροσύνης», εφ. *Η Αυγή*, φ. 302, 31-7-1975, σ.3.

¹²⁸ Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, Πώς φτάσαμε στην 21η Απριλίου, Εφημερίδα των Συντακτών, Αθήνα, 2017, σ.20-26.

όμως σε κάθε περίπτωση τον ρόλο των αριστερών και των κομμουνιστών, οι οποίοι για χρόνια βρίσκονταν στο στόχαστρο και τον κυκεώνα των διώξεων, των φυλακίσεων, της εξορίας, των βασανισμών. Ως εκ τούτου και αναβάθμιζε το ρόλο τους και στα πλαίσια της ποινικής διαδικασίας. Ανέγνωσε επίσης, ως κρίσιμο ζήτημα την αποβολή της πολιτικής αγωγής και εκπροσώπων του ΚΚΕ εσωτερικού από τη δίκη, ενώ απάντησε σε εφημερίδες φιλοχουντικής κατεύθυνσης και εθνικιστικής ρητορικής (π.χ. *Ελεύθερος Κόσμος*), πως ήταν αυτονόητο το ότι θα κατέθεταν και κομμουνιστές και άνθρωποι της Αριστεράς στις εν λόγω δίκες ως κάποιιοι εκ των πιο «αρμοδίων» αλλά και πιο άμεσα πληγέντων¹²⁹.

Η *Αυγή* υπήρξε ανάμεσα στις εφημερίδες, οι οποίες τους μήνες λίγο πριν την έναρξη των δικαστικών διαδικασιών, τοποθετούνταν άμεσα απέναντι στην κυβέρνηση με κριτική σχετικά με τις προθέσεις και τις κινήσεις της. Είναι αρκετά τα σαρκαστικά άρθρα με σχεδόν σταθερή θέση στην πρώτη σελίδα, τα οποία έθεταν στο στόχαστρό τους την απροθυμία της κυβέρνησης να προχωρήσει αλλά και να λάβει η ίδια την πρωτοβουλία των κινήσεων στο ζήτημα των διώξεων. Όπως σημειώθηκε και παραπάνω, η εφημερίδα λάμβανε ως δεδομένο το ότι η κυβέρνηση δεν ήθελε να έλθει σε ρήξη ούτε με τον «μεγάλο» εξωτερικό παράγοντα των ΗΠΑ, αλλά ούτε και με τον «μικρό» εγχώριο παράγοντα, πρόσωπα δηλαδή, που συνδέονταν με το πραξικόπημα και το καθεστώς των συνταγματαρχών¹³⁰. Έτσι, συνέδεε την εν λόγω ολιγωρία της κυβέρνησης με την αργή εξέλιξη που εμφάνιζε η διαδικασία και το έργο της αποχουντοποίησης και της κάθαρσης του κρατικού μηχανισμού συνολικά¹³¹. Αποτιμούσε το διάστημα πριν την έναρξη των δικών δηλαδή τον πρώτο μεταπολιτευτικό χρόνο, με αρνητικό τρόπο. Χωρίς να διακρίνεται από έντονο καταδικαστικό, αποδοκιμαστικό τόνο, ήταν αισθητό πως κατέληγε στο ότι η κυβέρνηση δεν επιθυμούσε και δεν προχωρούσε τις διαδικασίες με τρόπο τέτοιο που και θα στέρωνε γρήγορα και με επιτυχία το δημοκρατικό καθεστώς αλλά και θα αφουγκραζόταν το λαϊκό αίσθημα και αίτημα.

Από την στιγμή της έναρξης της δίκης, αποσπάσματα των πρακτικών θα φιλοξενηθούν και σε αυτή την εφημερίδα αλλά όχι στην πολύ μεγάλη έκταση που

---

¹²⁹ Χ.σ., « Ο Μπάμπης Δρακόπουλος – Λ. Κύρκος ζητούν να παραστούν ως πολιτικώς ενάγοντες», εφ. *Η Αυγή*, φ. 297, σ.7.

¹³⁰ Χ.σ., «Για πρώτη φορά χθες στη δίκη των αρχικοπραξικοπηματιών- Στρατηγοί κατέθεταν για την ανάμειξη των Αμερικανών», εφ. *Η Αυγή*, φ. 304, 2-8-1975, σ.1.

¹³¹ Κ.Ο. Θεσσαλονίκης ΚΚΕ εσωτ., «Να τιμωρηθούν παραδειγματικά οι πραξικοπηματίες», εφ. *Η Αυγή*, φ.297, 25-7-1975, σ.6.

υπήρχαν στα άλλα δύο υπό εξέταση έντυπα. Πρέπει εδώ βέβαια να σημειωθεί ότι η *Αυγή*, παρουσίαζε συνολικά μικρότερο αριθμό σελίδων εκείνη την χρονική περίοδο οπότε και ο μικρότερος διαθέσιμος χώρος προέκυπτε και από αντικειμενικούς παράγοντες. Ενδιαφέρον παρουσίαζε ο χαρακτήρας και το ύφος των άρθρων που φιλοξενεί. Πρόκειται για αρκετά άρθρα χιουμοριστικού και σατυρικού χαρακτήρα και ύφους, όπως επισημάνθηκε. Τέτοια άρθρα βρέθηκαν και στα άλλα έντυπα (π.χ. στήλη Μικροπολιτικός στα *Νέα*). Η *Αυγή* όμως επέλεγε να εισάγει το θέμα με έναν εύθυμο τόνο φιλοξενώντας τα σχετικά άρθρα (μικρής έκτασης) στην πρώτη σελίδα. Ενδεχομένως να επρόκειτο και για μια επιλογή προς μια απόπειρα να καταστεί το περιεχόμενο σύνθετων και νομικιστικών λεπτομερειών, πιο απτό και κατανοητό και σε ένα μεγαλύτερο ακροατήριο. Σύντομα ωστόσο, αναβάθμισε αισθητά το λόγο και την τοποθέτηση της αλλά ακόμα ίσως και ανέπτυξε διάθεση απεύθυνσης προς ένα ακόμα αναγνωστικό κοινό που θα μπορούσε ή θα ενδιαφερόταν να παρακολουθήσει τέτοιας κατηγορίας άρθρα, προχωρώντας σε άρθρα παραβολές με άλλες ιστορικές περιόδους, με διδακτικό ή φιλοσοφικό περιεχόμενο. Τα άρθρα αυτά ωστόσο φαίνεται επίσης να τα διαπερνούσε μια προσπάθεια για απλό όσο το δυνατόν λεξιλόγιο, αλλά και επεξηγηματικό περιεχόμενο των σύνθετων νοημάτων και αναλογιών που επεξεργαζόταν.

Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα τέτοιου άρθρου που φιλοξενήθηκε σε συνέχειες σε αρκετά φύλλα και επιλέγεται ως ενδεικτικό και ενδιαφέρον προς σχολιασμό εδώ, ήταν εκείνο που έφερε τον τίτλο «Ένα επίκαιρο ανάγνωσμα – Πώς τιμωρούσαν οι αρχαίοι Έλληνες τους τυράννους»¹³². Ο τίτλος ένα *επίκαιρο ανάγνωσμα* δήλωνε αφενός τη συνείδηση του επίκαιρου χαρακτήρα και της αναλογίας του μηνύματος και αφετέρου την επίγνωση του στόχου που είχε το άρθρο. Στόχος έμοιαζε να ήταν η υπενθύμιση και η πληροφόρηση με έναν διδακτικό χαρακτήρα, η μεταφορά ενός ιστορικού παραδείγματος ως τροφή για περαιτέρω σκέψη και όξυνση τόσο των αντανακλαστικών όσο και των κριτηρίων με τα οποία σκεφτόταν και έκρινε το αναγνωστικό κοινό. Με μια επίκληση στην μακρινή αλλά αξιοσέβαστη αρχαία ελληνική ιστορία, μεταφερόταν ένα κομμάτι από την ιστορία της πτώσης των Τριάκοντα τυράννων. Η μεταφορά γινόταν με απλό και κατανοητό τρόπο ώστε να γίνει και αντιληπτή και από το κοινό που ενδεχομένως δεν είχε άμεση προηγούμενη επαφή με το κείμενο. Οι αναλογίες επισημαίνονταν και τονίζονταν από τον συντάκτη με ξεκάθαρο και άμεσο τρόπο (π.χ.

---

¹³² Χ.σ., «Πώς τιμωρούσαν οι αρχαίοι Έλληνες τους τυράννους», εφ. *Η Αυγή*, φ. 293,20-7-1975, σ.1.

Σπαρτιάτες- Αμερικάνοι, δούλοι- Αριστερά κ.ά) . Ως απόσταγμα αυτής της παράθεσης έμενε σίγουρα η επισήμανση ενός κινδύνου ατιμωρησίας και λήθης των ενόχων. Στο φύλλο της 25/7 που αναφερόταν στους τριάκοντα και την τιμωρία τους, έγραφε πως αντιμετωπίστηκαν ως «στιγμαίο έγκλημα» και εκεί η ειρωνική, κριτική διάθεση, όπως και η μομφή ήταν έκδηλες. Ως τρόπος προσέγγισης του θέματος διακρίθηκε ένας λόγιος χαρακτήρας, ο οποίος δεν συναντήθηκε στα άλλα έντυπα με την μορφή τόσο αναλυτικών και εκτενών ιστορικών αναλογιών. Σίγουρα φράσεις που πραγματοποιούσαν συγκρίσεις ανάμεσα σε χρονικές περιόδους και δικαστικές διαμάχες υπάρχουν και στις άλλες εφημερίδες (πχ. Β΄ Παγκόσμιος – Κατοχή), όμως σε τέτοια έκταση και υπό την μορφή παραινετικής, διδακτικής παραβολής για το συγκεκριμένο θέμα της τιμωρίας των πρωταιτίων δεν συναντιόταν. Θεωρώ, πως αποδέκτης τέτοιου άρθρου ήταν ένα περισσότερο μορφωμένο και διανοητικά παιδευμένο κοινό, με υπαρκτή όμως ταυτόχρονα μια απόπειρα να διερευνηθούν τα όρια του μέχρι που μπορούσε να φτάσει και να « μιλήσει» μια τέτοιου τύπου ιστορική παραβολή. Με αυτή την τελευταία παρατήρηση σχετίζεται θεωρώ και το ότι το παράθεμα αυτό φιλοξενούταν στην στήλη των καλλιτεχνικών της εφημερίδας και όχι σε κάποια πολιτική ή γενικού χαρακτήρα στήλη.

Η *Αυγή* επένδυσε τον λόγο της με ένα έντονο και οξύ ύφος το οποίο και συνεχώς εντεινόταν, όσο η διαδικασία προχωρούσε και οδηγούταν προς το τέλος. Επιπρόσθετα, ενέτεινε το διάλογο και τους έντυπους διαξιφισμούς της με άλλες εφημερίδες αλλά και πρόσωπα συγκεκριμένα (π.χ. *Ελεύθερος Κόσμος* – Σάββας Κωνσταντόπουλος¹³³). Οι σχολιασμοί της υπήρξαν έντονοι και σε κατεύθυνση κριτικής προς τον τρόπο που κάλυπτε την υπόθεση ο υπόλοιπος Τύπος. Θεωρούσε πως τα ρεπορτάζ που ήταν αφιερωμένα στους κατηγορουμένους με μια βιογραφική ματιά, οι αποκαλύψεις και τα άρθρα για τον προσωπικό τους βίο αλλά και η χιουμοριστική και «γελοία» απεικόνιση τους, ήταν στοιχεία που δεν διευκόλυναν, ούτε και πίεζαν προς μια ορθή πολιτικά και κοινωνικά κατεύθυνση. Αντίθετα, σύμφωνα με την *Αυγή* έδιναν ένα ψευδο – ανθρώπινο πρόσωπο στους ενόχους, τους απομυθοποιούσαν καθώς τους έκαναν να μοιάζουν με απλούς καθημερινούς ανθρώπους, ενέχοντας έτσι, τον κίνδυνο να προκληθούν λανθασμένα συναισθήματα συμπάθειας, κατανόησης ή λύπησης προς αυτούς¹³⁴.

---

¹³³ Χ.σ., «Ο φασίστας αρθρογράφος», εφ. *Η Αυγή*, φ.306, 5-8-1975, σ.1. Βλ. και:

Χ. σ. «Η μόδα του συμψηφισμού», εφ. *Η Αυγή*, φ. 310, 9-8-1975, σ.2.

¹³⁴Χ. σ., «Προσωπογραφίες», εφ. *Η Αυγή*, φ. 313, 13-8-1975, σ.2.

Μετά την ανακοίνωση της απόφασης και τον ποινών εκ μέρους των εισαγγελέων, η *Αυγή* όπως και τα άλλα δύο έντυπα υποστήριξαν και επικρότησαν τις σχετικές προτάσεις. Έπειτα από αυτό όμως η κυβέρνηση εξήγγειλε άμεσα την μετατροπή των τριών θανατικών ποινών σε ισόβιες καθείρξεις αφήνοντας με αυτόν τον τρόπο ανοιχτά τα ενδεχόμενα και για περαιτέρω μετριασμό των υπολοίπων ποινών και των άλλων προσώπων. Η *Αυγή* από την πρώτη στιγμή, εναντιώθηκε άμεσα και καθαρά απέναντι σε αυτή τη στάση της κυβέρνησης¹³⁵. Άσκησε οξεία κριτική και την κατηγορήσε για λανθασμένη κίνηση, η οποία παρενέβαινε και παραβίαζε το έργο και τις πράξεις της δικαστικής εξουσίας. Επιπλέον, έφερε σύμφωνα με την εφημερίδα την ευθύνη για την μη ικανοποίηση του λαϊκού αισθήματος και των κοινωνικών αιτημάτων, που ζητούσαν τιμωρία. Με αποτελέσματα μάλιστα, τα οποία στο μέλλον ενδεχομένως να απέβαιναν και μοιραία. Το ακροατήριο, όπως αποτυπώνει η εφημερίδα, το οποίο στο άκουσμα των ποινών είχε αγαλλιάσει και το ηθικό του είχε ανυψωθεί, αμέσως προσγειώθηκε στην απότομη αλλοίωση της δικαστικής απόφασης και άρα της αλλαγής του χαρακτήρα της τιμωρίας και της κάθαρσης όπως τα προσδοκούσε. Τέλος, αφήνοντας για μια δεύτερη φορά (πρώτη με τον ΙΔΕΑ, 1951) ατιμώρητους συνωμότες, το κράτος της Δεξιάς (αυτό είναι το αφήγημα της *Αυγής*) έπαιρνε την ευθύνη για επανάληψη του δράματος, αφού η παιδαγωγική αξία της τιμωρίας αφαιρούταν αμέσως.

Η Καθημερινή

Για τον χώρο που εκπροσωπούσε και στήριζε την κυβέρνηση η διεξαγωγή της δίκης αποτελούσε και επιθυμία και ανάγκη. Μάλιστα, αποτελούσε μια ανάγκη «υπαρξιακή» καθώς η απόδοση των ευθυνών σε ορισμένα πρόσωπα και η καταδίκη τους θα επέτρεπε στην κυβέρνηση να διαχωριστεί πλήρως από την εθνοφοροσύνη και την ακροδεξιά ιδεολογία του προηγούμενου καθεστώτος και να παρουσιαστεί ως μια δύναμη εγγύησης, η οποία ως στόχο είχε να στερεώσει την φιλελεύθερη δημοκρατία στην Ελλάδα στα πρότυπα των δυτικών χωρών. Όπως σχολιάζεται από την Catherine Lu στο έργο της *Justice and Reconciliation in World Politics*, τα κράτη και οι κυβερνήσεις συχνά υιοθετούν την πλευρά των θυμάτων γιατί με αυτό τον τρόπο προσπαθούν να απεμπολήσουν και τις δικές τους ευθύνες¹³⁶, αναφορικά με το πλαίσιο που γέννησε τα εγκλήματα¹³⁷. Έτσι, λοιπόν, θεμελιώδεις είναι στο λόγο της

---

¹³⁵ Χ.σ., «Η κυβέρνηση σε πλήρη αντίθεση με το αίσθημα του λαού», εφ. *Η Αυγή*, φ.322, 24-8-1975, σ.1.

¹³⁶ Catherine Lu, *ό.π.* σ.77.

¹³⁷ Catherine Lu, *ό.π.*, σ.73.

κυβέρνησης και στα έντυπα που τον εκφέρουν, οι έννοιες της ομαλότητας, της δημοκρατίας, της πλήρους τήρησης κάθε νομιμότητας, «γιατί εκεί βρίσκεται η διαφορά της δημοκρατίας με τα αυταρχικά καθεστώτα, στο ότι δεν χρειάζεται η διακύβευση και η καταπάτηση της για να δικάσει και αντιπαρατεθεί με τους αντιπάλους της»¹³⁸. Κάθε έννοια εκδίκησης και «ακροτήτων» καταδικάζεται με κάθε ευκαιρία¹³⁹.

Το ρεπορτάζ της οριοθετήθηκε ανάμεσα σε μια συνεπή και πιστή με φιλοδοξία εγκυρότητας δημοσιογραφική κάλυψη των ειδήσεων, γεγονότων, εξελίξεων και στην διατήρηση μιας ψυχραιμής πολιτικής στάσης που δεν εκδήλωνε έντονα και άμεσα συναισθήματα, θετικά ή αρνητικά¹⁴⁰.

Η *Καθημερινή* παρουσίαζε, ανάμεσα στα τρία έντυπα, την πιο συγκροτημένη και οριοθετημένη δομή. Συγκεκριμένες στήλες με ενιαία θεματική και την ίδια σταθερή θέση ανάμεσα στα φύλλα. Εκτός από την παράθεση πρακτικών και την μεταφορά στιγμιотύπων στην οποία και εκείνη προχωρούσε, φιλοξενούσε τις «επιφυλλίδες» της με άρθρα γνώμης συνήθως καθώς και τον «Εύθυμο Κόσμο». Αυτές υπήρξαν μερικές εκ των σταθερών στηλών που φιλοξένησαν άρθρα και δημοσιεύσεις σχετικά με την δίκη των πρωταιτών.

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, παρόλη την φιλική διάθεση της προς την κυβέρνηση και τα έργα της, δεν επιχείρησε να δημιουργήσει μια εικόνα παραπλανητική, διατύπωσε και εκείνη τη δική της κριτική, η οποία σε ορισμένα σημεία ήταν κοινή και με τις δυο άλλες εφημερίδες¹⁴¹. Διατηρούσε όμως έναν μετριοπαθή, ψυχραιμο τόνο χωρίς να θέλει να οξύνει τα πνεύματα. Εκκινώντας την καταγραφή, από την πορεία προς την δίκη για παράδειγμα και η *Καθημερινή* συμμερίστηκε την ανάγκη τόσο η κάθαρση όσο και η ίδια η πορεία των δικαστικών διώξεων να επιταχυνθούν. Σε αυτό το πλαίσιο σημείωνε ανεπάρκειες και της κυβέρνησης όπως ελλείψεις και αργοπορίες¹⁴². Σε αντίθεση όμως με τις άλλες δύο εφημερίδες δεν αναδείκνυε τον αμερικανικό παράγοντα ως υπεύθυνο και καθοδηγητή των παραπάνω. Μπορεί να αναφέρθηκε και εκείνη σε άρθρα στον ρόλο, που διαδραμάτισε η Αμερική σχετικά με την επταετία αλλά δεν εντοπίστηκε στην

---

¹³⁸ Χ.σ., «Το Νόημα της Καθάρσεως», εφ. *Καθημερινή*, φ.17008, 22-7-1975, σ.5.

¹³⁹ Ι.Λαμπιάς, «Δημοκρατία και μέτρο», εφ. *Καθημερινή*, φ.17009, σ.4.

¹⁴⁰ Για την *Καθημερινή*, την τοποθέτηση και τη φιλοσοφία της στην περίοδο σκέψεις και πληροφορίες αντλούνται και από Ιάσωνας Ζαρίκος, Η εφημερίδα *Καθημερινή* στην μεταπολίτευση, 1974-1993: ιστορική και συγκριτική μελέτη του ελληνικού φιλελευθερισμού, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2020.

¹⁴¹ Χ.σ., «Το θέρος πολλές δίκες χουντικών», εφ. *Καθημερινή*, φ. 16943, 20-4-1975, σ.10.

¹⁴² Γ.Δρόσος, «Η Δημοκρατία και η Δικαιοσύνη...», εφ. *Καθημερινή*, φ.16954, 18-5-1975, σ.8.

Καθημερινή να λειτουργεί ως άξονας ανάλυσης των κινήσεων της κυβέρνησης, η σχέση της δεύτερης με τις ΗΠΑ. Αντιθέτως, τα άρθρα κριτικής κατά το διάστημα κυρίως πριν την δίκη κατέληγαν σε συγκρίσεις με την έκρυθμη κατάσταση στην Πορτογαλία αλλά και την Ισπανία. Το εγχώριο ελληνικό παράδειγμα έτσι, παρουσιαζόταν ως ομαλότερο και περισσότερο σταθερό. Επίσης, τα πάθη καταλάγιαζαν με την δημοσίευση άρθρων αποτίμησης για τον έναν χρόνο από την πτώση της δικτατορίας και άρα τον πρώτο χρόνο ζωής της μεταπολιτευτική δημοκρατίας¹⁴³. Στα σημεία αυτά η εφημερίδα πάλι υιοθετούσε πολλά σημεία κριτικής και ανάδειξης προβληματικών ζητημάτων, επέμενε όμως στο στοιχείο της νηφαλιότητας και της σταθερότητας την οποία χρειάζεται μια δημοκρατία για να επιβιώσει και να θεμελιωθεί και άρα κατέληγε στην αποτίμηση των κινήσεων της κυβέρνησης ως, αν μη τι άλλο, θετικών. Προσέθετε μάλιστα πως η αξία μιας πραγματικής δημοκρατίας διαφαίνεται όταν την επικαλούνται ακόμα και οι αντίπαλοι της¹⁴⁴.

Η ανάλυση και η αφήγηση που ανέπτυξε η *Καθημερινή* σχετικά με τις εξελίξεις και την πορεία προς και κατά την δίκη, υιοθετεί μια φιλελεύθερη ματιά, ευρωπαϊκής προοπτικής και ανάγνωσης – πλαισίωσης των θεμάτων. Ως προς τις ίδιες τις διαδικασίες, τα βήματα και την ταχύτητα τους η *Καθημερινή* σε κάθε σημείο που ασκούσε οποιαδήποτε κριτική, έσπευδε ταχέως να σημειώσει ότι δεν επιθυμεί να ασκήσει κριτική στο έργο της δικαιοσύνης, αφού εκείνη είναι η απολύτως αρμόδια¹⁴⁵ και απολαμβάνει δεδομένα την εμπιστοσύνη της¹⁴⁶. Το στοιχείο αυτό φανέρωνε και την αντίληψη που είχε η εφημερίδα σχετικά με τις δικαστικές διαδικασίες και την απόδοση δικαιοσύνης σε υποθέσεις ειδικά, πολιτικές. Η *Καθημερινή*, εξέφρασε μια φιλελεύθερη αντίληψη που διακήρυττε τον απόλυτο σεβασμό στην διάκριση των εξουσιών και στα απαραβάτα όρια μεταξύ τους. Δήλωνε την βαθιά της πίστη στους θεσμούς, στον κοινοβουλευτισμό καθώς και στην αντιπροσωπευτική αστική δημοκρατία. Πιστή στα παραπάνω και συνεπής σε αυτές τις θέσεις, δεν προχώρησε σε κανένα σημείο σε ευθεία βολή απέναντι στο έργο της δικαιοσύνης, αναγνωρίζοντας τους δικαστές, τους εκπροσώπους της δικαστικής εξουσίας αλλά και τους ανθρώπους του νόμου ως τους

---

¹⁴³ Δημ. Γ. Παπασπύρου, «Μέσα σε ένα χρόνο έγιναν στην χώρα μας πολύ παραπάνω πράγματα από όσα άλλου», εφ. *Καθημερινή*, φ.17001, 13-7-1975, σ.7.

¹⁴⁴ Ι. Λαμπιάς, «Δημοκρατία και μέτρο», εφ. *Καθημερινή*, φ. 17009, 23-7-1975, σ.4. Βλ. και · εφ. *Καθημερινή*, φ.17017, 29-7-1975, σ.3.

¹⁴⁵ Χ.σ., «Κοινές διαπιστώσεις», εφ. *Καθημερινή*, φ.17025, 10-8-1975, σ.7.

¹⁴⁶ Γ.Ν. Δρόσος, «Ανθρωπάκια», εφ. *Καθημερινή*, φ.17016, 31-7-1975, σ.6.

καθ' ύλην αρμόδιους. Παραρρητικὰ επιπλέον, πρότεινε στο αναγνωστικό της κοινό να δείξει επίσης υπομονή και σύνεση, εμπιστευόμενο τους δημοκρατικούς θεσμούς και την πολιτεία. Στο ίδιο νήμα, η εφημερίδα ανέφερε την επανεγκαθίδρυση της δημοκρατίας, ως μια υπόθεση δύσκολη, που σε καμία περίπτωση δεν θα ήταν ορθό να έχει αίμα στα θεμέλια της και που απαιτούσε σταθερές και σταδιακές κινήσεις. Με τη μεταπολιτευτική δημοκρατία ήταν στόχος, η εμπιστοσύνη του πολίτη προς το κράτος να ανακτηθεί, να ενσωματωθούν τα εγκλήματα, οι διχόνοιες και τα θύματα του παρελθόντος, στο κυρίαρχο εθνικό αφήγημα αποσοβώντας εντάσεις και αποφεύγοντας άλλες ρήξεις του κοινωνικού ιστού. Σε αυτό το πλαίσιο και η εφημερίδα μπορούσε να «συγχωρήσει» αργοπορίες, αβεβαιότητες, δισταγμούς της κυβέρνησης με σκοπό και θεωρώντας ως απόληξη την εγκαθίδρυση μιας σταθερής φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας¹⁴⁷. Ως προς την απονομή χάριτος εκ μέρους της κυβέρνησης, η *Καθημερινή* υπήρξε η μόνη εκ των τριών εντύπων που μελετήθηκαν, η οποία είχε μια ψύχραιμη υποστήριξη. Δεν δήλωσε έντονα, για ακόμη μια φορά, την αποδοχή της πράξης της κυβέρνησης, ωστόσο υπερασπίστηκε την απόφαση αυτή ως την πιο συνετή και δημοκρατική και τόνισε και την υποστήριξη της από την διεθνή κοινότητα.

Όπως σημειώθηκε στο αμέσως προηγούμενο μέρος της εργασίας σχετικά με την *Αυγή*, εκείνη θεωρούσε το μετεμφυλιακό και προδικτατορικό κράτος ως καχεκτικό, θεμελιωμένο και προσδιορισμένο πάνω στους αποκλεισμούς ενός μεγάλου μέρους των πολιτών¹⁴⁸. Ως εκ τούτου και το αποκήρυσε, του απέδιδε ευθύνες και αιτούταν την τομή και την διάρρηξη των πολιτικών δεσμών με αυτό. Στην *Καθημερινή* σαφώς, αυτή η ανάλυση και η οπτική δεν υπήρχε. Η θέση της εφημερίδας, που εξάγεται μέσω των σχετικών δημοσιεύσεων της σχετικά με το προ της δικτατορίας κράτος, είναι πως εκείνο ήταν ασφαλές και σταθερό και σε αντιδιαστολή με όσα υποστήριζαν τα στελέχη της Χούντας, δεν διέτρεχε κανέναν κίνδυνο αποσταθεροποίησης εκ μέρους κομμουνιστικών δυνάμεων¹⁴⁹. Ο κυβερνητικός δηλαδή χώρος και η *Καθημερινή*, ως φορέας των απόψεων του, αποδέχτηκε ή έστω συνομίλησε με τη θέση των κατηγορούμενων πρωταιτίων, σύμφωνα με την οποία ο κομμουνιστικός κίνδυνος θα ήταν μια συνθήκη ικανή για επιβολή μέτρων και κατάστασης εξαίρεσης. Η ύπαρξη του ίδιου του μετεμφυλιακού κράτος άλλωστε, είναι κάτι που το επιβεβαιώνει. Απαντούσε

¹⁴⁷ [...] είναι σιγανός ο ρυθμός της Δικαιοσύνης σε δημοκρατικό κλίμα [...] ,Ε., «Η «κατάσταση»», εφ. *Καθημερινή*, 16953, 17-5-1975, σ.8.

¹⁴⁸ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, Πατάκης, Αθήνα, 2013, σ.95-97.

¹⁴⁹ Χ.σ., «Καθεστώς συμφοράς», εφ. *Καθημερινή*, φ.17021, 6-8-1975, σ.7. Βλ. και Χ.σ., «Το κράτος το 1967 ήταν πανίσχυρο και μπορούσε αντιμετωπίσει κάθε κίνδυνο», εφ. *Καθημερινή*, φ.17022, σ.1.

ωστόσο, ότι στην συγκυρία προ της δικτατορίας δεν συνέτρεχε κίνδυνος σε τέτοιο βαθμό αλλά και αν συνέτρεχε το κράτος ήταν έτοιμο να τον αντιμετωπίσει. Επομένως, ο αντικομμουνισμός στην ουσία του είναι ένα στοιχείο που δεν αποκηρύσσεται από τον λόγο της *Καθημερινής*, διατυπωμένος έστω υπόρρητα ή έμμεσα. Καθώς επίσης και το προ του πραξικοπήματος κράτος δεν δέχεται την κριτική που συναντήθηκε στην *Αυγή* και τα *Νέα*, ούτε και σημειώνονται αναφορές για την σχέση του με το παρακράτος και τις συνέπειες που αυτές επέφεραν. Το σημείο αυτό αποτέλεσε και ένα σημείο κριτικής από την *Αυγή* απέναντι στις τοποθετήσεις της *Καθημερινής*¹⁵⁰.

Στο ίδιο φόντο και πλαίσιο, στην *Καθημερινή* είναι αρκετά περισσότερες οι αναφορές στις δημοσιεύσεις της σε «ακραία στοιχεία» της άκρας Αριστεράς ή του «αριστεροχουντισμού» όπως αναφέρει, εναλλακτικά σε «ακραίες φωνές που προέρχονται είτε από την Χούντα είτε από την Αριστερά». Οι παραπάνω αναφορές καταγράφηκαν σε σημεία και άρθρα, τα οποία περιέγραφαν επεισόδια και ταραχές σε κινητοποιήσεις και διαδηλώσεις ή στην έκφραση ακραίων και μαξιμαλιστικών αιτημάτων που εκφράζονταν και προκαλούσαν αύξηση των παθών και διάθεση για εκδίκηση, σύμφωνα με την εφημερίδα¹⁵¹. Στην *Αυγή* τέτοιες αναφορές λείπουν και οι όποιες αναφορές γίνονται σε επεισόδια κινητοποιήσεων εγγράφονται στην αφήγηση που υιοθετούσαν και τα *Νέα*, σχετικά με σχεδιασμένη από το παρακράτος και φιλοχουντικά στοιχεία προβοκάτσια και καταδικάζονται ως τέτοια. Η *Καθημερινή* επομένως, φάνηκε να υιοθετεί σε αρκετά σημεία μια εξισωτική στάση απέναντι σε δύο, κατά τον λόγο της, άκρα, ακραίες φωνές και τοποθετήσεις. Το ένα άκρο αποδιδόταν ως τα άτομα που στελέχωσαν και υποστήριξαν το πραξικόπημα καθώς όσοι επιθυμούσαν μια επαναφορά της χούντας. Το άλλο άκρο αφορούσε μέλη και οργανώσεις της Αριστεράς¹⁵². Έντονη στοχοποίηση σε αυτή την κατεύθυνση και από την συγκεκριμένη εφημερίδα, γνώρισε το ΕΕΚ (Εργατικό Επαναστατικό Κόμμα). Για την *Καθημερινή* και τα δύο αυτά άκρα, με τις φωνές και τις πρακτικές τους θα αποσταθεροποιούσαν την δημοκρατία και στην ουσία θα έδιναν την ευκαιρία στους χουντικούς να μιλήσουν για την αναγκαιότητα μιας αυταρχικής διακυβέρνησης ενός πραξικοπήματος. Επομένως τους επιρρίπτονται ίσες και ανάλογες ευθύνες.

---

¹⁵⁰ Χ.σ., «Οι φόβοι της εθνικοφροσύνης», εφ. Η *Αυγή*, φ.302, 31-7-1975, σ.1.

¹⁵¹ Χ.σ., «Οργανωμένη επίθεση εχθρών της Δημοκρατίας», εφ. *Καθημερινή*, φ. 17010, 24-7-1975, σ.1.

¹⁵² Ι.Λάμψας, «Οι λίγοι ελεύθεροι», εφ. *Καθημερινή*, φ.17026, 13-8-1975, σ.2.

Ένα χαρακτηριστικό ρεπορτάζ της *Καθημερινής*, υπήρξε το αφιέρωμα πάλι σε συνέχεις με τίτλο «Τι πέτυχε η Αντίσταση;». Το ρεπορτάζ αυτό φιλοξενούσε μικρές συνεντεύξεις διαφορετικών σε κάθε φύλλο προσώπων και από διαφορετικούς πολιτικούς χώρους και αναφορές, που απαντώντας σε ορισμένες ερωτήσεις εξέθεταν τις απόψεις τους σχετικά με την περίοδο του αντιδικτατορικού αγώνα, τις παρακαταθήκες, που άφησε αλλά και τις παροντικές και μελλοντικές εξελίξεις στον τόπο¹⁵³. Αν και δεν φαίνεται η άμεση συσχέτιση του εν λόγω ρεπορτάζ με το θέμα των δικών, θεωρώ πως αυτό ήταν ένα μέρος της αφήγησης και του λόγου της *Καθημερινής* σχετικά με την μετάβαση στην δημοκρατία, τις προσδοκίες και τις απαιτήσεις από αυτήν. Είτε τα πρόσωπα που κατέθεταν τις απόψεις τους εστίαζαν στην μεγάλη επιτυχία και τις νίκες του αντιδικτατορικού αγώνα, είτε σε μια πιο μετριοπαθή ανάγνωση, η οποία αναγνώριζε για παράδειγμα ότι η δικτατορία δεν έπεσε εν τέλει από την εξέγερση του Πολυτεχνείου αλλά από τις εξελίξεις στην Κύπρο κ.λ.π. , σε κάθε περίπτωση όσοι έδιναν συνέντευξη κατέληγαν στην ανάγκη επιφυλακής και απόδοσης τιμής στις θυσίες, τους νεκρούς και τους αγώνες που δόθηκαν. Ως εκ τούτου γίνεται αντιληπτό πως και το ρεπορτάζ αυτό εγγράφονταν στη ρητορική της εφημερίδας για την αναγκαιότητα απόδοσης δικαιοσύνης αλλά και το χαρακτήρα, που σύμφωνα με εκείνη θα έπρεπε να λάβει η τιμωρία των ενόχων.

Επιπρόσθετα, αν και τα τρία έντυπα που μελετήθηκαν ανέπτυξαν τις απόψεις τους σχετικά με το ιερό καθήκον της ενημέρωσης και τον σημαντικό ρόλο του Τύπου σε αυτό το έργο, η *Καθημερινή* κράτησε τα πρωτεία στην σχετική ανάπτυξη του θέματος¹⁵⁴. Τα δικαιώματα των δημοσιογράφων και η αξία της ελευθεροτυπίας, οι συνέπειες που μια αυταρχική πολιτική λογοκρισίας στην δημοσιογραφία και τον Τύπο μπορούσε να έχει και η σημασία της έγκυρης και αξιόπιστης δημοσιογραφίας και της ορθής μετάδοσης της είδησης, είναι θέματα που αναδείχθηκαν και αναπτύχθηκαν ιδιαίτερος στις σελίδες της εφημερίδας. Η λογοκρισία σχολιάστηκε κυρίως με αναφορές στο καθεστώς και τις συνθήκες της επταετίας.

Νέα (Τα)

---

¹⁵³ Υστερότερη και διεξοδικά τεκμηριωμένη ανάλυση για την αποτίμηση του αντιδικτατορικού αγώνα και μέσα από πρόσωπα που συμμετείχαν βλ. Κωστής Κορνέτης, *Τα παιδιά της δικτατορίας*, Πόλις, Αθήνα, 2015. · Ιάσωνας Χανδρινός, *Όλη Νύχτα εδώ*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2019.

¹⁵⁴ Ι.Λάμψας, «Υποψήφιοι δημοσιογράφοι», εφ. *Καθημερινή*, φ.17002, 15-7-1975, σ.4.

Το χρονικό διάστημα των λίγων μηνών πριν την δίκη, ο χώρος του Κέντρου πίεσε για την συντομότερη δυνατή διεξαγωγή της. Θέλοντας να διεκδικήσει μερίδιο στην κληρονομιά του αντιδικτατορικού αγώνα, προσπαθώντας να εδραιώσει (ειδικά το ΠΑΣΟΚ) τη θέση του ως μια δημοκρατική αγωνιστική δύναμη και ιεραρχώντας σε πρωτεύουσα θέση το ζήτημα του αντιιμπεριαλισμού και το πρόταγμα της αναγκαιότητας της εθνικής ανεξαρτησίας, εξέφραζε ισχυρό αντιπολιτευτικό λόγο και προέβαλε την «τραγωδία της θυσίας της Κύπρου» ως το πρωτεύον θέμα που επέτασσε άμεση απόδοση ευθυνών.

Τα *Νέα*, υπήρξαν η εφημερίδα με την μεγαλύτερη επαφή και διάδραση με τον χώρο του Κέντρου. Φιλοξενούσε τον μεγαλύτερο αριθμό άρθρων σε σχέση με τις δύο άλλες εφημερίδες, σε πολύ μεγάλο κάποτε βαθμό. Παρουσίαζε μια ευρεία γκάμα θεματικών αλλά και τον μεγαλύτερο πειραματισμό και πρωτοτυπία στον τρόπο έκφρασης και παρουσίασης των θεμάτων.

Το έντυπο αυτό με μια πρώτη γενική παρατήρηση θα τολμούσαμε να πούμε πως ιεράρχησε το θέμα της δίκης των πρωταίων περισσότερο από τα άλλα δύο, σαν πολιτικό και δημοσιογραφικό γεγονός. Επέλεξε σταθερά και από αρκετά νωρίς, να το αναδείξει ως κεντρική είδηση, παρήγαγε εκτεταμένο σχολιασμό και οξεία και αιχμηρή κριτική. Η άποψη της εφημερίδας και η σχετική με την πορεία των διαδικασιών ανάλυση, ήταν πως η κυβέρνηση είχε φανεί κατώτερη των περιστάσεων και των ευθυνών της. Τα *Νέα* άσκησαν αυστηρή κριτική στην κυβέρνηση και τόνισαν το γεγονός ότι την πρωτοβουλία των κινήσεων έλαβαν ιδιώτες, οι οποίοι και άσκησαν και την δίωξη. Ταυτόχρονα σχολίαζε ότι η κυβέρνηση διατηρούσε πολύ αργούς ρυθμούς τόσο αναφορικά με τις διώξεις όσο και με την κάθαρση του κρατικού μηχανισμού και την εξέλιξη της αποχουντοποίησης¹⁵⁵. Στα σημεία αυτά της κριτικής προς την κυβέρνηση, εντοπίστηκαν και ομοιότητες με την κριτική που ασκούσε η *Αυγή*. Ωστόσο τα *Νέα* είχαν ένα πιο έντονο ύφος, ενώ κριτική διαπερνούσε σχεδόν κάθε σχετικό δημοσίευμα και άρθρο.

Βάρος έδινε η εφημερίδα και στο ζήτημα της προδοσίας της Κύπρου. Η προδοτική πολιτική της δικτατορίας τόσα από τα *Νέα* όσο και από την *Αυγή* χαρακτηριζόταν ως «φιλοτουρκική» και αναλυόταν πως είχε ως αποτέλεσμα την τουρκική εισβολή, την απώλεια της Κύπρου και τον ξεριζωμό των Κυπρίων αδερφών.

---

¹⁵⁵ Λίνα Αλεξίου, «Πόση Δημοκρατία πετύχαμε σε έναν χρόνο;», εφ. *Τα Νέα*, φ.9203,25-7-1975, σ3.

Συνολικά τα *Νέα* έδειξαν αυξημένο ενδιαφέρον για τα θέματα που αφορούσαν στην σχέση και στις εξελίξεις χωρών, που θεωρούνταν εξαρτημένες από την αμερικανική πολιτική και κυρίαρχα το ρόλο που διαδραμάτισε η τελευταία για την πτώση κυβερνήσεων, την άνοδο δικτατοριών, την εξέλιξη εμφυλίων πολέμων κ.ά.. Έτσι, η Κύπρος αναφερόταν στα σχετικά δημοσιεύματα ως παράδειγμα του κόστους που επέφερε η πρόσδεση στην αμερικανική πολιτική και η υποταγή στα δικά της συμφέροντα και στις δικές της επιταγές, εις βάρος των εκάστοτε ιδίων εθνικών συμφερόντων.

Το αντικυβερνητικό στίγμα και ο αντιαμερικανικός λόγος¹⁵⁶, υπήρξαν σε γενικές γραμμές δύο βασικοί άξονες γύρω από τους οποίους αναπτυσσόταν ο λόγος του εντύπου. Γελοιογραφίες, σατιρικές στήλες (π.χ. Μικροπολιτικός¹⁵⁷), άρθρα γνώμης και ανάλυσης ακόμα και συμβολές μείζονων πνευματικών και διανοητικών προσωπικοτήτων (π.χ. Ζαν Πωλ Σαρτρ) στρέφονταν και στόχευαν προς αυτή την κατεύθυνση.

Τα *Νέα* επιπλέον, ως προς τον χαρακτήρα της κάλυψης της υπόθεσης, εκτός της εκτεταμένης παράθεσης πρακτικών παραχωρούσαν αρκετά μεγάλο χώρο και στις θέσεις και τοποθετήσεις των κομμάτων αναφορικά με το θέμα¹⁵⁸. Σταθερά παρέθεταν τις ανακοινώσεις των υπουργών και στελεχών της κυβέρνησης και από την πλευρά της αντιπολίτευσης φιλοξενούσαν δηλώσεις, αποσπάσματα από ομιλίες, λόγους και συνεντεύξεις. Το θέμα της δίκης αναγνώσθηκε εξαρχής ως πολιτικό με πολλές συνδηλώσεις και επεκτάσεις. Αναφορικά με την τοποθέτηση της εφημερίδας για την σχέση του μεταπολιτευτικού κράτους με εκείνο της προδικτατορικής περιόδου, ο λόγος ήταν σαφής και εκκινούσε από μια αρχή προβληματισμού και καταγγελίας. Αρχικά, υπήρχαν αρκετές αναφορές σε πρόσωπα μέλη ή συνεργάτες της κυβέρνησης Καραμανλή τα οποία είχαν παρελθόν και παρουσία και κατά την περίοδο και το καθεστώς της επταετίας. Ένα πρόσωπο, το οποίο σε αυτή την βάση δεν γνώρισε την συμπάθεια του εντύπου αλλά αντίθετα δέχθηκε αρκετά βέλη, υπήρξε εκείνο του Φαίδωνα Γκιζίκη. Συνολικά, η εφημερίδα συμεριζόταν ένα μέρος της κριτικής που εξαπέλυε και η *Αυγή* αναφορικά με τις ευθύνες του καθεστώτος της δεξιάς εν όψει του

---

¹⁵⁶ Χ.σ., «Να τους ρίξουν τ'ανάθεμα», εφ. *Τα Νέα*, φ.9212, 5-8-1975, σ.1.

¹⁵⁷ Ο μικροπολιτικός, «Μικροπολιτικά», εφ. *Τα Νέα*, φ.9206, 29-7-1975, σ.4.

¹⁵⁸ Γ.Μαύρος, «Χουντικοί μένουν σε καίριες θέσεις», εφ. *Τα Νέα*, φ.9194, 15-7-1975, σ.12.

πραξικοπήματος¹⁵⁹. Επίκεντρο σε αυτή την περίπτωση ήταν ο φόβος απέναντι στην σίγουρη, κατά το έντυπο, επερχόμενη νίκη του Κέντρου στις εκλογές που θα διεξάγονταν, ο αμερικανικός παράγοντας και οι επιβουλές του, αλλά και ο αυθαίρετος και καταχρηστικός ρόλος του βασιλιά¹⁶⁰ ο οποίος και αυτός συνέβαλλε στον εκτροχιασμό της κατάστασης.

Το συγκεκριμένο έντυπο παρουσίασε επιπρόσθετα τις πιο μεγάλες σε έκταση αλλά και περιεχόμενο και ανάλυση, δημοσιεύσεις που αφορούσαν αναλογίες και συγκρίσεις της δίκης των πρωταιτών με εκείνες της Νυρεμβέργης¹⁶¹. Αυτό, αποτέλεσε έναν άξονα που συναντήσαμε και στα τρία έντυπα και θα αναλυθεί και παρακάτω. Σημειώνεται μόνο το γεγονός ότι τα *Νέα* έδωσαν αρκετή βαρύτητα σε τέτοιες ιστορικού τύπου και χαρακτήρα αναλογίες. Παράλληλα τις ημέρες της δίκης, ασχέτως της κάλυψης αυτής συντάκτες της εφημερίδας πραγματοποιούσαν ρεπορτάζ σε συνέχειες σχετικά με το παρελθόν και την κληρονομιά της Εθνικής Αντίστασης. Αν θεωρήσουμε το έντυπο ως ένα σύνολο με δυναμικές και συνομιλίες εντός του αλλά και εκτός αυτού, μπορεί να υποθέσουμε πως βασικό μήνυμα της εφημερίδας, σε εκείνη την χρονική περίοδο και συγκυρία ήταν η ανάδειξη του ελληνικού λαού ως δημοκρατικού, αγωνιστικού και φίλου της ελευθερίας, με ανάλογες και αντίστοιχες πρακτικές από την περίοδο της δικτατορίας ως κληρονομιά¹⁶².

Υπήρξε ένα μεγάλο και σε συνέχειες, ρεπορτάζ που φιλοξένησαν *Τα Νέα* σε αρκετά φύλλα, αναφορικά με τα πρόσωπα των κατηγορουμένων¹⁶³. Το ρεπορτάζ αυτό, ανέλυε σε βιογραφικό ύφος τα πρόσωπα των κατηγορουμένων και ενείχε μεγάλο κομμάτι έρευνας. Παρόμοιο ρεπορτάζ ίδιου χαρακτήρα, φιλοξένησε και η *Καθημερινή*. Τα μέλη της δημοσιογραφικής ομάδας παρουσιάζονταν να επισκέπτονται τα μέρη όπου οι κατηγορούμενοι είχαν γεννηθεί και μεγαλώσει. Οι δημοσιογράφοι, συγκέντρωναν συνεντεύξεις και μαρτυρίες από πρόσωπα συγγενικά των κατηγορουμένων, φίλους ή απλώς γνωστούς τους. Τέτοιου τύπου ρεπορτάζ κατηγορήθηκαν και από την *Αυγή* ότι έδιναν στους πραξικοπηματίες ανθρώπινες διαστάσεις, παρουσιάζοντας τους ως «ανθρώπους της διπλανής πόρτας» και αποφορτίζοντας τους έτσι από τα εγκλήματα που είχαν διαπράξει και τις πολιτικές που είχαν ακολουθήσει. Με τον τρόπο που

¹⁵⁹ Λευτ. Παπαδόπουλος, «Ένα εδώλιο για τη Δεξιά», εφ. *Τα Νέα*, φ.9214, 7-8-1975, σ.7.

¹⁶⁰ Χ.σ., «Υπό την προστασία του τέως βασιλιά κατέστρεψαν τον στρατό μας», εφ. *Τα Νέα*, φ.9214, 7-8-1975, σ.1.

¹⁶¹ Χ. σ., «Τα πρωτοπαλικάρα της Χούντας – Αρχισε η Νυρεμβέργη», εφ. *Τα Νέα*, φ.9205, 26-7-1975,σ.5.

¹⁶² Χ.σ., «Η χαμένη γενιά», εφ. *Τα Νέα*, φ. 9204, 26-7-1975, σ.1.

¹⁶³ Ομάδα συνεργατών, «Η ανατομία των μεγάλων της Χούντας», εφ. *Τα Νέα*, φ.9199, 21-7-1975 , σ.3.

παρουσιάζονταν από την εφημερίδα πάντως, θα μπορούσαμε να σχολιάσουμε ότι έμοιαζε και με ενός είδους αστυνομικό ρεπορτάζ που προσπαθούσε να ρίξει φως στις αιτίες και τα κίνητρα που οδήγησαν σε εγκληματικές πράξεις. Επιπλέον, έμοιαζε με μια απόπειρα να εντοπισθούν τα στάδια εξέλιξης και διαμόρφωσης τέτοιων επικίνδυνων για την δημοκρατία ανθρώπων, ώστε να υπάρξει μια κοινωνική ετοιμότητα απέναντι σε ενδεχόμενες παρόμοιες καταστάσεις στο μέλλον.

Προχωρώντας περαιτέρω, τα *Νέα* φιλοξενούσαν συστηματικά πλήθος γελοιογραφιών¹⁶⁴, οι περισσότερες υπογεγραμμένες από τον Κώστα Μητρόπουλο. Έμοιαζαν να παρουσιάζουν ένα σχετικά συγκεκριμένο οπτικό λεξιλόγιο, αφού οι σκιτσογραφικές επιλογές αλλά και τα σύμβολα και οι εικονογραφικές απεικονίσεις που επέλεγε ο σκιτσογράφος παρουσίασαν μια σχετική θεματική και υφολογική συνέχεια και συνοχή. Κυριαρχούσε το χιουμοριστικό περιεχόμενο και η στοχοποίηση των κατηγορουμένων και του ρόλου των ΗΠΑ.

Τα Νέα, φιλοξενούσαν, επίσης, στήλη με στιγμιότυπα από την δίκη. Σε αυτή τη στήλη η συγκεκριμένη εφημερίδα έδινε αρκετά μεγάλη έκταση στην συμπεριφορά και στην δουλειά των δημοσιογράφων μέσα στο δικαστήριο. Παρουσιάζονταν πολλοί διάλογοι των δημοσιογράφων με τους κατηγορούμενους, ερωτήσεις που τους υπέβαλλαν και ειρωνείες ή επιθετικές διατυπώσεις που εξαπέλυαν προς αυτούς. Ακόμα στο σημείο αυτό, δίνονταν και οι φραστικές επιθέσεις, οι αγενείς ή άβολες και κάποτε αμήχανες αντιδράσεις των κατηγορουμένων προς τους δημοσιογράφους. Επρόκειτο δηλαδή για ένα μέρος της εφημερίδας που σε διαφοροποίηση με τα άλλα έντυπα, στα οποία και εκεί ο αναγνώστης παρακολουθούσε -όχι μόνο- αλλά κατά βάση τα σημαντικά εντός της δικαστικής διαδικασίας, δινόταν μια προτεραιότητα στα όσα διαδραματιζόνταν στο διάλειμμα και συνδέονταν με τα πρόσωπα των δημοσιογράφων. Στην *Καθημερινή* μάλιστα, σημειώθηκε και κριτική αναφορικά με αυτό. Χωρίς να κατονομάζονται τα *Νέα*, υπήρξε μομφή προς τις εφημερίδες των οποίων οι συντάκτες επιδίωκαν να θέσουν ερωτήσεις και να αποσπάσουν απαντήσεις από τους κατηγορούμενους, καθώς αυτό θεωρήθηκε ως διευκόλυνση για να ακουστεί ο λόγος και η θέση τους¹⁶⁵. Τέλος, *Τα Νέα* σε αντίθεση με την *Καθημερινή* όπως αναφέρθηκε,

---

¹⁶⁴ εφ. *Τα Νέα*, φ.9205,28-7-1975,σ.1.,σ7.

¹⁶⁵Χ.σ., «Θύμα της Χούντας και πάλι ο Τύπος», εφ. *Η Καθημερινή*, φ.17018, 2-8-1975, σ.6.

αναδείκνυαν με περισσότερο θετικό πρόσημο τα παραδείγματα και τις εξελίξεις στην Ισπανία και στην Πορτογαλία (κυρίως της δεύτερης).¹⁶⁶

---

¹⁶⁶ Χ.σ., «Η Ευρώπη αλλάζει πορεία – Τι θα γίνει στην Πορτογαλία, Ισπανία, Ιταλία και Γαλλία ;» , εφ. *Τα Νέα*, φ.9194, 15-7-1975, σ.5.

Γ' Κεφάλαιο

Τα τρία έντυπα που μελετήθηκαν, παρατηρήθηκε πως τα διαπερνούσαν ορισμένοι άξονες που συνέβαλαν και έδιναν πλαίσιο και όρια στην συζήτηση και το σχολιασμό του γεγονότος της δίκης των πρωταίων της δικτατορίας. Οι άξονες αυτοί, αφορούν διαστάσεις του ζητήματος αλλά και προσλήψεις των γεγονότων, τα οποία σε μεγάλο βαθμό αποτελούν κοινό τόπο στην «κοινή γνώμη». Δεν υπονοείται ότι πάνω στους άξονες αυτούς υπήρχε απαραίτητα συμφωνία ή κάποιου είδους σύγκλιση ανάμεσα στις εφημερίδες. Ορισμένα όμως ζητήματα αποτέλεσαν κάποιους από τους κεντρικότερους κόμβους και τα σημεία πάνω στα οποία καλούνταν και προσπαθούσαν και οι τρεις εφημερίδες να τοποθετηθούν. Σε αυτό το κεφάλαιο γίνεται μια απόπειρα να σημειώσουμε και να αναδείξουμε τις οπτικές και τις πτυχές εκείνες με βάση τις οποίες ο Τύπος οριοθετούσε και ανέπτυξε την συζήτηση εντός του.

Γ.1. Ο λόγος για την δικαιοσύνη, την λογοδοσία και την τιμωρία

Και στα τρία έντυπα υπήρξε μια αρκετά επεξεργασμένη προσπάθεια να συγκροτηθεί ένας λόγος γύρω από το δίκαιο και το πώς αυτό όφειλε να αποδίδεται σε μια δημοκρατία. Αναφορικά με την δικαιοσύνη, στην *Καθημερινή* υπήρξε μια ενδιαφέρουσα άποψη, η οποία υποστήριζε πως η δικαιοσύνη έχει νόημα και έχει αποδοθεί με «σωστό» τρόπο όταν η νομολογία και άρα το κανονιστικό πλαίσιο της εφαρμογής της, ερχόταν σε σύμπτωση με το μέσο όρο των αντιλήψεων της «κοινής γνώμης». Η δικαιοσύνη φαίνεται και στα τρία έντυπα να αντιμετωπίστηκε ως επαναφορά στην τάξη, δηλαδή στα πρότυπα και τις συμπεριφορές που θεωρούνταν από την κυρίαρχη άποψη, ως «κανονικά» και νόμιμα. Στην προέκταση αυτής της θεώρησης, η απόδοση της δικαιοσύνης θα ήταν και εκείνη που θα διόρθωνε, «θεράπευε» τους διαρρηγμένους κοινωνικούς ιστούς και δεσμούς. Μετά από μια περίοδο αλλά και μια διαδικασία (την δικαστική) ετερολογιών, παράθεσης διαφορετικών και αντιπαραθετικών λόγων πάνω σε συγκεκριμένα σημεία, θέματα και γεγονότα, η δικαιοσύνη με την απόφαση και τις διακηρύξεις της στόχευε να διορθώσει το χάσμα ή πολύ περισσότερο τη ρήξη, που είχε προηγουμένως συμβεί.

Το παραπάνω, αφορούσε και σε σχέσεις στο πλαίσιο του εσωτερικού της κοινωνίας των πολιτών αλλά και την επαναφορά της εμπιστοσύνης και την διόρθωση

των σχέσεων του πολίτη με την Πολιτεία και το κράτος. Στην περίπτωση της μελέτης μας, βρισκόμαστε απέναντι και στα δύο αυτά σημεία. Κατά την επταετία και έπειτα, είχε επέλθει μια ρήξη ανάμεσα σε κατηγορίες και πρόσωπα πολιτών αλλά είχε και επιπλέον πληγεί και η εμπιστοσύνη των πολιτών προς το κράτος. Αυτό, αφενός γιατί το κράτος τα προηγούμενα χρόνια είχε συνδεθεί με τη δικτατορία, αφετέρου γιατί και μεταπολιτευτικά υπήρχε ακόμα μια συνθήκη αναμονής ως προς την μετάβαση και την σταθεροποίηση μιας δημοκρατικής κατάστασης. Για την επούλωση των ρηγμάτων, που είχαν συμβεί, ένα σημαντικό βήμα θα ήταν το να υπάρξουν απολογίες εκ μέρους των κατηγορουμένων, η αναγνώριση δηλαδή των πράξεων τους και η αποκήρυξη τους έστω και εκείνη την στιγμή. Κάτι τέτοιο στην ελληνική περίπτωση δεν πραγματοποιήθηκε με αυτούς τους όρους. Ως τμήμα και κομμάτι της μετάβασης προς την δημοκρατική συνθήκη θεωρήθηκε και από τα τρία έντυπα η απόδοση της δικαιοσύνης, με πρώτη σχετική διαδικασία την δίκη των πρωταίτων. Επιπλέον, η απόδοση της δικαιοσύνης εμφανίστηκε στα έντυπα και ως διαδικασία κάθαρσης¹⁶⁷. Μια αποκατάσταση και ηθικού τύπου, που θα επέτρεπε στην πραγματικότητα στην κοινωνία να ξανά δει τον εαυτό της.

Στον ίδιο άξονα, αυτόν της απόδοσης της δικαιοσύνης, σημείο προς συζήτηση φάνηκε να ήταν, το απέναντι σε ποιόν ή διαφορετικά στο όνομα ποιου, θα εκτυλισσόταν η διαδικασία της «λογοδοσίας» και η μετέπειτα απόδοση της δικαιοσύνης. Αρχικά και η ίδια η επιλογή από τα έντυπα του όρου λογοδοσία, έθεσε αμέσως την έννοια της απολογίας αλλά και της ελεγκτικής διαδικασίας κάποιου προσώπου και συμπεριφοράς, η οποία παρεκτρέπη των αποδεκτών, κοινωνικά και πολιτικά, πλαισίων. Η λογοδοσία απέναντι στο λαό, η λογοδοσία απέναντι στην Ιστορία, στην Δικαιοσύνη, στους νεκρούς και τα θύματα, ήταν ορισμένα από τα μοτίβα που συναντήσαμε. Μοτίβα τα οποία υποστασιοποιούσαν τον αποδέκτη της λογοδοσίας και της απονομής δικαιοσύνης.

Ο λαός παρουσιαζόταν ως ένας και ενιαίος¹⁶⁸. Τα τρία έντυπα του απέδιδαν εν συνόλω έναν δημοκρατικό χαρακτήρα και μια σχετική αγωνιστική κληρονομιά και παράδοση¹⁶⁹. Παρουσιαζόταν έτσι ο λαός, να αδημονεί για την έναρξη της δίκης, να προσδοκά να μην απογοητευτεί, να συνωστίζεται έξω από το δικαστικό μέγαρο, να

---

¹⁶⁷ Γ.Βέλτσος, «Η τραγωδία», εφ. *Τα Νέα*, φ.9209, 1-8-1975, σ.1.

¹⁶⁸ Τήλεφος, «Λαϊκή ετυμολογία», εφ. *Καθημερινή*, φ.17026, 12-8-1975, σ.6.

¹⁶⁹ Χ.σ. «Η τίμια φωνή του λαού», *Τα Νέα*, φ.9216, 9-8-1975, σ.6.

παρακολουθεί με κομμένη την ανάσα και με την ανακοίνωση της ποινής να ανασαίνει ξανά ανακουφισμένος. Απέναντι σε αυτόν τον έναν λαό σημείωναν οι εφημερίδες πως οι πρωταίτιοι είχαν να απολογηθούν¹⁷⁰. Ως εκπρόσωποι του, που θα έκριναν προς όφελος του, αναδείχθηκαν ο πρόεδρος και τα μέλη του προεδρείου του δικαστηρίου.

Την Ιστορία επικαλέστηκαν πολλές πλευρές, σχεδόν όλες¹⁷¹. Αρχικά ο χαρακτηρισμός και ο επιτοπισμός της ιστορικότητας της δίκης σημειωνόταν συνεχώς¹⁷². Στοιχεία της δίκης όπως τα πρακτικά¹⁷³, έγγραφα που εξετάστηκαν, φωτογραφίες, απολογίες και καταθέσεις, υπογραμμίστηκαν ως «ιστορικές» και ως «ιστορικά ντοκουμέντα». Τονιζόταν η σημασία και η μοναδικότητα διεξαγωγής μιας τέτοιας δίκης και σε μέγεθος και χαρακτήρα στο πλαίσιο της πολιτικής ιστορίας του τόπου. Επιπλέον, τονιζόταν με αυτό τον χαρακτηρισμό, το βάρος που είχε το ίδιο το συμβάν της δίκης αλλά και η απόφαση που θα εξέδιδε ως μελλοντική παρακαταθήκη και ως πεπραγμένο. Αναφέρθηκε πως την Ιστορία την επικαλέστηκαν όλες οι πλευρές. Οι κατηγορούμενοι για παράδειγμα, δια στόματος Γ. Παπαδόπουλου κατά βάση, δήλωσαν πολλές φορές πως η Ιστορία είναι αυτή που θα τους έκρινε. Τα συγκεκριμένα πρόσωπα με αυτό, υπονοούσαν πως στο βάθος του χρόνου θα εκτιμηθεί το έργο τους και δήλωναν άρα έτσι την πεποίθηση πως ακόμα και αν το δικαστήριο τους καταδικάσει, η Ιστορία εν καιρώ θα τους αποκαταστήσει δικαιώνοντας τους. Απέναντι σε αυτή την επίκληση της Ιστορίας εκ μέρους των κατηγορούμενων οι αντιδράσεις του Τύπου αλλά και οι αντιδράσεις του προεδρείου που καταγράφηκαν και στον Τύπο, υπήρξαν έντονες. Ο Τύπος έγραφε πως η Ιστορία ήταν παντού και συνεχώς παρούσα στην δίκη, σαν ένα φάντασμα από πάνω της (ίδια παρομοίωση σημειώθηκε και για τη δικαιοσύνη)¹⁷⁴. Η τελευταία παρουσιάστηκε από τον Τύπο σαν μια υποστασιοποιημένη έννοια που «στεκόταν» και περιέβαλε την δικαστική αίθουσα. Η Δικαιοσύνη αποδόθηκε περισσότερο με τα χαρακτηριστικά της ακεραιότητας, της αυστηρότητας και συνδέθηκε άμεσα με την εμπέδωση και την σταθεροποίηση ενός δημοκρατικού πολιτεύματος.

---

¹⁷⁰ Στρατής Τσίρκας, «Όπως τα βλέπουν», εφ. *Τα Νέα*, φ.9210, 2-8-1975, σ.8.

¹⁷¹ [...] Εκλεκτό «επισκεπτήριο»... Η Ιστορία [...], Ελένη Μπιστίκα, «Οι περισσότεροι ήσαν ανίκανοι και απόλεμοι», εφ. *Καθημερινή*, φ.17020, 5-8-1975, σ.4. Βλ. και «Λογοδοτούν στο λαό αύριο οι δικτάτορες», χ.σ., εφ. *Καθημερινή*, φ.1703, 27-7-1975, σ.1.

¹⁷² «Ιούδες...», Ε., εφ. *Καθημερινή*, φ.17019, 3-8-1975, σ.1.

¹⁷³ Για τα πρακτικά υπάρχει και η έκδοση βλ. Καραντζαφέρης Σπύρος, *Η Ελληνική Νυρεμβέργη: τα πλήρη πρακτικά της δίκης των πραξικοπηματιών της 21ης Απριλίου. Κρίσεις, σχόλια, σκίτσα γύρω από τη δίκη.*, Αλκαίος, Αθήνα, 1975.

¹⁷⁴ Ο παρατηρητής, «Το εδώλιο», εφ. *Η Αυγή*, φ.301, 30-7-1975, σ.2.

Οι νεκροί και τα θύματα της Δικτατορίας, επενδύθηκαν από τον Τύπο με μια διάσταση ηθικής αποκατάστασης των όσων είχαν συμβεί. Οι εφημερίδες «ξανά ζωντάνευαν» τα θύματα, μιλώντας εκ μέρους τους, δίνοντας τους φωνή. Η υπενθύμιση των τραγικών συνεπειών της δικτατορίας σε ανθρώπινες ζωές, επανερχόταν συνεχώς στα δημοσιεύματα. Στα σημεία αυτά, η εκδίκαση της υπόθεσης με πρότυπο τρόπο και η αντίστοιχης σοβαρότητας και συνέπειας έκδοση της απόφασης για τις ποινές, έπρεπε να ήταν ικανά να αποκαταστήσουν την μνήμη και την τιμή των θυμάτων και των οικογενειών τους. Μνήμη και τιμή υπήρξαν δύο έννοιες που εισήχθησαν και από τον Τύπο στο σημείο αυτό. Ο Τύπος υπερασπίστηκε την απονομή της δικαιοσύνης ως τρόπο απόδοσης φόρου τιμής προς τα θύματα. Επιπρόσθετα, είχε την αξίωση πως μιλούσε στο όνομα μιας «κοινωνίας», ενός συλλογικού σώματος που είχε χάσει μέλη του, που μετρούσε απώλειες. Εξέφραζε έτσι έναν συλλογικό θρήνο και μια κοινωνική ενοχή. Τα δύο παραπάνω στοιχεία θα μπορούσαν έστω μερικώς να εκτονωθούν μέσα από την τιμωρία των ενόχων.

Ένα κρίσιμο ζήτημα ήταν και εκείνο του χαρακτήρα της τιμωρίας. Στο σημείο αυτό και όπως ακροθιγώς αναδείχθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, σημειώθηκαν και ορισμένες αποκλίσεις της θέσης της απόδοσης τιμωρίας, ως διαδικασία. Η *Καθημερινή* για παράδειγμα, τόνιζε πως μόνο η Δικαιοσύνη (υπονοώντας εδώ τους αρμόδιους, το δικαστήριο) μπορούσε να γνωρίζει ποια θα ήταν η ορθότερη ποινή και δεν θα έπρεπε να δεχθεί καμία παρεμβολή, η οποία ενδεχομένως να την επηρέαζε στο έργο της. Για την *Καθημερινή* η τιμωρία έπρεπε να απέχει κατά πολύ από οποιαδήποτε επιθυμία εκδίκησης, θυμού και παθών. Έπρεπε να προχωρήσει η ελεγκτική και ποινική διαδικασία με ορθολογικό τρόπο και σύμφωνα με τα πορίσματα αυτής, να αποδοθεί μια μορφή επανορθωτικής δικαιοσύνης (reperative justice), που θα επανέφερε την σταθερότητα στις αξίες και τα πρότυπα συμπεριφοράς και ζωής, θα κάλυπτε την εμπιστοσύνη στους θεσμούς και την πολιτεία και θα αποκαθιστούσε επιπλέον το χάσμα που είχε δημιουργηθεί στους κοινωνικούς δεσμούς. Τα έντυπα απηχούσαν την άποψη και την οπτική της επανόρθωσης, ασχέτως με το πώς εν τέλει εξελίχθηκε η απονομή της δικαιοσύνης και τις κριτικές για αυτό. Τονίστηκε η επανορθωτική διάσταση καθώς, όπως ήδη επισημάνθηκε, οι εφημερίδες ανέδειξαν ως κεντρικά ζητήματα την αποκατάσταση ρηγμάτων, η οποία έμοιαζε να θεωρείται εκ των ων ουκ άνευ προϋπόθεση για την στερέωση νέου πολιτεύματος αλλά και την επανένταξη των θυμάτων εντός της «κοινότητας». Ένα συγκεκριμένο παράδειγμα που υπήρχε και στα

τρία έντυπα και στο οποίο μάλιστα δόθηκε και ιδιαίτερη σημασία, σχετικά με την ανάγκη αποκατάστασης της εμπιστοσύνης και των δεσμών με ένα θεσμό, ήταν εκείνο της σχέσης των πολιτών με το Στρατό¹⁷⁵. Το σημείο αυτό έλαβε στις εφημερίδες αρκετό χώρο, σε βαθμό που μπορούμε να μιλήσουμε για αυτοτελή ομάδα δημοσιεύσεων. Οι εφημερίδες παρουσίαζαν την ανάγκη ο Στρατός να είναι εκείνος ο θεσμός που θα δημιουργεί αίσθημα ασφάλειας στους πολίτες και άρα προέβαλαν την άμεση ανάγκη να αποκατασταθεί αυτή η διαρρηγμένη σχέση. Η συνθήκη των ελληνοτουρκικών εξελίξεων αλλά και των εξελίξεων με την Κύπρο και η επιστράτευση που είχαν προηγηθεί, αναδείκνυαν την ανάγκη οι πολίτες να ξανά εμπιστευθούν τον Στρατό, να ενισχυθεί και επανέλθει το κύρος και η νομιμότητα που για χρόνια τον περιέβαλαν. Στην βάση αυτή οι εφημερίδες ανέφεραν συχνά και δημοσίευαν άρθρα, τα οποία ανέλυαν και υπερασπίζονταν πως το πραξικόπημα δεν είχε την εύνοια όλου του στρατού όπως ήθελαν να παρουσιάζουν οι δικτάτορες αλλά αντίθετα αφορούσε την συμμετοχή και την στήριξη ενός μικρού τμήματος που τώρα μάλιστα αποκηρυσσόταν ως ξένο σώμα, το οποίο έπρεπε να αποβληθεί¹⁷⁶. Σε αυτή την βάση τοποθετείται και η *Αυγή*, επιθυμώντας να τονίσει έτσι, το πόσο μειοψηφικό και χωρίς λαϊκή στήριξη ήταν το καθεστώς αλλά και σημειώνοντας και εκείνη την ανάγκη, ο λαός να μπορεί να νιώθει εμπιστοσύνη στο Στρατό και να τον αναγνωρίζει ως προστάτη στα συμφέροντα του και όχι ως εχθρό¹⁷⁷.

Μια άλλη πλευρά της τιμωρίας των ενόχων, η οποία τέθηκε και από τις τρεις εφημερίδες, ήταν ο παραδειγματικός χαρακτήρας που αυτή θα έπρεπε να λάβει. Με την απόδοση ισχυρών, έγκυρων και νομιμοποιημένων ποινών θα υπήρχε ένα ισχυρό πρακτικό και βιωμένο, εγγεγραμμένο πλέον στην συλλογική εμπειρία, αντικίνητρο για όποιον/ους επιδίωκαν τη δράση κατά του δημοκρατικού πολιτεύματος, απέναντι στα ανθρώπινα δικαιώματα, τις ελευθερίες, την ανθρώπινη ζωή και αξιοπρέπεια. Ως παράδειγμα ατιμωρησίας, η οποία απέτυχε ακριβώς στο παραπάνω, δηλαδή να προλάβει και να αποτρέψει, τέθηκε ιδιαίτερα και από τα *Νέα* και την *Αυγή*, το παράδειγμα του ΙΔΕΑ το 1951. Η απουσία οποιασδήποτε επιβολής ποινής κατά τα δύο έντυπα, είχε ευθύγραμμο αντίκτυπο στην συνέχεια της δράσης των υπευθύνων και στην κατάληξη στο πραξικόπημα της 21^{ης} Απρίλη.

¹⁷⁵ εφ. *Καθημερινή*, φ.17021, 6-8-1975, σ.4.

¹⁷⁶Χ.σ., «Δικάζεται η Χούντα και όχι ο Στρατός», εφ. *Τα Νέα*, φ.9196, 17-7-1975, σ.1.

¹⁷⁷Χ.σ., «Οι δίκες και ο στρατός», εφ. *Η Αυγή*, φ.293, 20-7-1975, σ.1.

Η ποινή τέλος, σε συνδυασμό και με αυτό που αναφέρθηκε παραπάνω για το ρόλο των θυμάτων και των νεκρών στην «αφήγηση» και τους λόγους γύρω από την ποινική διαδικασία, έλαβε και εντός των εντύπων την οπτική της εξισορρόπησης και της μερικής αποκατάστασης των «θιγμένων», των πληγέντων. Τόσα τα άμεσα θύματα (π.χ. βασανισθέντες), οι οικογένειες τους, αλλά ακόμα και οι υπόλοιποι πολίτες που υπήρξαν μάρτυρες όσων συνέβησαν, δεν θεωρούσαν ανεκτό, δεν θα μπορούσαν να αντέξουν να συνεχίσουν να ζουν, βλέποντας τους εγκληματίες να ποτίζουν τα λουλούδια στις αυλές τους, ή να κυκλοφορούν στους δρόμους των γειτονιών τους κ.ά.. Το σημείο αυτό παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς φαίνεται μη αποδεκτή η ανοχή ή και το να επιτραπεί στους ενόχους να επιστρέψουν σε ένα πλαίσιο καθημερινότητας, να επανέλθουν με φυσικούς όρους στο δημόσιο χώρο και να προσλάβουν δηλαδή ξανά την ιδιότητα του πολίτη. Φάνηκε ο Τύπος, εκπροσωπώντας, όπως φιλοδοξούσε και αιτήματα, μερίδας τουλάχιστον της κοινωνίας, να αρνιόταν στους δικτάτορες το δικαίωμα της πολιτικής (με τον όρο του πολίτη) αποκατάστασης. Έτσι, η ποινή προσέλαβε το χαρακτήρα αποκοπής, του αποκλεισμού, της αποστέρησης της παρουσίας στο δημόσιο χώρο.

Γ.2. Το σχήμα της «αποκάλυψης» και η αναλογία με τους Ναζί

εφ. Καθημερινή, φ.16995, 6-7-1975, σ.2.

Ιδιαίτερα στους τίτλους, (υπέρτιτλους – τίτλους – υπότιτλους – λεζάντες και περιγραφές) αλλά και στο σώμα των άρθρων εντοπίστηκε πολλές φορές ένα λεξιλόγιο («ρίχτηκε φως» – «αποκαλύφθηκε»¹⁷⁸) και ορισμένες κωδικοποιήσεις, οι οποίες συντέιναν σε ένα σχήμα «αποκάλυψης της κρυμμένης αλήθειας». Στα σημεία αυτά, είναι που τα άρθρα μπορεί και να θύμιζαν περισσότερο δημοσιεύματα αστυνομικού ρεπορτάζ, ή την κάλυψη υποθέσεων στις οποίες αναζητούνται στοιχεία ή ακόμα και ο ένοχος.

Το ξεδίπλωμα της υπόθεσης των όσων είχαν συμβεί αντιμετώπιστηκε σε αυτά τα άρθρα, σαν το κατηγορητήριο να αφορούσε έργα και εργασίες, οι οποίες είχαν λάβει χώρα στο σκοτάδι. Διεξάγονταν δηλαδή κρυφά και εν αγνοία του μεγάλου μέρους της

¹⁷⁸ Δημήτρης Ψαθάς, «Ας είναι καλά...», εφ. Τα Νέα, φ.9218, 12-8-1975, σ.1.

κοινωνίας. Αυτό ο τρόπος αντιμετώπισης της υπόθεσης και των όσων εγκλημάτων είχαν διαδραματιστεί, ευνοούσε την ομάδα των πολιτών και στελεχών του στρατού, που είχαν αδρανήσει (για μια πλειάδα και για ένα εύρος λόγων) αφού, σύμφωνα με αυτό το σχήμα, «δεν ήξεραν». Επιπλέον, με τις κωδικοποιήσεις και τις φραστικές επιλογές αυτές, η δικαστική αίθουσα ενδύοταν με μια θρησκευτική οριακά ευλάβεια, ένα κύρος που θα συνέβαλε καθοριστικά στην εξιστόρηση και την ανάδειξη των πιο σκοτεινών δεινών, ώστε αφού αυτά αναδυθούν στην επιφάνεια και όλοι οι πολίτες μέσω και των μέσων ενημέρωσης τα δουν κατάματα, να λάβουν τις αποστάσεις τους και να τα αποκηρύξουν. Με μια αποτροπιαστική δηλαδή λειτουργία ως αποτέλεσμα της έρευνας, θα επερχόταν η καταδίκη και ο κοινωνικός εξαγνισμός.

Ένα άλλο μεγάλο σχήμα, το οποίο διαπερνά και τα τρία έντυπα, γνωρίζοντας μεγαλύτερο ανάπτυγμα στην εφημερίδα *Τα Νέα* και μικρότερο στην *Καθημερινή*, είναι η αναλογία της επταετίας με την Κατοχή, των χουντικών με τους Ναζί και της δίκης των πρωταιτών με εκείνη της Νυρεμβέργης. *Τα Νέα* φιλοξένησαν μεγάλα σε έκταση και αναλυτικά ρεπορτάζ τα οποία προχώρησαν σε αντιπαραβολή στοιχείων της δίκης του Κορυδαλλού (ή των Αθηνών, όπως την ανέφεραν¹⁷⁹), με εκείνης της Νυρεμβέργης. Η αιχμή, η οποία αναδεικνυόταν σε αυτά τα σημεία ήταν συνήθως η ξεχωριστή και ιδιαίτερη σημασία της δίκης των πρωταιτών και η σημαίνουσα βαρύτητα της στην πορεία της ιστορίας των δικαστικών διεκδικήσεων απέναντι στην καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την καταπίεση και την ανελευθερία. Τονιζόταν από τις εφημερίδες, πως η δίκη του Κορυδαλλού ήταν η δεύτερη σε σειρά, τέτοιου χαρακτήρα διαδικασία, (λαμβάνοντας ως ενιαίο δικαστικό γεγονός, την Νυρεμβέργη, με τις δίκες του Τόκιο, ως τα δικαστήρια που δίκασαν τα εγκλήματα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου).

Στο πλαίσιο αυτό, σχολιάζονταν και επισημαίνονταν ορισμένες ενδεικτικές διαφορές και ομοιότητες. Για παράδειγμα το γεγονός ότι στις δίκες της Νυρεμβέργης υπήρχε διεθνής εκπροσώπηση στο κατηγορητήριο και στην άσκηση της δίωξης, ενώ η δίκη των συνταγματαρχών υπήρξε ένα δικαστικό γεγονός στελεχωμένο και ενορχηστρωμένο από εγχώριους και εσωτερικούς παράγοντες. Το παραπάνω σχολιαζόταν, ενώ υπήρχαν και υπονοούμενα για αμερικανική καθοδήγηση. Όπως ήδη

---

¹⁷⁹ Χ.σ., «Η τεχνική του πραξικοπήματος αποκαλύπτεται στη δίκη των Αθηνών», εφ. *Η Καθημερινή*, φ.17025, 10-8-1975, σ.1.

έχει επισημανθεί πάντως, «Η ελληνική Νυρεμβέργη», υπήρξε μια κωδικοποίηση αρκετά καθιερωμένη και στα άρθρα και στους τίτλους¹⁸⁰.

Παράλληλα, η σύνδεση και η αναλογία αφορούσε και την ίδια την περίοδο της Χούντας και τα πρόσωπα που την στελέχωσαν. Με το βασικό σημείο επιτέλεσης ναζιστικών ιδεών και πρακτικών, όπως τα ανέγνωσε ο Τύπος, να συναντάται στα βασανιστήρια και να εμφανίζεται και έντονα στον σχετικό με την δίκη των βασανιστών διάλογο. Η αναλογία και η παρομοίωση με τους Ναζί, ωστόσο βρήκε χώρο και στα δημοσιεύματα για την δίκη των πρωταίτιων. Η περίοδος της επταετίας συνδέθηκε ευθέως με εκείνη της Κατοχής σε δημοσιεύματα, ενώ επίσης ως σημείο προς αναλογία, αναδείχθηκε η λογοκρισία και άρση της ελευθερίας του Τύπου, του λόγου και της έκφρασης της γνώμης εν συνόλω¹⁸¹.

Τα πρόσωπα των κατηγορούμενων σκιαγραφήθηκαν, ως εμφορούμενα και εμπνεόμενα από τις ιδέες της μεταξικής δικτατορίας και των Γερμανών Ναζί. «Συνεχιστές», «υμνηταί της 4^{ης} Αυγούστου» και «μεταξικοί» είναι χαρακτηρισμοί που συναντήθηκαν στα έντυπα. Σε αυτή την βάση κατασκευάστηκε από τον Τύπο και η «γενεαλογία» του εχθρού, εκείνου που δικαζόταν και βρισκόταν απέναντι. Σε ένα φύλλο εφημερίδας έγινε αναφορά και στον θάνατο του Μουσολίνι (κρεμάλα)¹⁸².

.Γ3. Οι αντιπαραβολές: της εικόνας των δικτατόρων κατά την επταετία - και κατά τη δίκη, της δημοκρατίας και της δικαιοσύνης- απέναντι σε εκείνους που την κατέλυσαν.

Το εδώλιο έχει βγάλει ήρωες που θα τους τιμάει ο λαός μας εσαεί αλλά δεν σηκώνει τους φελλούς

«Το εδώλιο», Ο παρατηρητής, εφ. *Η Αυγή*, φ.301., 30-7-1975, σ.2.

Πολύ συχνά στις εφημερίδες, υπήρξε η σύγκριση – αντιπαραθέση της εικόνας των κατηγορούμενων κατά την επταετία, όταν «μιλούσαν με την προστασία των τανκς»¹⁸³ και της στιγμής που βρίσκονταν στο εδώλιο των κατηγορουμένων στην δικαστική αίθουσα. Οι σχετικές αναφορές εμπεριείχαν έντονο σαρκασμό και χλευασμό.

¹⁸⁰ Σταύρος Τσίρος, «Η ελληνική Νυρεμβέργη», εφ. *Καθημερινή*, φ.17007, 20-1975, σ.4.

¹⁸¹ [...] Μας το αρνήθηκαν όπως το 45', έτσι και το 75' [...], Σπύρος Πλασκοβίτης, «Η χαμένη γενιά», εφ. *Τα Νέα*, φ.9204,26-7-1975, σ.1.

¹⁸² Ο παρατηρητής, «Το εδώλιο», εφ. *Η Αυγή*, φ.301.,30-7-1975, σ.2.

¹⁸³ Γ.Ν. Δρόσος, «Ανθρωπάκια»... ήσαν και έμειναν», εφ. *Καθημερινή*, φ.1706, 31-7-1975, σ.6. Βλ. και Χ. σ. , «Να τους δείχνει καθημερινά η τηλεόραση», εφ. *Η Αυγή*, φ. 300, 27-7-1975, σ.3.

Τέτοιες αναφορές συναντήθηκαν και σε λεζάντες φωτογραφιών. Τονίστηκε η έπαρση, η αρχομανία και η φιλοδοξία που διαπερνούσαν τα πρόσωπα αυτά κατά την περίοδο που είχαν την εξουσία¹⁸⁴. Ακόμα σχολιάστηκαν, η προηγούμενη συναναστροφή τους με πρόσωπα «κύρους» και πρόσωπα που βρίσκονταν σε υψηλές πολιτικές και οικονομικές θέσεις, η αμετροέπεια και η απληστία (τόσο στον οικονομικό τομέα – τονίστηκαν ιδιαίτερα τα σκάνδαλα και οι περιουσίες που απέκτησαν, όσο και στον τομέα της δικαιοδοσίας τους). Στοχευμένα παρουσιάστηκαν στον αντίποδα των παραπάνω, τα στοιχεία της εικόνας που εμφάνισαν στο δικαστήριο. Αυτά ήταν τα σκυμμένα κεφάλια και οι νευρικές κινήσεις, η σιωπή απέναντι στην προηγούμενη αμετροέπεια, η ταπεινή και ντροπιασμένη στάση απέναντι στην πρότερη έπαρση. Ως εξαίρεση σε αυτή την εικόνα παρουσιάστηκαν μόνο και κυρίως στο πλαίσιο των *Στιγμοτύπων*, τα περιστατικά που οι κατηγορούμενοι επέδειξαν αγένεια, προκλητικότητα και αυθάδεια κυρίως απέναντι στις ερωτήσεις των δημοσιογράφων. Σημειώνουμε ότι στη δίκη των βασανιστών τα πράγματα υπήρξαν διαφορετικά, εκεί η προκλητικότητα απέναντι στους μάρτυρες κατηγορίας ήταν πολύ πιο έντονη. Έτσι, οι χαρακτήρες των κατηγορούμενων βάλλονταν και απογυμνώνονταν, έμεναν έκθετοι ως καιροσκόποι και αναξιόπιστοι, ανίκανοι να είναι πιστοί ακόμα και στις δικές τους «ιδέες».

Επιπλέον, καταγράφηκαν αρκετά σχόλια σχετικά με το πώς και πόσο, η διαδικασία δίωξης τους τήρησε πιστά κάθε γράμμα του νόμου και κάθε έννοια νομιμότητας, σε πλήρη αντίθεση με τις δίκες οι οποίες πραγματοποιούνταν υπό το δικό τους καθεστώς. Αυτό το σημείο είχε δύο πτυχές. Από τη μία σκόπευε να ενισχύσει το κύρος, την διαφάνεια και την εγκυρότητα της ποινικής διαδικασίας που διεξαγόταν. Υπήρξε δηλαδή μέρος ενός αφηγήματος που υπερασπιζόταν την νομιμότητα της δίκης απέναντι σε οποιονδήποτε μπορεί να ήθελε να την αμφισβητήσει. Από την άλλη, στόχευε και στην εξύμνηση αυτοτελώς των ιδανικών και των αρχών της δημοκρατίας απέναντι στις αυταρχικές ιδέες των χουντικών. Οι αρχές της δημοκρατίας παρουσιάζονταν ως τόσο ψηλές και ενάρετες, όπου παρείχαν ακόμα και στους εχθρούς της, το δικαίωμα στην απολογία, την δίκη – κρίση αλλά και την υπεράσπιση. Το σημείο αυτό εντοπιζόταν από τον Τύπο και ως και το διαφοροποιητικό εκείνο, το οποίο διέκρινε την δημοκρατία από ένα αυταρχικό καθεστώς.

---

¹⁸⁴Χ.σ., «Θα αρνηθή να απολογηθή ο άλλοτε δικτάτωρ», εφ. *Τα Νέα*, φ.9200, 22-7-1975,σ.1.·Ελένη Μπιστικά, «Αρχομανία, ιδιοτέλεια και διαφθορά», εφ.*Η Καθημερινή*, φ.17023,8-8-1975, σ.5.

Τρίτο σημείο και πεδίο αντιπαραβολής στάθηκε «το εδώλιο». Το εδώλιο έλαβε σημειολογικές διαστάσεις, αναφέρθηκε ως το βάθρο εκείνο όπου πραγματοποιείται η αποκάλυψη (βλ. προηγούμενη υποενότητα), όχι μόνο της αλήθειας αλλά και του αληθινού χαρακτήρα, του πραγματικού ήθους του ανθρώπου. Ως «σημείο» έμοιαζε να λαμβάνει φορτίσεις από αναγνώσεις δανεισμένες από την αρχαία ελληνική τραγωδία και το αρχαίο θέατρο. Η διάνοια του ατόμου, η σύζευξη του πνεύματος και του ήθους του, αναδεικνυόταν στο πλαίσιο της δυναμικής της εξουσίας που έφερε το εδώλιο. Το άτομο που στεκόταν στο εδώλιο βρισκόταν - ανεξάρτητα με το ποιο θα ήταν τελικά το αποτέλεσμα της εκδίκησης- για το διάστημα που εκείνη θα διαρκούσε, σε μια θέση υποτέλειας, ήταν ο κατηγορούμενος. Στην συγκεκριμένη υπόθεση που μελετάμε ήταν μάλιστα εξ αρχής, ο ένοχος. Στα άρθρα που μελετήθηκαν και στις τρεις εφημερίδες, γίνεται αντιπαραβολή των διαφορετικών προσώπων που είχαν βρεθεί στο εδώλιο, των μεν κατά την επταετία και των δε, έπειτα στην δίκη των πρωταιτίων. Όπως σχολιαζόταν από τον Τύπο και χωρίς να γίνεται διάκριση ανάλογα με τους πολιτικούς χώρους από όπου οι διωκόμενοι προέρχονταν, τα άτομα που οδηγήθηκαν σε δίκες από την δικτατορία, με παραβίαση κάθε έννοιας νομιμότητας επέδειξαν στο σύνολο τους, ήθος και θάρρος. Τονίστηκε η θαρραλέα στάση όσων αντιστάθηκαν στην δικτατορία στα δικαστήρια, σε αντιπαραβολή με την φοβισμένη στάση σιωπής και δειλίας των πρωταιτίων. Οι πρώτοι, έχοντας υποστεί βιαιότητες και βασανισμούς, συχνά χωρίς δικαίωμα επαφής με συνήγορο δικηγόρο βρέθηκαν αντιμέτωποι με στημένα, ψευδή κατηγορητήρια και αμείλικτες ποινές. Οι δεύτεροι, απολάμβαναν κάθε νόμιμο δικαίωμα, που έχει ένας κατηγορούμενος σύμφωνα με την ποινική δικονομία, με καθόλα ανθρώπινη, τυπική αντιμετώπιση και διαχείριση και παράλληλα ήταν περιφρουρημένοι και ασφαλείς.

εφ. Η Αυγή, φ.300, 29-7-1975,σ.1.

Γ4. Οι αναφορές στην ‘κοινή γνώμη’

«Καθένας εκεί μέσα έβλεπε για λογαριασμό χιλιάδων άλλων» Καθημερινή , φ.17017, 29-7-1975, σ.3.

Στο πλαίσιο της παρούσης εργασίας έχει ήδη εξηγηθεί και αναπτυχθεί στο μέτρο του δυνατού, πως ο όρος «κοινή γνώμη» εγείρει αμφιβολίες και διαπραγματεύσεις ως προς τη χρήση του στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών. Υπήρξε ωστόσο σαφώς μια έννοια, την οποία χρησιμοποιούσε εκτεταμένα ο Τύπος της εποχής, ιδιαίτερα όταν ήθελε να αναφερθεί σε «μεγάλα» γεγονότα που αποτέλεσαν για ένα χρονικό διάστημα κόμβο και επίδικο στο δημόσιο διάλογο. Στις διαπραγματεύσεις και τις συζητήσεις δηλαδή, τόσο των πολιτών μεταξύ τους όσο και των πολιτών με την Πολιτεία, δια μέσου των θεσμών της.

Στις σχετικές αναφορές στον Τύπο η «κοινή γνώμη» αναφερόταν ως μια σύνοψη, ένας μέσος όρος ή μια κοινή συνισταμένη των πολλών διαφορετικών απόψεων που μπορεί να εκφέρονταν. Σαν ένας δείκτης των κοινωνικών τάσεων και δυναμικών πάνω σε ένα θέμα. Η αναφορά στην έννοια, όπως σημειώθηκε στον Τύπο, ήταν αρκετά απλοϊκή και γενικευτική. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε με μια ευκολία και διευρυμένα,

θέλοντας να εκφράσει το τι είναι αυτό που ήθελε και διεκδικούσε το μεγαλύτερο κομμάτι του λαού. Αντιλαμβανόμαστε πως μια τέτοια υπόθεση, είναι αρκετά πλασματική καθώς και ο ίδιος ο λαός, όπως ειπώθηκε και παραπάνω, δεν είναι ενιαίος. Η «κοινή γνώμη» λοιπόν δεν μπορούσε να είναι μια μετωνυμία του λαού, όπως εκφραζόταν στον Τύπο, καθώς είναι έννοια που ενέχει πολυδιάσπαση, πολυπλοκότητα και αντιφατικότητα. Οι πλευρές της ωστόσο αυτές, στις εφημερίδες που μελετήθηκαν εξαλείφθηκαν και η «κοινή γνώμη» αντιμετωπίστηκε σαν κάτι υπαρκτό και απτό.

Συχνή είναι η επίκληση του όρου αυτού, προς ενίσχυση της εγκυρότητας μιας σχετικής διεκδίκησης, ενός αιτήματος. Του αιτήματος για δικαιοσύνη ή τιμωρία για παράδειγμα, ή μιας εκτίμησης και άποψης. Με την επίκληση της «κοινής γνώμης» ο Τύπος διεκδικούσε την αξίωση, πως εξέφραζε το «λαό». Επιπλέον, παρουσίαζε τα επιχειρήματα και τις απόψεις του ως πλειοψηφικές, αντιπροσωπευτικές, νομιμοποιημένες και με ερείσματα στην κοινωνία. Σε πολλά σημεία η «κοινή γνώμη» αντικαθίστατο από το «λαϊκό αίσθημα»¹⁸⁵ ή το «κοινό περί δικαίου αίσθημα», όπου και οι δύο όροι χρησιμοποιήθηκαν με την ίδια εξισωτική λογική και με επιδίωξη να προσκτηθεί νομιμοποίηση στα όσα γράφονταν.

Ως ενδείξεις και δείκτες της έκφρασης της «κοινής γνώμης» φάνηκαν να θεωρούνται οι μεγάλοι πολιτικοί φορείς – οργανώσεις, όπως τα κόμματα. Αλλά και οι μικρότερες επιτροπές και οργανώσεις βάσης. Τα κόμματα αντιμετωπίστηκαν ως πολιτικοί οργανισμοί που περιλάμβαναν στο σώμα τους τα μέλη, τα οποία και θεωρήθηκαν ότι είναι με τη σειρά τους και αυτά φορείς και εκφραστές της «κοινής γνώμης». Ο λόγος των κομμάτων δόθηκε μέσα από τις παραθέσεις ομιλιών και γραπτών κειμένων πολιτικών, από συνεντεύξεις τους, από προκηρύξεις και ψηφίσματα, ανακοινώσεις οργάνων και επιτροπών στο πλαίσιο τους.

Σε αρκετά δημοσιεύματα εμφανίστηκαν συνθήματα τα οποία αναδείχθηκαν στην περίοδο και αφορούσαν το θέμα της τιμωρίας των υπευθύνων της δικτατορίας. Το ενδιαφέρον εδώ, ήταν ότι τα συνθήματα αυτά βρέθηκαν και σε άρθρα άσχετα προς τη δίκη, τα οποία αφορούσαν κάποιο άλλο πολιτικό επίδικο, ζήτημα, ή διαμάχη. Εγγραφόμενα όμως στο ίδιο πολιτικό πλαίσιο αναφοράς, τα διαφορετικά θέματα συνδέθηκαν κάποιες φορές με μια σειρά από αιτήματα που αναδείκνυαν τα διαφορετικά κινήματα και τις διαφορετικές αντιδράσεις. Για να γίνει πιο άμεσα κατανοητό, τα

---

¹⁸⁵ Γ.Α. Μαγκάκης, «Γ.Α. Μαγκάκης: Λάθος και πρόκληση», εφ. *Καθημερινή*, φ.16947, 25-4-1975, σ.1.

αιτήματα αυτά που βρέθηκαν σε άρθρα άλλων θεμάτων σχετίζονταν συνήθως με κάποια μορφή απονομής δικαιοσύνης και διόρθωσης κάποιας αδικίας ή καταπίεσης. Ένα σχετικό παράδειγμα, ήταν ένα άρθρο αναφορικά με κινητοποιήσεις για ιδιοκτησίες γης στο Βόλο, τις οποίες ένας ιδιώτης, ο Μπάνκερ θέλησε να απαλλοτριώσει. Το σύνθημα που αναφέρθηκε στο άρθρο ήταν «ο Μπάνκερ στον Κορυδαλλό παρέα με τον Παττακό¹⁸⁶».

Σημαντική αναφορά υπήρχε και στην παρουσία του κόσμου εντός της δικαστικής αίθουσας, στην συγκέντρωση πλήθους εκτός του δικαστικού μεγάρου¹⁸⁷ αλλά και στην επιθυμία πολλών ανθρώπων να ενημερωθούν σχετικά με το θέμα. Υπήρξε στον Τύπο και η αποτύπωση και η αναφορά διάφορων σχετικών κινητοποιήσεων που μπορεί να είχαν την μορφή εκδήλωσης, όπως εκείνη του Ανδρέα Παπανδρέου στην Κέα, αλλά και κινητοποιήσεων και διαμαρτυριών. Αιτήματα των τελευταίων ήταν η επιτάχυνση της αποχουντοποίησης και της εκκαθάρισης, η απονομή δικαιοσύνης, ενώ υπήρχαν και αντιδράσεις απέναντι σε χειρισμούς της κυβέρνησης που σχολιάστηκαν ως ευνοϊκοί για τους κατηγορούμενους (κινητοποιήσεις απέναντι στην απονομή χάριτος).

Επιπρόσθετα, συλλογικά όργανα, θεσμικοί φορείς και όργανα διοίκησης είχαν ιδιαίτερη παρουσία στις εφημερίδες, ως διαμεσολαβητές αλλά και εκφραστές του δημοσίου διαλόγου. Μάλιστα εμφανίστηκαν ως η μια πλευρά των συνομιλητών και της συγκρότησης του διαλόγου στο πλαίσιο της δημόσιας σφαίρας, στη βάση της θεώρησης της τελευταίας ως του «διαλόγου» ανάμεσα στην κοινωνία των πολιτών και το κράτος. Έτσι, ψηφίσματα και ανακοινώσεις από συλλογικά όργανα όπως διεθνείς ενώσεις δημοσιογράφων, δικηγόρων, συλλόγων Ελλήνων φοιτητών στο εξωτερικό, τομεακές ή τοπικές επιτροπές κομμάτων, από τον Σύλλογο Φυλακισθέντων και Εξορισθέντων κ.ά., κατείχαν σημαντική θέση στις εφημερίδες¹⁸⁸. Ακόμα, υιοθετούνταν και προβάλλονταν ψηφίσματα από σωματεία, συλλόγους φοιτητών και εργαζομένων καθώς και από δημοτικά συμβούλια. Τα παραπάνω αποτύπωναν κάπως την κίνηση και τον δημόσιο διάλογο, ο οποίος αναπτυσσόταν από τμήματα τουλάχιστον της κοινωνίας αλλά και των θεσμών, σχετικά με την δίκη των πρωταιτίων.

---

¹⁸⁶ Χ.σ., «Ο Μπάνκερ στον Κορυδαλλό παρέα με τον Παττακό», εφ. *Καθημερινή*, φ.16955, 20-5-1975, σ.11.

¹⁸⁷ Χ.σ., «Εδώ θα δικάζονται οι «Σωτήρες»», εφ. *Η Αυγή*, φ.299, σ.10.

¹⁸⁸ Χ.σ., «Ψήφισμα Αργυρουπόλεως - Αττικής για την δίκη», εφ. *Η Αυγή*, φ. 294, 22-7-1975, σ.2.

Γ. 5. Οι διαστάσεις του φύλου, του χώρου και ο ιατρικός λόγος

Σημειώνονταν, ακόμα κάποιες ενδιαφέρουσες οπτικές με βάση τις οποίες αναλύθηκε και σχολιάστηκε το θέμα. Οι οπτικές αυτές μαρτυρούν σε σημαντικό βαθμό και κάποιες άλλες παραμέτρους για το πώς διαμορφωνόταν η σκέψη αλλά και ο διάλογος για ευρύτερα θέματα στο δημόσιο διάλογο στη συγκεκριμένη περίοδο, ενώ αντανακλούσαν ορισμένα κανονιστικά πρότυπα, έμφυλα, καταναλωτικά πρότυπα κ.ά. Επρόκειτο δηλαδή, για μια μικρή σχισμή στα φύλλα των εφημερίδων, η οποία επιτρέπει μια περισσότερο διεισδυτική ματιά στην περιρρέουσα του θέματος κουλτούρα και στο πολιτισμικό περιβάλλον που το πλαισιώνει.

Η μια οπτική αφορά την έμφυλη διάσταση που συναντήθηκε στο λόγο των εφημερίδων. Τα τρία έντυπα από κοινού και σε αρκετά δημοσιεύματα προχώρησαν σε μια αξιολόγηση και σκιαγράφηση των προσωπικοτήτων των κατηγορουμένων ,διαπνεόμενη σε μεγάλο βαθμό από ένα λόγο, που αφορούσε κανονιστικά πρότυπα και αναπαραστάσεις, αναφορικά με το φύλο¹⁸⁹. Συγκεκριμένα, οι κατηγορούμενοι ήταν Έλληνες, άνδρες, Χριστιανοί, στρατιωτικοί και θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και αντικομμουνιστές. Αυτές είναι μερικές από τις βασικές «ταυτότητες» , που έφεραν και βάσει των οποίων φάνηκαν και οι ίδιοι να συγκροτούνταν αλλά και να σχολιάζονται¹⁹⁰. Ως τέτοιοι και αντιμετωπίζονταν και κρίνονταν τόσο από το δικαστήριο όσο και από τον Τύπο¹⁹¹.

Οι στρατιωτικοί ως άνδρες, επισημάνθηκαν σε αρκετά δημοσιεύματα ως σύζυγοι αλλά και με τους πατρικούς ρόλους, όπου πολλοί από αυτούς έφεραν. Τα σχόλια σχετικά με την παρουσία ή την απουσία, γυναικών συγγενών τους ήταν αρκετά. Ενδεικτικά, στο σημείο της ανακοίνωσης της καταδικαστικής απόφασης έγιναν αναφορές για τις κόρες κάποιων, οι οποίες ανησύχησαν και έκλαιγαν, την αδερφή του ενός, που λιποθύμησε από την ταραχή¹⁹² και τις συζύγους, που δεν απαντούσαν στους δημοσιογράφους. Επιπλέον η Δέσποινα, σύζυγος του Γεωργίου Παπαδόπουλου δέχτηκε ισχυρές βολές και ειρωνείες (*Σώπασε κυρά Δέσποινα και μη πολύ δακρύζεις. Εχθές ήταν*

---

¹⁸⁹ Δημήτρης Ψαθάς, «Ας είναι καλά...», εφ. *Τα Νέα*, φ.9218, 12-8-1975, σ.1. Βλ. και «[...] αίθουσα = γυναικεία , αλλά όχι και η δίκη γυναικεία, δίκη = επιφανών ανδρών [...] ,Μήτσος Κασούλας, « Η αληθινή απολογία», εφ. *Η Αυγή*, φ.299, 27-7-1975, σ.5.

¹⁹⁰ Χ.σ., «Τα πρωτοπαλλήκαρα της Χούντας», εφ. *Τα Νέα*, φ.9204,σ.5.

¹⁹¹ «[...] άνανδρους, ανίκανους, απόλεμους [...], Ελένη Μπιστίκα, «Οι περισσότεροι ήσαν ανίκανοι και απόλεμοι»,εφ. *Καθημερινή*, φ.17020, 5-8-1975, σ.4

¹⁹² Μήτσος Κασούλας, « Η αληθινή απολογία του Παπαδόπουλου», εφ. *Η Αυγή*, φ.299, 27-7-1975, σ.1.

που όριζες και αύριο πάλι θα ορίζεις¹⁹³) ως η κρυμμένη σύζυγος, που προσπαθούσε όσο προλάβαινε να αυξήσει και να διατηρήσει την περιουσία της, ενώ παράλληλα είχε φύλακες να την προσέχουν¹⁹⁴. Μέσα από τα παραπάνω σχόλια οι κατηγορούμενοι προβλήθηκαν και ως μέλη, ως τα ανδρικά μέλη, των οικογενειών τους. Αυτό αφενός τους προέβαλε ως οικογενειάρχες, ως ανθρώπους με οργανωμένη ζωή και «έντιμο» ιδιωτικό βίο, από την άλλη αναδείκνυε και την υποκρισία και την ασυνέπεια τους. Σε κάθε περίπτωση πάντως τους προσέδιδε μια ακόμη ιδιότητα, η οποία και τονιζόταν και αναδείκνυε την οικογένεια ως ένα πλαίσιο αναφοράς για τη ζωή τους.

Δεύτερο σκέλος της έμφυλης διάστασης του λόγου των εφημερίδων υπήρξε, πάλι και στα τρία έντυπα, η συνεχής υποτιμητική και απαξιωτική σύγκριση των κατηγορουμένων με γυναίκες. Σχολιάστηκε ακόμα ειρωνικά και το γεγονός ότι δεν θα μπορούσαν να δικαστούν κάπου αλλού, παρά στην «γυναικεία πτέρυγα» των φυλακών Κορυδαλλού. Αυτή η σύγκριση συνέβαινε, επειδή ντροπιαστικά και ατιμωτικά, όπως σχολίαζε ο Τύπος, οι πρωταίτιοι δεν αναμετρώνταν με τις πράξεις τους. Η δειλία και ευθυνοφοβία φάνηκε να λαμβάνεται υπόψη ως έμφυτο, γυναικείο, ταυτοτικό χαρακτηριστικό. Ως εκ τούτου και οι εφημερίδες έντονα σημείωσαν και με ιδιαίτερη έκπληξη, την αντίφαση που εντόπιζαν στο να συμπεριφέρονται κατά αυτό τον τρόπο, άντρες στρατιωτικοί, «σαν αρσακειάδες». Ανάλογοι χαρακτηρισμοί και οι κωδικοποιήσεις, χρησιμοποιήθηκαν κατά κόρον (π.χ. «ανήκεστος» – τυπικός χαρακτηρισμός στα σχόλια στον Τύπο, που αφορούσαν σε εγκλήματα τιμής και συγκεκριμένα σε περιπτώσεις που είχε πληγεί η παρθενία-,αρσακειάδες κ.ά.).

Μια ακόμη πλευρά του παραγόμενου δημοσιογραφικού λόγου, εστίασε στην σημειολογία αλλά και στην εξουσία, την οποία είτε παρήγαγε, είτε ενδύοταν ο χώρος. Υπήρξαν δύο κατευθύνσεις και σε αυτή την οπτική. Η μία αφορούσε τον χώρο της δικαστικής αίθουσας και του δικαστικού μεγάρου. Σε αυτό το σκέλος ο χώρος προβλήθηκε ως πεδίο αντιπαραβολής και παραγωγής εξουσιών, αλλά και διαπάλης ανάμεσα σε ετερολογίες, σε διαφορετικούς λόγους (ενδεικτικά, δικαστική εξουσία, δημοσιογράφοι, πολιτεία, κατηγορούμενοι, πολίτες)¹⁹⁵. Υπήρξαν πάρα πολλά σχόλια, τα οποία αφορούσαν στα μέτρα ασφαλείας γύρω από το δικαστικό μέγαρο και τους

---

¹⁹³ Στο ίδιο.

¹⁹⁴ Ε.Α.Ν., «Τρεις γορίλλες της Δέσποινας κυνηγάνε ακόμα τους ενοχλητικούς», εφ. *Η Αυγή*, φ. 301, 30-7-1975, σ.1.

¹⁹⁵ Χ.σ., «Η ώρα της κρίσεως για την τυραννία», εφ. *Καθημερινή*, φ.17017, 29-7-1975, σ.1.

δρόμους της περιοχής του Κορυδαλλού¹⁹⁶. Ακόμα, πληροφορίες σχετικά με τις τεχνολογίες επιτήρησης (π.χ. κάμερες και ανιχνευτές), οι οποίες υπήρχαν κατά την είσοδο των πολιτών στο μέγαρο και την αίθουσα. Στα έντυπα φιλοξενήθηκαν φωτογραφίες από τα μηχανήματα αυτά και τις πύλες εισόδου, αλλά επίσης δόθηκαν και αναλυτικοί χειρόγραφοι χάρτες της κάτοψης και της διάρθρωσης του δικαστικού μεγάρου¹⁹⁷. Με αρκετές σχετικά λεπτομέρειες αποδόθηκε και ο συγκεντρωμένος κόσμος έξω από το δικαστικό μέγαρο και η εκεί εικόνα. Οι αύρες και οι μηχανές της αστυνομίας, οι διμοιρίες, οι οποίες βρίσκονταν γύρω και σε ετοιμότητα, περιγράφηκαν με σκηνογραφική λεπτομέρεια. Έπειτα, τα έντυπα προχώρησαν και σε περιγραφή του εσωτερικού της ίδιας της δικαστικής αίθουσας, την οποία σε πρώτο επίπεδο σχολίασαν ως πλήρως ανακαινισμένη. Σχολίασαν επιπλέον, την διάρθρωση της, την παρουσία και τις διακριτές θέσεις του προεδρείου, των κατηγορουμένων, των πολιτών. Σε ορισμένα δημοσιεύματα τονίστηκε ακόμα και το ποιος κατηγορούμενος στάθηκε δίπλα σε ποιόν, όπως και το υλικό κατασκευής των εδωλίων, για το σημειολογικό φορτίο των οποίων έγινε λόγος πρωτίτερα¹⁹⁸.

---

¹⁹⁶ Χ.σ., «Ο Κορυδαλλός και τα προβλήματα του», εφ. *Τα Νέα*, φ.9222, 18-8-1975, σ.6.

¹⁹⁷ Χ.σ., «Εδώ θα δικάζονται οι «Σωτήρες»», εφ. *Η Αυγή*, φ. 299, 27-7-1975, σ.10.

¹⁹⁸Ο παρατηρητής, «Το εδώλιο», εφ. *Η Αυγή*, φ.301,30-7-1975,σ.2.

στο κλείνον άστυ της γειτονιάς, να περιφέρονται στους δρόμους ή να βγαίνουν στις αυλές των σπιτιών. Εδώ ο χώρος της γειτονιάς, της πόλης ή του νησιού στην περίπτωση της Κέας , διαφάνηκαν ως πεδία αντιπαράθεσης. Έχοντας απωλέσει μια έννοια της πόλης ως πεδίο ειρηνικής και εξισορροπημένης, με όρους κοινών συνισταμένων έστω συνύπαρξης ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες με διαφορετικά συμφέροντα, η πόλη – το νησί – η γειτονιά αναδείχθηκε ως ένα μέρος που δεν μπορεί και δεν πρέπει να είναι ‘ανοιχτό’ για όλους. Οι κατηγορούμενοι, συνωμότες, προδότες και βασανιστές, στην συνείδηση του Τύπου και μέρους από ότι φαίνεται της κοινωνίας, δεν μπορούσαν να αξιώνουν για τους εαυτούς τους να αποτελέσουν ξανά κομμάτι της συμβίωσης και της συμπερίληψης, την οποία φιλοδοξεί να εκφράζει η πόλη – το νησί – η γειτονιά.

Τελευταία διάσταση, η οποία θα υπογραμμιστεί στο σημείο αυτό, αποτελεί η χρήση του ιατρικού λόγου εντός του πλαισίου των δημοσιεύσεων. Όροι και κωδικοποιήσεις που προέρχονταν όχι μόνο από την ιατρική -αλλά κυρίως από αυτήν-, καθώς και από άλλες θετικές επιστήμες, όπως βιολογία, οικολογία, υπήρξαν διάσπαρτοι στο σώμα των εντύπων. Οι κατηγορούμενοι για παράδειγμα σταθερά, παρουσιάστηκαν ως το «ξένο σώμα» ή μια «κακοήθεια» που βρέθηκε στο υγιές, κατά τα άλλα σώμα του ελληνικού στρατού και η οποία έπρεπε να αποβληθεί¹⁹⁹. Άλλη τυπική χρήση εντός των εντύπων ήταν οι φράσεις, οι οποίες σχολίαζαν πως από την δικαστική αίθουσα λόγω των αφηγήσεων κατά την ποινική διαδικασία, απελευθερώνονταν οσμή και ατμόσφαιρα μόλυνσης και ρυπάνσεως, η οποία προσπαθούσε να εισβάλει και να διαχυθεί στην κοινωνία. Υπήρξε , λοιπόν, σταθερή η απεικόνιση μιας υγιούς στο σύνολο της κοινωνίας, εύρυθμης και λειτουργικής η οποία είχε προσβληθεί από μια ασθένεια ή μια μολυσματική συνθήκη²⁰⁰ που έχρηζε άμεσης αντιμετώπισης πριν εξελιχθεί και επεκταθεί περαιτέρω. Από τον πολιτικό λόγο της περιρρέουσας εποχής επίσης, είναι σήμερα γνωστό πως έχουν επιζήσει και εγγραφεί στην συλλογική μνήμη ως εμβληματικές – χαρακτηριστικές , φράσεις όπως «τα σταγονίδια» χουντικών ιδεών που διατύπωσε ο Αβέρωφ ή τα «περί χειρουργικής επεμβάσεως» του ίδιου του δικτάτορα ακόμα, τα σχόλια περί «γύψου²⁰¹» στον οποία η χώρα για επτά χρόνια βρέθηκε. Η προσφυγή στον επιστημονικό, ιατρικό λόγο με θετικιστικού τύπου και συχνά αξιωματικές, γενικευτικές χρήσεις είναι επομένως κάτι με το οποίο το αναγνωστικό

¹⁹⁹ Δημήτρης Ψαθάς, «Ας είναι καλά...», εφ. *Τα Νέα*, φ.9218, 12-8-1975, σ.1.

²⁰⁰ Χ. σ., «Κτυπάω και δέρνω από ιδεολογία», εφ. *Καθημερινή* , φ. 17031, 19-8-1975, σ.6. Βλ. και χ.σ., «Ο βόθρος της τυραννίας», εφ. *Η Αυγή*, φ. 309, 8-8-1975, σ.2.

²⁰¹ Χ.σ., «Στιγμιότυπα», εφ. *Η Αυγή*, φ.303, 1-8-1975, σ.5.

κοινό πρέπει να ήταν εξοικειωμένο. Αυτό το αποδεικνύει και η πολλή συχνή και τακτική χρήση τέτοιου λόγου, στο πλαίσιο ακόμα και στο θέμα που εξετάζουμε. Ένας τέτοιος λόγος ενδεχομένως να αναδεικνυόταν ως πιο επεξεργασμένος και εκλεπτυσμένος, πιο σοβαρός και με μεγαλύτερο κύρος. Επιπλέον, μια αλήθεια ή μια διαπίστωση που ενδύοταν την επικύρωση μιας θετικής επιστήμης η οποία παρατηρεί και αξιώνει να αναδείξει την ‘αντικειμενική αλήθεια’, ‘αυτό που ισχύει’, προσέθετε ένα άλλο φορτίο.

Γ.6. Η εκδραμάτιση της μνήμης²⁰² – Το δράμα, το θέατρο, η αναπαράσταση

Η εξυγίανση θα είναι μια μορφή δικαιοσύνης γιατί υπήρξαν θύματα, αίμα, νεκροί, αδικημένοι, βασανισμένοι, εξόριστοι πολίτες που διώχθηκαν, που πείνασαν, που πόνεσαν. Η δικαιοσύνη παίρνει για αυτούς μια μορφή τραγικής καθάρσεως. Είναι η ανθρώπινη πλευρά του δράματος. Χ.σ., «Υβρις και Κάθαρση», εφ. Καθημερινή, φ.16960,25-5-1975,σ.9.

Αναφέρθηκε ήδη η ανάλυση και η θεώρηση εκ μέρους του Τύπου, της δικαιοσύνης αλλά και της δικαστικής διαδικασίας, ως έμπρακτης έκφρασης της πρώτης, ως διαδικασιών που οδηγούν και κορυφώνονται με την επίτευξη της κάθαρσης. Η κάθαρση στα σημεία αυτά υπονοούταν κατά τον αρχαιοελληνικό ορισμό και σύμφωνα με το πνεύμα της αρχαιοελληνικής τραγωδίας²⁰³ ως επαναφορά της τάξης των πραγμάτων και της αρμονίας. Μια διαδικασία, η οποία κατά την εξέλιξη της θα φώτιζε όλα τα σφάλματα και τα λάθη, θα υπεδείκνυε τους υπαιτίους ύβρεων, θα επέβαλε τη νέμεση και θα πετύχαινε ολοκληρωτικά κάθαρση επαναφέροντας την «κοινωνία» στα νόμιμα και επιτρεπτά όρια της. Ήδη επομένως, καταγράφηκε και τέθηκε από τον ίδιο τον Τύπο και συνειδητά ένα ερμηνευτικό πλαίσιο της κατάστασης, που εφαπτόταν σε υπάρχοντα γνωσιακά και πολιτιστικά σχήματα αναφορικά με όρους της τραγωδίας.

*Σβήνοντας τα φώτα το κοινό πήρε μια ανάσα ελευθερίας. Ζούσε την κάθαρση από τους δικούς του τυράννους και σφετεριστές της εξουσίας και χειροκρότησε μια νέα καταβολή στην ερμηνεία του αρχαίου δράματος.*²⁰⁴

Η ίδια η έννοια και ο όρος του δράματος κατείχε μια σημαντική θέση. Το δράμα έλαβε τις διαστάσεις, σε μεγάλο βαθμό, της έννοιας των εξελίξεων, των

²⁰² Γενικά για την εκδραμάτιση της μνήμης βλ., Raphael Samuel, *Theatres of Memory: Past and Present in Contemporary Culture*, Verso Books, ΗνωμένοΒασίλειο, 2012.

²⁰³ Χ. σ., «Το Νόημα της Καθάρσεως», εφ. Καθημερινή, φ.17008, 22-7-1975, σ.5.

²⁰⁴ Στάθης Ιω.Δρομάζος, «‘Ηλέκτρα’ του Σοφοκλή»,εφ. Η Καθημερινή,φ.17027, 13-8-1975,σ.2.

πράξεων, των όσων πρακτικά επιτελέστηκαν. Δράμα στις σημειώσεις του Τύπου, ήταν οι εξιστορήσεις εκ μέρους συνήθως αυτόπτων μαρτύρων, που βίωσαν καταστάσεις και γεγονότα, για τον τρόπο με τον οποίο τις βίωσαν. Υπήρχε δηλαδή και μια διάσταση έντονης ενεργητικότητας στην χρήση του όρου 'δράμα' , από τα έντυπα. Δεν αναφερόταν σε δυσάρεστες καταστάσεις, οι οποίες από εξωτερικούς παράγοντες και χωρίς να οφείλονταν ή να εξαρτιόνταν από ανθρώπινους χειρισμούς - συμπεριφορές επεβλήθησαν. Αντίθετα, επρόκειτο για πράξεις οι οποίες αποφασίστηκαν από ανθρώπους ενεργά υποκείμενα, επιτελέστηκαν αντιστοίχως, επέδρασαν και είχαν τέλος ως αποδέκτες και πάλι ανθρώπους, ενεργά υποκείμενα.

Εκτενείς ήταν οι σχολιασμοί και οι αναφορές, οι οποίες αναλυτικά προσπαθούσαν να αποδώσουν την οπτική αποτύπωση των όσων συνέβησαν στην δικαστική αίθουσα. Αυτό συνέβη και με την συνδρομή των φωτογραφιών. Εντός της δικαστικής αίθουσας για τις ημέρες διεξαγωγής της δίκης είχε σχηματιστεί ένα μικρό - εκτός των άλλων- και οπτικό σύμπαν αποτελούμενα από τα διάφορα συμφραζόμενα τα οποία το συνέθεταν. Το οπτικό αυτό σύμπαν²⁰⁵ , είχε μεγάλη σημασία για τον Τύπο, να αποδοθεί . Συνέτεινε στην ζωντάνια και την επικοινωνιακή δύναμη της είδησης. Επιπλέον, της προσέθετε αμεσότητα και την έκανε πιο απτή και κατανοητή στον αναγνώστη. Έτσι, αναλυτικά τονίζονταν τακτικά ο χώρος και η αίθουσα διεξαγωγής και δινόταν και η περιγραφή της. Όπως ήδη έχει ειπωθεί, με όρους σκηνογραφίας σχολιαζόταν η θέση και η τοποθέτηση του κάθε προσώπου μέσα στο χώρο, πολύ συχνά και η στάση του. Εκφράσεις, βλέμματα, χειρονομίες, νευρικές κινήσεις αναμεταδίδονταν σταθερά²⁰⁶. Γινόταν προσπάθεια η περιγραφή να μην εστιάζει μόνο σε αυτόν, που κάθε φορά μιλούσε, αλλά και στις αντιδράσεις των προσώπων γύρω του και στο ακροατήριο.

Η στιγμή και η εμφάνιση των μαρτύρων αρχικά στο δικαστικό βήμα και η έναρξη του λόγου εκ μέρους τους, παρουσιαζόταν σε ένα πλήρη ανάπτυγμα που εκκινούσε με σχόλια που μπορεί να αφορούσαν στην εμφάνιση, τη σωματική διάπλαση ακόμα και την ενδυματολογική παρουσία . Προχωρούσαν με σχόλια επί του λόγου και του περιεχομένου και παράλληλα αποδιδόταν η κινησιολογία, οι εντάσεις και οι χρωματισμοί της φωνής. Για κάποια από τα ίδια τα πρόσωπα αυτά ακόμα, φαινόταν η

---

²⁰⁵ [...] οπτικά ανεξίτηλη στη συνείδηση των πολιτών [...], χ.σ., «Να τους δείχνει καθημερινά η τηλεόραση», εφ. *Η Αυγή*, φ.300, 29-7-1975, σ.1.

²⁰⁶ Χ.σ., «Ένα πιστόλι στον κρόταφο», εφ. *Η Αυγή*, φ.302, 31-7-1975, σ.8.

στιγμή αυτή να γίνεται αντιληπτή πράγματι σαν ένας πολύτιμος χρόνος, ο οποίος ιδωμένος στο χωρικό και κοινωνικό – πολιτικό του πλαίσιο, τους είχε δοθεί για να αποδώσουν με ένα συνδυασμό μέσων τα όσα είχαν να πουν.

Το στοιχείο του διαλόγου, όπως διαφαινόταν και στα πρακτικά, σαφώς υποβοηθούσε στο να ενταθεί η απόδοση της θεατρικότητας και της διαδραστικότητας ανάμεσα στα δρώντα πρόσωπα. Πολλά άρθρα και δημοσιεύσεις κοσμούσαν φράσεις, οι οποίες ήταν συνδεδεμένες με το θέατρο και τους όρους του²⁰⁷. Λέξεις όπως αυλαία, σκηνή κ.λπ χρησιμοποιούνταν πολύ τακτικά, θέτοντας με έναν τρόπο πράγματι τον αναγνώστη στη θέση του θεατή ενός δράματος, της εξέλιξης μιας υπόθεσης²⁰⁸.

Μια ιδιαίτερη αναφορά βρέθηκε σε ένα φύλο της *Καθημερινής*²⁰⁹, στο οποίο πραγματοποιήθηκε από το συντάκτη μια ευθεία αναλογία της εκτύλιξης της υπόθεσης αλλά και του τρόπου που καλυπτόταν από τον Τύπο με την αστυνομική λογοτεχνία. Έφερνε σε αντιστοιχία την υπόθεση της δίκης των πρωταίων, με τον τρόπο που εξελίσσονται τα αστυνομικά μυθιστορήματα και διηγήματα της εποχής, καθώς και οι αστυνομικές ταινίες. Μάλιστα, συγκεκριμένα χαρακτήρισε πως προσομοιάζει με έργα του είδους «Whodunit» (μια ιστορία, ένα μυστήριο φαντασίας, κατά το οποίο προσπαθεί να ανακαλυφθεί, το άτομο που διέπραξε ένα έγκλημα²¹⁰), το οποίο αφορά στην ανάδειξη των υπαιτίων ορισμένων πράξεων οι οποίες διώκονται ως εγκληματικές.

---

²⁰⁷ Χ.σ., «Πρόβα τζενεράλε», εφ. *Τα Νέα*, φ.9204, 26-7-1975, σ.5.

²⁰⁸ Χάνα Άρεντ, *Ο Αίχμαν στην Ιερουσαλήμ, Νησιίδες*, Θεσσαλονίκη, 2009, σ.15.

²⁰⁹ Ελένη Μπιστικά, «Αφήστε τον να μιλάει», εφ. *Καθημερινή*, φ.17023, 8-8-1975, σ.5.

²¹⁰ <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/whodunit>

Δ. Συμπεράσματα

Από τα παραπάνω ευρήματα και τα συνακόλουθα σχόλια, θα επιχειρήσουμε να διατυπώσουμε ορισμένα συμπεράσματα που θα μπορούσαν να συμβάλουν στην διεύρυνση τόσο των γνώσεων, όσο και της ματιάς με την οποία κοιτάμε και εξετάζουμε την περίοδο της μετάβασης στην Δημοκρατία και τα ίδια τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια αλλά και το ρόλο του Τύπου ως πηγή.

Στην περίοδο της μετάβασης από τη δικτατορία στη δημοκρατία, εκτός των «κεντρικών» γεγονότων και των μεγάλων εξελίξεων, των ανατροπών και των κινήσεων, φορέων και προσώπων, υπήρξε και μια ολόκληρη κοινωνία, η οποία αναφανδόν και σχεδόν ολοκληρωτικά (με κάθετες και οριζόντιες διαιρέσεις) βίωσε ανασηματοδοτήσεις και αναταραχές. Ακόμα και αν η αλλαγή σε επίπεδο θεσμών δεν υπήρξε ριζική και ακόμα και αν οι συνέχειες με την προδικτατορική και την δικτατορική κατάσταση ήταν υπαρκτές, η μετάβαση δεν ήταν μόνο μια διαδικασία εκ των άνω. Σε μια διαδραστική διαδικασία οι διάφορες κοινωνικές ομάδες και κατηγορίες, επηρεάζονταν και επηρέαζαν πολύ άμεσα, τον τρόπο άσκησης και νόησης του πολιτικού αλλά και της έννοιας του πολίτη και της σχέσης του με την πολιτεία²¹¹. Δεν υποστηρίζεται ότι η μετάβαση και η απόδοση της όποιας δικαιοσύνης υπήρξε αποτέλεσμα μόνο κοινωνικών πιέσεων²¹². Κάτι τέτοιο δεν τεκμαίρεται από τα ερευνητικά ευρήματα της παρούσης εργασίας. Όπως έγινε αναφορά και στην εισαγωγή της εργασίας, η μετάβαση και η τιμωρία μέχρι το συγκριμένο σημείο που έφτασαν και με τον τρόπο που συνέβησαν, ήταν επιθυμητές και αποδεκτές από το σύνολο σχεδόν των πολιτικών δυνάμεων και των πολιτικών φωνών και αυτό είναι κάτι που αποτυπώθηκε και στις τρεις υπό εξέταση εφημερίδες.

Οι διαφορετικές περιόδοι μεταβάσεων σημειώσαμε και εισαγωγικά, πως συμβαίνει συχνά να διακρίνονται από υψηλά επίπεδα φόβων αλλά και στο αντίποδα

---

²¹¹ Παναγιώτης Ζεστανάκης, « «Η απολίτικη αντίδραση» : Καινοφανείς συλλογικότητες και νέες εννοιολογήσεις της πολιτικής δράσης στην Αθήνα της δεκαετίας του 80'», Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *ό.π.*, σ.169-194.

²¹² Τέτοια σχόλια αποτυπώνονται ωστόσο στον δημόσιο διάλογο της περιόδου: «ό,τι έγινε έγινε κάτω από την πίεση και την αγανάκτηση ολόκληρου του ελληνικού λαού», Ευάγγελος Γιαννόπουλος, Γιάννης Βούλτεψης (επιμ.), *Δίκες της Χούντας Πλήρη Πρακτικά*, *ό.π.*, σ.31.

αυτών, από ιδιαίτερα υψηλές ή χαμηλές προσδοκίες²¹³. Οι φόβοι ενδέχεται, όπως είδαμε στην περίπτωση της Ισπανίας για παράδειγμα, να καθιλώνουν σε ένα πιο αυστηρά ορισμένο πλαίσιο όχι μόνο τα βήματα, τα οποία τελικά στην πράξη θα πραγματοποιηθούν αλλά και τα αιτήματα, τα οποία εκφράζονται. Οι εκφάνσεις των εκφράσεων μαζικών κοινωνικών ομάδων και κατηγοριών καθώς και εκπροσώπων και διαμεσολαβητών τους, όπως φορείς, σωματεία, δημοσιογράφοι, δικηγόροι, έμοιαζαν να ακροβατούν και να σχοινοβατούν, δοκιμάζοντας τα όρια από την μια και από την άλλη πλευρά²¹⁴. Εντός του δημοσίου διαλόγου τμήμα του οποίου μελέτησα μέσα από τον Τύπο, αποτυπώθηκαν υπερβολικά αιτήματα σε στιγμές και ως προς την κατεύθυνση της υπεράσπισης των πρωταιτίων²¹⁵, κυρίως από τους συνηγόρους ή στενά συγγενικά πρόσωπα και συνεργάτες τους, που περιλαμβάνονταν και στους μάρτυρες υπεράσπισης, αλλά και ως προς μια επιθυμία, που παρουσιάστηκε ως καθολική και ηχηρή, αναφορικά με την απόδοση της εσχάτης των τιμωριών, ακόμη και την περίπτωση της αναγκαιότητας σε αυτοδικία.

Το θέμα της αυτοδικίας συζητήθηκε και βρέθηκε αρκετά στον Τύπο. Έγινε λόγος ήδη στα προηγούμενα κεφάλαια για δημοσιεύματα, τα οποία σημείωναν τον κίνδυνο να εγερθούν πάθη και ανεξέλεγκτες αντιδράσεις σε περίπτωση που η ποινή, διαφανεί ως αναντίστοιχη των εγκλημάτων. Αυτό τέθηκε μέσω των αναλογιών με ιστορικά παραδείγματα (βλ. παραπάνω Κεφάλαιο Β, π.χ. Μουσολίνι - Τύραννοι αρχαιότητα²¹⁶). Δεύτερον, ήταν ένα θέμα συζήτησης, που έθετε και η ίδια η ιστορική – κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα και συγκυρία της περιόδου. Ένοπλες πρακτικές αγώνα και αντιπαράθεσης καθώς και τρομοκρατικές επιθέσεις λάμβαναν την περίοδο εκείνη χώρα σε άλλες χώρες (Ισπανία – Βάσκοι, Ιταλία²¹⁷). Δυναμική αντίσταση είχε πραγματοποιηθεί σε έναν βαθμό και στην Ελλάδα²¹⁸, κατά την περίοδο της δικτατορίας. Όποτε υπήρξε αυτή η συζήτηση και στις τρεις εφημερίδες των διαφορετικών πολιτικών καταβολών και αποχρώσεων, είχε ένα τόνο πρόληψης, επισήμανσης ενός ενδεχόμενου κινδύνου (εγρήγορση απέναντι σε έναν επευλαύνοντα,

---

²¹³Paloma Aguilar, ό.π.

²¹⁴ Χ.σ., «Συγκίνηση και οργή στο Πολυτεχνείο», εφ. *Καθημερινή*, φ.16943, 20-4-1975, σ.16.

²¹⁵Χ.σ., « Δικάζεται στο εφετείο συνήγορος της Χούντας Αλφραντάκης», εφ. *Καθημερινή*, φ.16946,24-4-1975, σ1.

²¹⁶ Χ.σ., «Πώς τιμωρούσαν οι αρχαίοι Έλληνες τους τυράννους», εφ. *Η Αυγή*, φ.293, 20-7-1975, σ.8 Βλ. και · [...] *το τιμωρό χέρι του δημοκρατικού πολίτη*[...], χ.σ., «Πώς τιμωρούσαν οι αρχαίοι Έλληνες τους τυράννους», εφ. *Η Αυγή*,φ.298, 26-7-1975, σ.2.

²¹⁷Paloma Aguilar, ό.π.

²¹⁸Πολυμέρης Βόγλης, *Δυναμική Αντίσταση. Υποκειμενικότητα, Πολιτική Βία και Αντιδικτατορικός Αγώνας 1967-1974*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2022, σ.111-127.

ενεργό κίνδυνο). Σύμφωνα με τα τρία έντυπα αν η «κοινή γνώμη» δεν ικανοποιείτο από τις ποινές που θα λάμβαναν οι δικτάτορες, θα ενεργοποιούνταν διχαστικά αλλά και άλλου χαρακτήρα πάθη. Παρουσιάζόταν ως πρόβλεψη – εκτίμηση, ότι το θυμικό του λαού (που στον Τύπο συνομιλούσε με την έννοια της δικαιοσύνης) θα προτασσόταν έναντι της λογικής του και των ενστίκτων ασφάλειας, τάξης και σταθερότητας (που αναδεικνύονταν ως συσχετιζόμενα περισσότερο με την έννοια του δικαίου, ως νομολογία και επιστήμη). Η ανάγκη για να αποδοθεί δικαιοσύνη και να εκδοθούν οι σωστές ποινές παράλληλα και σε συνέχεια των παραπάνω, παρουσιάστηκε με έναν τρόπο ως περισσότερο ψυχολογική²¹⁹ και συναισθηματική θέτοντας στον αντίποδα την ψυχραιμία και την ουδετερότητα ενός καθαρού νομικού – δικανικού λόγου.

Την περίοδο των υπό εξέταση μηνών, αναδύεται στις εφημερίδες μια δυναμική συζήτηση περί δικαίου και δικαιοσύνης με περισσότερο εμφανή την ηθική και πολιτική διάσταση της και όχι την νομική και δικανική εστίαση²²⁰. Γύρω από αυτή την συζήτηση στο δημόσιο διάλογο, διαφαίνονται και οι πρώτες συγκλίσεις – αντιπαραθέσεις-αξιώσεις «ειδικών» του θέματος και αρμοδίων. Ο δημοσιογράφος (journaliste) και ο δικαστής (juge) αρχίζουν και τα δύο από δέλτα (j), λέει ο Ζαν Λυκ Γκοντάρ²²¹ και στην υπόθεση εργασίας μας η διατύπωση αυτή μοιάζει να εφαρμόζει αρκετά. Η διαπλοκή και η συνομιλία του ρόλου του δημοσιογράφου με εκείνου του δικαστή, του δικηγόρου (του ικανού να κρίνει) αναδεικνύονται σε πολλά σημεία²²². Αμοιβαία και τα τρία έντυπα αναπτύσσουν εκτεταμένο λόγο αναφορικά με τον ιερό χαρακτήρα που φέρει το επάγγελμα του δημοσιογράφου²²³. Τα γραπτά πονήματα των συντακτών αναδεικνύονται και επισημαίνονται άλλοτε ως ιστορικά ντοκουμέντα²²⁴, ως γραπτά μνημεία που θα λειτουργούν παιδαγωγικά αλλά και με αναμνηστικό χαρακτήρα που θα ενημερώνει και θα αποτρέπει ενδεχόμενα νέα λάθη και άλλοτε ως μαρτυρίες, ως κείμενα ισχυρής αποδεικτικής αξίας και εγκυρότητας²²⁵.

²¹⁹ Χ.σ., «Ιδε οι άνθρωποι», εφ. *Καθημερινή*, φ.17026, 13-8-1975, σ.7. Βλ. και · χ.σ., «Ας σιωπήσουμε εμείς. Αρκεί να μιλήσει η δικαιοσύνη...», εφ. *Καθημερινή*, φ. 16943 20-4- 1975, σ.6.

²²⁰ Πάυλος Τζερμιάς, «Οι δίκες των Χουντικών και η στάση των ξένων», εφ. *Καθημερινή*, φ.17030, 17-8-1975, σ.6.

²²¹ Alphaville, Jean Luc Godard, 1965, Lemmy Caution Series, Γαλλία.

²²² Ο παρατηρητής, «Ο ρόλος των συνηγόρων», εφ. *Η Αυγή*, φ.297, 25-7-1975, σ.2.

²²³ Χ.σ., «Χωρίς τα τανκς έγιναν ανθρωπάκια», εφ. *Τα Νέα*, φ.9206, 29-7-1975, σ.8. Βλ. και· Θανάσης Τσουπαρόπουλος, «Ένας χρόνος *Αυγής*», εφ. *Η Αυγή*, φ.305, 3-8-1975, σ.4.

²²⁴ Τ.Λειβαδά, «Αυθεντικές καταθέσεις και εγγενείς δυσκολίες», εφ. *Η Αυγή*, φ.305, 3-8-1975, σ.12.

²²⁵ Γιάννης Βούλτεψης (επιμ.), *Δίκες της Χούντας Πλήρη Πρακτικά, ό.π.*

Αν ανάγουμε την δικαστική αίθουσα και τα εκεί διεξαγόμενα γεγονότα σε ένα ευρύ και παγιωμένο, πυκνό από νοήματα, πεδίο δράσης και επιτελεστικών λόγων και πρακτικών, στα βασικά πρόσωπα που στελεχώνουν αυτό το δράμα (όπως κωδικοποιήθηκε από τον Τύπο) ανήκουν το πρόσωπο του κατηγορουμένου και εκείνο του θύματος.

Ο κατηγορούμενος στα πλαίσια μίας υπό εκδίκαση υπόθεσης, συμπυκνώνει με έναν γενικό και συμβολικό τρόπο όσα οι μέσες και κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις δεν μπορούν και πολύ περισσότερο δεν επιθυμούν, να θεωρήσουν ως τμήμα τους. Οτιδήποτε δηλαδή, θεωρείται μη νομιμοποιημένο από την περιρρέουσα κυρίαρχη ιδεολογία που την δεδομένη ιστορική στιγμή επικρατεί. Οι πράξεις και οι συμπεριφορές του, οι οποίες τον οδήγησαν στο να διωχθεί δικαστικά δεν μπορούν να βρουν ερείσματα σε ιδεολογικό και αξιακό επίπεδο, σε μια συγκεκριμένη «κοινωνία» ενός συγκεκριμένου χώρου και χρόνου, τουλάχιστον μέχρι την τελική έκβαση της υπόθεσης και της αποτύπωσης του αποτελέσματος της ²²⁶. Έτσι, με την παραπομπή του κατηγορούμενου σε δίκη, όποια και αν είναι η αποδοχή ή η απόρριψη που γνωρίζει, το γεγονός είναι πως αποτελεί ένα πρόσωπο που ‘δρα’ και μιλά για όσο βρίσκεται σε αυτή την θέση, εντός μίας εξουσιαστικής σχέσης και στα πλαίσια ενός ορισμένου εξουσιαστικού πλαισίου ²²⁷. Ο κατηγορούμενος ακόμα και νοούμενος ως αθώος μέχρι αποδείξεως του εναντίου, βρίσκεται σε μια θέση που καλείται να απολογηθεί , να δώσει εξηγήσεις και να αιτιολογήσει πράξεις και συμπεριφορές του, οι οποίες τίθεντο υπό αξιολόγηση και είναι υπό διαπραγμάτευση το αν βρίσκονται εντός ή εκτός των ανεκτών και αποδεκτών ορίων, είτε έχουν τελεστεί τελικά είτε όχι ²²⁸.

Διατρέχοντας το ίδιο νήμα, έχει ενδιαφέρον να εξεταστεί και η πτυχή , η οποία αναδεικνύει το ζήτημα και την έννοια της «κανονικότητας». Από ένα τμήμα τουλάχιστον της κοινωνίας καθώς και από την πλευρά της δικαιοσύνης κατά το χρονικό διάστημα της κρίσης των διωκόμενων συμπεριφορών, συμβαίνει κάποιες συμπεριφορές εκείνες να θεωρούνται, να προσλαμβάνονται και να αντιμετωπίζονται ως μη κανονικές (πολύ συχνά σε τέτοιες περιπτώσεις εγκλημάτων – το μη κανονικές συσχετίζεται με την διαστροφή και την ψυχική ασθένεια²²⁹, εμφανίστηκε πληθώρα τέτοιων σχολίων στον

---

²²⁶ ΕφηΑβδελά, *ό.π.*

²²⁷ Christopher Daase, Stefan Engert και Judith Renner, *ό.π.* σ.3.

²²⁸ Catherine Lu , *ό.π.*, σ.101

²²⁹ Αυγερινός, «Ο τρελλός της Χούντας», εφ. *Η Αυγή*, φ.302, 31-7-1975, σ.1. Βλ. και Ανδρέας Φραγκιάς, «Η ψυχοπαθολογία του συστήματος», εφ. *Καθημερινή*, φ. 17007, σ.6.

Τύπο) . Παράλληλα, για τα πρόσωπα των κατηγορουμένων σε περιπτώσεις ειδικά στελέχωσης αυταρχικών καθεστώτων και τέλεσης ανάλογων εγκλημάτων , ως μη κανονικό φαίνεται να αναδεικνύεται και να θεωρείται εκείνο το πρότυπο συμπεριφοράς, το οποίο δεν θα ανταποκρινόταν σε όσα ιδανικά, τα ίδια τα πρόσωπα των κατηγορουμένων είχαν κατά την πορεία τους υιοθετήσει. Ως μη «κανονικό» για τους πρωταίτιους θεωρήθηκε δηλαδή, όπως από τους ίδιους προβλήθηκε στις τοποθετήσεις τους, η ανυπακοή (σε διακηρυκτικό τουλάχιστον επίπεδο), ή μη τέλεση μιας διαταγής, η υποκειμενική κρίση, την ώρα όμως που η πατρίδα κινδύνευε από τον «ξενοκίνητο κομμουνισμό» και τον «αναρχικό κίνδυνο». Οι κατηγορούμενοι στην δίκη των πρωταιτίων, έτσι όπως προκύπτει και από τις ομιλίες των περισσότερων κατά την διαδικασία, (ίσως με εξαίρεση του Ζωιτάκη που προσπάθησε να προβάλει μια σαφώς οριοθετημένη μετάνοια), θεωρούσαν τους εαυτούς τους για το διάστημα που δρούσαν ως πλήρως και απολύτως «κανονικούς»²³⁰. Η παραπάνω ανάγνωση χρησιμοποιείται ως εργαλείο ανάγνωσης και στο έργο της Χάνα Άρεντ, *ο Αιχμάν στην Ιερουσαλήμ* για το πρόσωπο του Ναζί εγκληματία Αντόλφο Αιχμάν²³¹ σε μια σαφώς εντελώς διαφορετική περίπτωση μελέτης και παραδείγματος, μίας άλλης χρονικής περιόδου και άλλων πολιτικών- πολιτισμικών συμφραζομένων και νοηματοδοτήσεων. Εδώ, σχολιάζεται μόνο ως μια ενδεικτική περίπτωση που ένας κατηγορούμενος για σοβαρά πολιτικά, ποινικά και πολεμικά εγκλήματα χρησιμοποιεί τις κωδικοποιήσεις της κανονικότητας και μη κανονικότητας για να πλαισιώσει τις συμπεριφορές και τις πράξεις του. Από αυτό, όπως η ίδια η Άρεντ σημειώνει προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο Αιχμάν, εν προκειμένω, δεν δρούσε ασυνείδητα ή «αψυχολόγητα» αλλά με απόλυτη συνείδηση του τι έπραττε και νοηματοδοτούσε τις συμπεριφορές του με τις έννοιες του «σωστού» και του «κανονικού».

Επιπλέον, στο πρόσωπο ενός κατηγορούμενου, ο οποίος διώκεται, επιτελούνται λειτουργίες αποτροπιασμού και εξιλέωσης. Με την καταδίκη και προδικαστικά και έπειτα μιας συμπεριφοράς, που νοείται ως παραβατική, σε ένα μανιχαϊστικό περιβάλλον αντίληψης του νόμου και του δικαίου, ο «αντίπαλος του κακού» περνά σχεδόν αυτομάτως στην «πλευρά του καλού». Αυτή η συνακόλουθη λειτουργία, επιτρέπει και

---

²³⁰ Χ.σ., «Κτυπάω και δέρνω από ιδεολογία», εφ. *Καθημερινή* , φ. 17031, 19-8-1975, σ.6.

²³¹Χάνα Άρεντ, *ό.π.*, σ.29.

τον επανορισμό ενός υποκειμένου ατομικού ή συλλογικού που θέλει να αποταυτιστεί από την συμπεριφορά που έχει τεθεί είτε προς κρίση είτε προς καταδίκη²³².

Στην περίπτωση της δίκης των πρωταιτίων ειδικά, συμβαίνει οι κατηγορούμενοι να εμφορούνται και να περιβάλλονται με αξίες και ιδιότητες, οι οποίες μέχρι και το αμέσως προηγούμενο της δικτατορίας χρονικό διάστημα προβάλλονταν ως οι ανώτερες των αρετών²³³. Οι κατηγορούμενοι ως υπήρξαν και προβλήθηκαν ως στρατιωτικοί, Έλληνες, άντρες, Χριστιανοί και εμφορούμενοι με δυναμικό αντικομμουνιστικό αίσθημα και φρόνημα²³⁴. Όπως έχει ήδη επισημανθεί, έφεραν χαρακτηριστικά που για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα αποτελούσαν προϋποθέσεις, αν μη τι άλλο, για να νοείται κάποιος ως άριστος πολίτης. Τη στιγμή της εκδίκασης τους τα πρόσωπα απογυμνώθηκαν από την θετική φόρτιση, την οποία μπορεί να τους εξασφάλιζαν οι συγκεκριμένες ιδιότητες και αναδείχθηκαν ως προδότες αυτών των ιδανικών και των προτύπων. Πλήττονται στο σημείο αυτό επομένως τα πρόσωπα και όχι τα ίδια τα ιδανικά αυτά, που πρέσβευαν (π.χ. ο αντικομμουνισμός, η θρησκεία κ.λ.π²³⁵). Αυτό το σημείο δεν αφορά και τους πολιτικούς χώρους και τα έντυπα που από θέση αρχής σε κάθε περίπτωση και από πριν, τηρούσαν αρνητική στάση απέναντι σε αυτές τις αξίες. Σε έναν σημαντικό βαθμό το γεγονός, ότι ευτέλισαν και απονομιμοποίησαν ή αμαύρωσαν έστω μερικώς, ορισμένες από τις αξίες και τις ιδιότητες που προβάλλονταν ως ταυτοτικά και αξιακά λάβαρα του μετεμφυλιακού κράτους, ήταν ένα βασικό σημείο που οδηγούσε και τον δεξιό πολιτικό χώρο να εξαντλεί την αυστηρότητα του απέναντι στους κατηγορούμενους²³⁶, γεγονός που συνδέεται με τη συνολικότερη αναδιαπραγμάτευση αυτών των ιδεών και των εννοιών, στην συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Οι σπουδές μεταβατικής δικαιοσύνης και έρευνας, διακρίνουν ορισμένα είδη και τύπους απολογιών. Στην περίπτωση των δικτατόρων συναντάμε έναν συνδυασμό τους. Ορισμένοι εκ των κατηγορουμένων αρνούνται εξολοκλήρου τις κατηγορίες. Κάποιοι άλλοι αρνούνται τις κατηγορίες όπως εκείνες τους αποδίδονται, καθώς όπως αναφέρθηκε ακριβώς παραπάνω, τις νοηματοδοτούν και ταυτόχρονα τις αξιολογούν και τις αξιοδοτούν εντελώς διαφορετικά. Επρόκειτο άρα για μια εμπλοκή και διαπλοκή του

---

²³² Catherine Lu, *ό.π.*, σ.69-70.

²³³ Νικηφόρος Διαμαντούρος, *ό.π.*, σ.62.

²³⁴ Χ.σ., «Οι κερδοσκόποι του αντικομμουνισμού», εφ. *Η Αυγή*, φ.310, 9-8-1975, σ.3.

²³⁵ [...] *άνανδροι, ανίκανοι, απόλεμοι* [...], χ.σ., εφ. *Καθημερινή*, φ.17019, 3-8-1975, σ.1.

²³⁶ Χ.σ., «Θα γίνει απόπειρα απαγωγής των 20 ;», εφ. *Τα Νέα*, φ.9206, 29-7-1975, σ.14.

είδους της απολογίας – άρνησης και της απολογίας-εξήγησης. Ενώ, η απολογία με όρους πλήρους αποδοχής και μετάνοιας εμφανίζεται από λιγότερο έως καθόλου ακόμα και σε πρόσωπα , που διακηρυκτικά τουλάχιστον την επικαλούνται²³⁷. Η απολογία, όπως εύγλωττα επισημαίνεται στην εισαγωγή του συλλογικού τόμου, *Apology and Reconciliation in International Relations*²³⁸, πρόκειται για μια διαλεκτική διαδικασία και χαρακτηρίζεται από έναν δυαδικό λόγο (dyadic speech) που εκφράζει την κατανόηση εκ μέρους του δράστη και απέναντι στα θύματα – πρόσωπα που επλήγησαν από πράξεις του. Έτσι και δύναται να συγκροτηθεί ως θεμέλιο ένας γεφυρωτικός αρμός μεταξύ των σχέσεων, που είχαν πληγεί και επίσης, μπορεί να ενταθεί η διαδικασία της επανόρθωσης τους. Στην ελληνική περίπτωση, μια τέτοια διαδικασία δεν φάνηκε να σημειώθηκε. Η ποινική διαδικασία και η απονομή της δικαιοσύνης στο πλαίσιο της συνολικής διαδικασίας επούλωσης, διαχείρισης, συμφιλίωσης και θεμελίωσης της νέας δημοκρατίας , υπήρξαν κινήσεις που δεν περιλάμβαναν αυτό το ζωτικό και προαπαιτούμενο κομμάτι της παραδοχής εκ μέρους των προσώπων που έπληξαν και θεωρούνται υπεύθυνα για το ρήγμα που είχε διαπραχθεί. Ως εκ τούτου και η απουσία αυτού του σταδίου και τμήματος, θεωρείται από την παρούσα εργασία πως διαδραμάτισε έναν ρόλο στους τριγμούς και την δυσπιστία, όπως παρουσιάστηκαν και στον Τύπο και που παράλληλα συνόδευσαν και ακολούθησαν την μετάβαση στην Μεταπολίτευση.

Κατά τη διάρκεια της δίκης του διαβόητου Ναζί εγκληματία Άιχμαν, στην Ιερουσαλήμ η Χάνα Άρεντ υπογραμμίζει, ότι εκείνα που δικάστηκαν υπήρξαν το πρόσωπο του Άιχμαν και οι δίκες του πράξεις, οι συμπεριφορές και τα έργα. Δεν επρόκειτο για μια εκδίκηση που απευθυνόταν σε μια αναμέτρηση και ένα ξεκαθάρισμα λογαριασμών με το σύνολο του ναζισμού και των εγκλημάτων του, του αντισημιτισμού κ.λ.π²³⁹. Η δίκη αυτή αναφέρεται μόνο για να αναγνώσουμε μια περίπτωση στην οποία ιδεολογίες και αξίες προστατεύθηκαν στοχευμένα από να τεθούν προς κρίση και τελικά η καταδίκη εστίασε κυρίως στο πρόσωπο. Όπως σημειώθηκε και παραπάνω η εν λόγω υπόθεση δεν λαμβάνεται σε καμία περίπτωση ως όμοια με την υπό εξέταση δίκη των πρωταίων, λόγω των διαφορετικών συμφραζομένων εντός των οποίων εγγράφεται. Όσον αφορά στην διαφορετική περίπτωση της δίκης των συνταγματαρχών στην πρώιμη

---

²³⁷ Χ.σ., «Στη δίκη τους θα είναι προκλητικοί οι Απριλιανοί», εφ. *Τα Νέα*, φ.9196, 17-7-1975, σ.1.

²³⁸Christopher Daase, Stefan Engert και Judith Renner, *ό.π.*, σ.3.· περαιτέρω γενική βιβλιογραφία βλ. Stephanie Wolfe , *The Politics of Reparations and Apologies*, Springer, Νέα Υόρκη, 2014.

²³⁹Χάνα Άρεντ, *ό.π.*, σ.13.

μεταπολιτευτική Ελλάδα του 1975, ήταν σαφής η πρόθεση τα πρόσωπα αυτά, ως οι κύριοι φορείς δράσης και σχεδιασμού να επωμιστούν και τις περισσότερες των ευθυνών. Η κάθαρση επιδιωκόταν να εξαντληθεί στις ευθύνες και καταδίκες των πρωταίων μεμονωμένα και χωρίς να επιτραπεί ολόκληρο το κοινωνικό πολιτικό σύστημα να υποβληθεί σε κρίση²⁴⁰.

Οι συνταγματάρχες διώχθηκαν για τις πράξεις αλλά και τις διαταγές και τις επιβουλές, τις συνωμοσίες και τους σχεδιασμούς τους. Το κατηγορητήριο τυπικά στεκόταν και εξαντλούνταν στη συγκρότηση στάσης και τη διάπραξη εθνικής έσχατης προδοσίας. Παρόλα αυτά, εντός της δικαστικής αιθούσης αλλά και εντός του δημόσιου διαλόγου αναδείχθηκε όλη η βεντάλια και το ρεπερτόριο των δράσεων των διωκόμενων προσώπων και ήρθαν οι πράξεις τους στην επιφάνεια²⁴¹. Λόγος έγινε δηλαδή, τόσο κατά την εκδίκαση όσο και κατά την κάλυψη στον Τύπο για πολλά εκ των δεινών που βίωσε ο ελληνικός λαός, για συνολικές καταστάσεις καταπίεσης και καταστολής που έλαβαν χώρα²⁴², αλλά και για την ίδια την δημιουργηθείσα κατάσταση της επταετίας εν τω συνόλω. Καθώς και η δίκη αποτελούσε την πρώτη που διεξήχθη σχετικά με την επταετία, δεν φάνηκε ήταν δυνατόν να αποφευχθεί η ανάκληση και η επαναφορά στην δημοσιότητα γεγονότων, που αποτελούσαν και έφερναν στο φως την κάθε πτυχή του καθεστώτος. Αυτή η διαδικασία αναδείκνυε τους πρωταίτιους όχι πάντα ως τους άμεσους εκτελεστές αλλά σίγουρα ως τους συντονιστές, τους αυτουργούς, τους καθοδηγητές χωρίς την συμβολή των οποίων οι καταστάσεις αυτές ενδεχομένως και να μην είχαν πραγματοποιηθεί. Εκείνες, που διαφυλάττονταν επιμελώς από την κρίση και την προοπτική της καταδίκης ήταν οι αρχές που αναφέραμε παραπάνω, οι οποίες έρχονταν από την προδικτατορική περίοδο όπως η εθνικοφροσύνη, η πίστη στο Στρατό και το ρόλο του, η αντίληψη για τον ανδρισμό κ.ά. και οι οποίες πολύ στοχευμένα έγινε προσπάθεια να αποφευχθούν να συσχετιστούν με τον πολιτικό προσανατολισμό και την ιδεολογική σκευή του καθεστώτος και σε καμία περίπτωση να μην τους αποδοθεί υπαιτιότητα. Οι υπαίτιοι υπήρξαν κατά τον δημόσιο διάλογο στις εφημερίδες, που πρόσκειντο στην κυβέρνηση, όπως *Η Καθημερινή*, οι ίδιοι οι διοργανωτές του πραξικοπήματος, που δεν στάθηκαν στο ύψος αυτών των ιδανικών και αντιθέτως τα πρόδωσαν. Η *Αυγή* και *Τα Νέα*, έθεσαν το ζήτημα από και σε διαφορετική βάση, αφού

---

²⁴⁰Catherine Lu, *ό.π.*, σ.99 – αποπολιτικοποίηση μιας δίκης.

²⁴¹Χ. σ., «Κτυπάω και δέρνω από ιδεολογία», εφ.*Η Καθημερινή*, φ. 17031, 19-8-1975, σ.6.

²⁴² Χ.σ., «Η πραγματική κόλαση», εφ. *Η Καθημερινή*, φ.17004,17-71-975, σ.5.

καταδίκασαν εξολοκλήρου και όπως αναλύθηκε , οτιδήποτε σχετιζόταν με τον αντικομμουνισμό ή τα αρνητικά του μετεμφυλιακού ελληνικού κράτους.

Το πρόσωπο που βρίσκεται επίσης σε πρωταγωνιστική θέση σε μια δικαστική διαμάχη, είναι το θύμα. Ως θύμα ορίζεται το ατομικό ή συλλογικό υποκείμενο το οποίο νιώθει πως βάλλεται και πως έχει πληγεί από κάποια συμπεριφορά, που αντιβαίνει στους νόμους²⁴³. Όσο περισσότερο σαφής και συγκεκριμένη είναι η νομολογία, η οποία επιτρέπει και τον ακριβή ορισμό της παράβασης και των ορίων του κάθε νόμου, τόσο μεγαλύτερη νομιμοποίηση προσλαμβάνει στο επίπεδο της κοινωνίας και της πολιτείας και η μαρτυρία του θύματος²⁴⁴. Η διαδικασία απονομής δικαιοσύνης θεωρείται ως η διαδικασία εκείνη, η οποία θα επιτρέψει στο θύμα να ξανά δει και να ξανά βιώσει τον εαυτό του ως μέλος της κοινότητας²⁴⁵. Μετά την παραβίαση του νόμου, της οποίας τις συνέπειες γνώρισε το υποκείμενο (ατομικό ή συλλογικό) αισθάνεται να έχει διαλυθεί η όποια σχέση εμπιστοσύνης διατηρούσε με την πολιτεία²⁴⁶. Επιπλέον νιώθει, ότι η κοινωνική ισορροπία έχει σε τέτοιο βαθμό αναταχθεί εις βάρος του, όπου μέχρι με κάποιον τρόπο να γνωρίσει αναγνώριση και αποκατάσταση τίθεται εκτός του κοινωνικού συνόλου, όχι πρακτικά αλλά ουσιαστικά και πολιτικά.

Στην περίπτωση της δίκης των πρωταίων συγκεκριμένα, το θύμα δεν περιορίστηκε σε ορισμένα πρόσωπα , ούτε καν σε συγκεκριμένες ομάδες και κατηγορίες ατόμων. Ως ενδεικτικές, αναδείχθηκαν σίγουρα και εξειδικευμένα ομάδες που επλήγησαν , πρόσωπα που φυλακίστηκαν , εξορίστηκαν , βασανίστηκαν, οικογένειες βασανισθέντων κ.λ.π.²⁴⁷ Ωστόσο και κυρίαρχα όμως, ως «θύμα» στην συγκεκριμένη δίκη στη δημόσια συζήτηση αναδείχθηκε το απρόσωπο πρόσωπο του «ελληνικού λαού»²⁴⁸. Καθώς οι κατηγορίες στην συγκεκριμένη εκδίκαση αφορούσαν

---

²⁴³Α. Λυκουρέζος, «Η Δημοκρατία δεν εκδικείται», *Οι Δίκες της Χούντας*, Δημοκρατικοί Καιροί, Αθήνα 1975, σ.19.

²⁴⁴Catherine Lu, *ό.π.*

²⁴⁵Χ.σ., «Το Νόημα της Καθάρσεως», εφ. *Καθημερινή*, φ.17008, 22-7-1975, σ.5. Βλ. και · χ.σ., «Η χαμένη γενιά», εφ. *Τα Νέα*, φ.9204,26-7-1975, σ.1.

²⁴⁶Στο ίδιο σ.76.

²⁴⁷[...] *Ας μιλήσουμε πρώτα για την ελπίδα . Έτσι όπως την έθρεψε ο κρατούμενος, ο παράνομος, ο εξόριστος, ο βασανισμένος, ο δυναστευόμενος πολίτης [...]*, Λίνα Αλεξίου, «Πόση Δημοκρατία πετύχαμε σε ένα χρόνο;», εφ. *Τα Νέα*, φ.9202, 24-7-1975, σ.3. –η εικόνα του ενάρετου θύματος συντηρεί την ελπίδα ότι υπάρχει και μια ενάρετη πλευρά απέναντι σε εκείνη του κατηγορούμενου. Catherine Lu, *ό.π.* σ.69-70

²⁴⁸ Κατήγορος = ο ελληνικός λαός, χ.σ., «Έφτασε η στιγμή της τιμωρίας», εφ. *Τα Νέα*, φ.9204, 26-7-1975, σ.5.

τη συνωμοσία, την στάση και την εθνική προδοσία²⁴⁹, στην πλευρά των θυμάτων άνηκε με έναν ευρύ και γενικευτικό τρόπο η Πολιτεία αλλά και ολόκληρος ο ελληνικός λαός. Ο λαός, ο οποίος όπως ήδη ειπώθηκε, παρουσιαζόταν στις εφημερίδες εξισωτικά και εξομοιωτικά ως ενιαίος και με παγιωμένα χαρακτηριστικά. Παρουσιάζει ενδιαφέρον ο τρόπος, που τόσο εντός δικαστικού πλαισίου όσο και εντός του δημοσίου διαλόγου, οι μάρτυρες κατηγορίας προσλαμβάνουν όψεις και ιδιότητες του θύματος. Στην συγκεκριμένη εκδίκαση, οι μάρτυρες κατηγορίας αντλούσαν από έναν περισσότερο ευρύ και ποικιλόμορφο καμβά τους λόγους βάσει των οποίων βρίσκονται στην θέση των μαρτύρων κατηγορίας, σε αντίθεση με τα άλλα επίπεδα εκδικάσεων (Πολυτεχνείου, βασανιστών). Στην υπό εξέταση περίπτωση δηλαδή, εμφανίστηκαν και περισσότερα πρόσωπα που ήταν στην ουσία διαμεσολαβητές και εκπρόσωποι των θυμάτων, δηλαδή δεν παρουσιάστηκαν μόνο πρόσωπα τα οποία άμεσα είχαν πληγεί. Επίσης, συνέβη κάποιος μάρτυρες να ήταν εκπρόσωποι του «λάου» όσο και της Πολιτείας μέσω και θεσμικών, διοικητικών θέσεων²⁵⁰. Καθώς τα εγκλήματα της εσχάτης προδοσίας και της συνωμοσίας, στρέφονταν κατά του κράτους συνέβη έτσι και στην πλευρά των θυμάτων να βρίσκονται πρόσωπα τα οποία για κάποιο χρονικό διάστημα το εκπροσωπούσαν (κυβέρνηση, βουλή, στρατός, ναυτικό κ.ά.).

Έπειτα από εμφυλίους πολέμους και εσωτερικές κρίσεις είναι σύνηθες κάποια μέτρα και πολιτικές, τα οποία είχαν ληφθεί ως έκτακτα για την διαχείριση μιας προσωρινής κατάστασης, τελικά να συνεχίζουν να υπάρχουν και μετά το πέρας αυτής. Λαμβάνοντας δηλαδή, πλέον μόνιμα χαρακτηριστικά. Αυτό συμβαίνει και με τα αξιακά και ιδεολογικά ενδύματα-αφηγήματα, που μπορεί να συνοδεύουν τα έκτακτα αυτά μέτρα. Έτσι παρατηρείται ο αντικομμουνισμός και η έκκληση απέναντι σε έναν επευλαύνοντα εσωτερικό κίνδυνο τρομοκρατίας και ανατροπής της τάξης (ιδεολόγημα που ενίσχυε και συνόδευσε διάφορα νομοθετικά μέτρα μετεμφυλιακά), να επιβιώνει ακόμα και στα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια παρά το ισχυρό πλήγμα που είχε δεχθεί από την εμπειρία της δικτατορίας. Είναι αυτός ο 'κίνδυνος', ο οποίος νομιμοποιεί στην αυγή της μεταπολίτευσης τη χρήση εκτεταμένης βίας από την αστυνομία²⁵¹, τα εκτεταμένα μέτρα περιφρούρησης και προστασίας γύρω από το δικαστικό μέγαρο (ελεύθεροι σκοπευτές στα γύρω κτήρια) αλλά και την διαχείριση και την διεξαγωγή της

---

²⁴⁹ Γιάννης Βούλτεψης (επιμ.), *ό.π.* σ.29.

²⁵⁰ Χ.σ., «Τέχνασμα η αναχώρηση των συνηγόρων από τη δίκη», εφ. *Η Αυγή*, φ.301,30-7-1975,30-7-1975

²⁵¹ Χ.σ., «Θα αρνηθή να απολογηθή ο άλλωτε δικτάτωρ», εφ. *Τα Νέα*, φ.9200, 22-7-1975, σ.1.

ίδιας της δίκης²⁵². Τα παραπάνω τίθεντο ενδεικτικά ως ενδείξεις της ετοιμότητας απέναντι σε έναν γενικόλογα διατυπωμένο κίνδυνο αποσταθεροποίησης, όπως παρουσιάστηκε. Το κάθε ένα από αυτά τα μέτρα ωστόσο παρουσιάζονταν και με ειδικότερους χρωματισμούς και εστιάσεις ανά περίπτωση. Στο δημόσιο διάλογο που διαπέρασε και τον Τύπο, καταγράφηκε αρκετές φορές, πως η όποια μετριοπάθεια και σύνεση είχε και ως στόχο να μην ενεργοποιηθούν τα πάθη και οι πράξεις εξτρεμιστικών ακραίων στοιχείων κ.λ.π, αλλά αντίθετα επιδιώκεται τα βήματα να είναι αργά και σταθερά. Ο παράγοντας ενός έκτακτου κινδύνου, ο οποίος νομιμοποιεί δράσεις και αδράνειες, τοποθετήσεις και σιωπές ήταν παρών στην δημόσια συζήτηση.

Κατά τη διάρκεια της εκδίκασης και της κάλυψης της δίκης στον Τύπο, υπάρχει ένα θέμα και ερώτημα, το οποίο τίθεται. Το θέμα αφορά στην σχέση της Ιστορίας με την Δημοκρατία. Η σχέση αυτή τίθεται άλλοτε ως δεδομένη, άλλοτε ως διακύβευμα και άλλοτε ως ανοιχτό ερώτημα. Μοιάζει πάντως να είναι κάτι που απασχολεί τη δημόσια συζήτηση, το κατά πόσο η Ιστορία ως επιστήμη αλλά και πιο απλοϊκά και απλουστευτικά νοούμενη, ως η συνείδηση των όσων έχουν συμβεί σε έναν παρελθόντα χρόνο, έχουν την δυνατότητα και το ρόλο να επηρεάσουν και να συμβάλουν στην καθιέρωση και στην διαμόρφωση μιας πολιτειακής κατάστασης. Βρέθηκε σε κάποια δημοσιεύματα στον Τύπο και στα τρία έντυπα που μελετήθηκαν, σε διαφορετική ένταση στο καθένα, να σχηματίζεται θολά μια απάντηση. Η πρόταση και το σχήμα που αναδεικνύεται από τα έντυπα της περιόδου είναι η σύνδεση και συσχέτιση της Ιστορίας με την Δημοκρατία μέσω της γεφυρωτικής έννοιας και διάστασης της Δικαιοσύνης²⁵³. Η Δικαιοσύνη σε αυτή την πρόταση αναδεικνύεται ως εκείνη η συγκολλητική ουσία η οποία επιτρέπει στην Ιστορία να δράσει επικυρωτικά και νομιμοποιητικά, ενδεχομένως και διαφωτιστικά πάνω σε τρέχουσες πολιτικές και πολιτειακές εξελίξεις²⁵⁴. Έτσι, γίνεται αντιληπτό και το πως η ανάγνωση αυτή εμφανίζεται σε δημοσιεύματα που αφορούν στην δίκη των πρωταίων στο κατώφλι της εγκαθίδρυσης της μεταπολιτευτικής Δημοκρατίας.

Στο έργο της Catherine Lu σχετικά με την απόδοση δικαιοσύνης στις διεθνείς σχέσεις, βρίσκεται μια ενδιαφέρουσα αναφορά στις αναλύσεις του Thomas Frank. Θα

---

²⁵² Χ.σ., «Αποφασιστικά μέτρα έλαβε η κυβέρνηση εναντίον των τρομοκρατών», εφ. *Καθημερινή*, φ.17011,σ.1.

²⁵³ Χ.σ., «Το εδώλιο», εφ. *Η Αυγή*, φ.17029, 15-9-1974, σ.3. Βλ. και · Χ.σ., «Όχι άλλο σφάλμα», εφ. *Τα Νέα*, φ.9229, 26-8-1975, σ.1.

²⁵⁴ Χ.σ., «Ίδε οι άνθρωποι», εφ. *Καθημερινή*, φ.17026, 13-8-1975, σ.7 · Χ.σ., «Μιλούν οι αριθμοί», εφ. *Η Αυγή*, φ.315, 15-8-1975, σ.3.

επιδιωχθεί κάποια συμπεράσματα από τις αναλύσεις αυτές να τεθούν σε μια πρωτόλεια συνομιλία και με την προκειμένη υπόθεση εργασίας μας²⁵⁵. Μια βασική παραδοχή είναι πως ο Νόμος αποτελεί και ο ίδιος ένα πολιτισμικό «προϊόν», που επικοινωνώντας με το χωροχρονικό συγκείμενο του, αποπνέει και ορισμένες αντιλήψεις, προσλήψεις κ.λ.π. Το τι μπορεί να θεωρηθεί και τι θεωρείται έκνομο και παραβατικό σε μια κοινωνία είναι κάτι που επιδέχεται αλλαγές και (ανά) προσαρμογές. Επιπρόσθετα, ο Νόμος συμπυκνώνει και μια διαπλοκή, σύγκρουση και συγκρότηση επιμέρους εξουσιών, των οποίων το αποτέλεσμα αποτυπώνεται προσωρινά και δυναμικά στο σώμα του. Βάσει των παραπάνω, διαβάζουμε και την παρατήρηση του Thomas Frank πως ο Νόμος αποτελεί και ο ίδιος ένα πεδίο πρακτικών. Ως πλαισίωση της εξουσίας αλλά και βάσει του τι πολιτική (politics) μπορεί να ασκήσει ο Νόμος με την εφαρμογή του, ο Frank προτείνει και την ανάγνωση του Νόμου και ως πολιτική πράξη. Αυτό, υπογραμμίζεται εδώ ως ένα σημείο το οποίο μπορεί να φωτίσει τον τρόπο που πολιτικοποιήθηκε στη δημόσια συζήτηση το γεγονός της δίκης.

Η απόδοση και η απονομή της δικαιοσύνης συμβάλει στην αποφυγή επαναφοράς των συγκρούσεων²⁵⁶ και στο να υπάρχει έστω η αίσθηση της επικράτησης σταθερότητας και της επαναφοράς της ασφάλειας²⁵⁷. Σε περιπτώσεις που το αποτέλεσμα μιας δικαστικής διαδικασίας, έτσι όπως παρουσιάζεται και στο δημόσιο διάλογο, δεν ενδύεται με ένα ισχυρό φορτίο συναίνεσης και νομιμοποίησης²⁵⁸ από ένα μέρος έστω των κοινωνικών εταίρων διαφαίνεται ως ισχυρό ενδεχόμενο οι ‘πληγές’ και οι ρωγμές να μην έχουν στην βάση τους και ουσιαστικά κλείσει αλλά η διαδικασία της επούλωσης να επιβλήθηκε εκ των άνω και να παρέμεινε και εκεί. Αυτό είναι κάτι που μπορεί να γίνει αντιληπτό και να μελετηθεί σε βάθος χρόνου. Στην ελληνική περίπτωση, όπως αποτυπώθηκε στον Τύπο, εκφράστηκε μια κοινή παραδοχή – αποδοχή στο ότι συνέβησαν κάποια βήματα προς την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας αλλά και ως προς την διεξαγωγή των δικών, σχετικά με την ποιότητα διεξαγωγής τους για παράδειγμα. Επιπλέον, κοινή ήταν η διαπίστωση έκφρασης ευχαρίστησης σχετικά με το ότι η Ελλάδα υπήρξε μία από τις χώρες που προχώρησαν σε δικαστικές διώξεις²⁵⁹. Ωστόσο και από τον Τύπο, αυτό που ως απόσταγμα προέκυπτε ήταν ένα έντονο αίσθημα που

---

²⁵⁵Catherine Lu, *ό.π.*, σ.91.

²⁵⁶ [...] ο λαός θα βοηθηθεί σε αυτή τη συμφιλίωση (με το στρατό) που είναι ζωτική ανάγκη για τη χώρα [...], Λένα Δουκίδου, «Τι πέτυχε η Αντίσταση;», εφ. *Καθημερινή*, φ.16947, 25-4-1975, σ.1.

²⁵⁷Catherine Lu, *ό.π.*, σ.91

²⁵⁸Α.Φλώρος, «Τι πέτυχε η Αντίσταση;», εφ. *Καθημερινή*, φ.16953, 17-5-1975, σ.5.

²⁵⁹Theo Sommer, «Τα επακόλουθα της τυραννίας», εφ. *Τα Νέα*, φ.9219, 13-8-1975, σ.5. Βλ. και Γ.Ν. Δρόσος, «Οι άλλοι και εμείς», εφ. *Καθημερινή*, φ.17034, 22-8-1975, σ.4.

αναδύοταν από τα φύλλα των εφημερίδων, εκείνο του ανολοκλήρωτου²⁶⁰. Το αίσθημα αυτό, του ανολοκλήρωτου, για τα δημοσιεύματα αυτού του χρονικού διαστήματος τα οποία μελετήθηκαν, βασίζεται κυρίως στην αντίδραση των εντύπων απέναντι στην μετατροπή των θανατικών ποινών σε ισόβιες καθειρίζεις αλλά και σε προηγούμενες στιγμές, όταν αιτήματα σχετικά με τον τρόπο ποινικής δίωξης ματαιώθηκαν, όπως παράδειγμα, με το βούλευμα που χαρακτήριζε το έγκλημα ως στιγμιαίο. Έτσι από τη δρομολόγηση της δίκης αλλά και στη διεξαγωγή της (με την αποβολή λ.χ. της Πολιτικής Αγωγής) και με κορύφωση την μετατροπή των ποινών, από τα έντυπα υπήρξε ένας έντονος τόνος διάψευσης των προσδοκιών. Αυτό, λιγότερο ίσχυσε για την *Καθημερινή*, όπου κριτικά στήριξε την απονομή χάριτος στους ενόχους. Οι άλλες δύο εφημερίδες εστίασαν την κριτική τους και εξέπεμψαν το αίσθημα προδοσίας του λαϊκού αισθήματος για δικαιοσύνη, όχι μόνο στο ίδιο το σημείο της αποφυγής της εκτέλεσης της θανατικής ποινής αλλά και στον τρόπο με τον οποίο αυτή ανακοινώθηκε. Στην ταχύτητα δηλαδή, με την οποία ανακοινώθηκε, στην απουσία προηγούμενης συζήτησης σε πολιτικό και θεσμικό επίπεδο, αλλά και στην απουσία, κατά τα έντυπα, επαρκούς αιτιολόγησης της απόφασης αυτής. Ακόμα, μέρος της αβεβαιότητας υπήρξε και η συνεχής αμφιβολία για το πόσο γρήγορα προχωρούσε η εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού από πρόσωπα συνδεδεμένα με την δικτατορία αλλά και η δράση τέτοιων προσώπων στην περίοδο εκείνη.

Η καταδίκη των πρωταιτίων αποτελούσε ένα τέλος. Στο δημόσιο, όμως διάλογο, την επαύριον των δικών, υπήρξαν αμφιβολίες και αμφισβητήσεις για τα αποτελέσματά του, και σχετικά με την επίτευξη τελικά ή μη, μιας ουσιαστικής και καθολικής, κάθαρσης.²⁶¹ Η κάθαρση εδώ λάμβανε την έννοια της αποκατάστασης των θυμάτων, του αποκλεισμού και της τιμωρίας των ενόχων και τελικά την παγίωση μιας ουσιαστικής δημοκρατίας και σταθερότητας.

Αν δεν μιλούν οι Χουντικοί, μιλούν τα έργα τους. Μιλάει ο Παναγιώτης Ελής, οι νεκροί του Πολυτεχνείου, η μαρτυρική Κύπρος οι 200 χιλ. των προσφύγων της . Μιλούν αυτοί και ο λαός ακούει και κρίνει. Και είναι αμείλικτη η κρίση του,

Χ.σ., εφ. Η Αυγή, φ.299, 27-7-1975, σ.10.

²⁶⁰Ζαν Πωλ Σάρτρ, «Έπρεπε να τους εκτελέσουν», εφ. *Τα Νέα*, φ.9230, 27-8-1975, σ.1.

²⁶¹ Χ.σ., «Γενική κατακραυγή για τον «μετριασμό»», εφ. *Τα Νέα*, φ.9229, 26-8-1975, σ.12.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς Πηγές

Η Αυγή, Ψηφιοποιημένη μορφή στην Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

Η Καθημερινή, Ψηφιοποιημένη μορφή στην Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

Τα Νέα, Ψηφιοποιημένη μορφή στην Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

Ελληνική Βιβλιογραφία

Βιβλία

Αβδελά Έφη, *Δια Λόγους Τιμής*, Νεφέλη, Αθήνα 2006.

Αγκάμπεν Τζιόρτζιο, *Κατάσταση Εξαιρέσεως*, μτφρ. Οικονομίδου Μαρία, Πατάκης, Αθήνα, 2013.

Αζέλης Αγαθοκλής, *Τύπος και Κρίση*, Λόγειον, Αθήνα 2014.

Αλιβιζάτος Νίκος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του*, Πόλις, Αθήνα, 2012.

Άρεντ Χάνα, *Ο Αίχμαν στην Ιερουσαλήμ*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2009.

Βερναρδάκης Χριστόφορος, Μαυρής Γιάννης, *Κόμματα και Κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Εξάντας, Αθήνα, 1991.

Βόγλης Πολυμέρης, *Δυναμική Αντίσταση. Υποκειμενικότητα, Πολιτική Βία και Αντιδικτατορικός Αγώνας 1967-1974*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, Οκτώβριος 2022

Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2008.

Βούλτεψης Γιάννης (επιμ.), *Δίκες της Χούντας Πλήρη Πρακτικά*, Δημοκρατικοί Καιροί, Αθήνα 1975, 1^{ος} τ.

Γρηγοριάδης Σόλων, *Η Ιστορία της Δικτατορίας. Η επιβολή και η ακμή*, Φλάουνας, Αθήνα, 1997.

Ζαρίκος Ιάσωνας, *Η εφημερίδα Καθημερινή στην μεταπολίτευση, 1974-1993: ιστορική και συγκριτική μελέτη του ελληνικού φιλελευθερισμού*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2020.

Καλλιβρετάκης Λεωνίδας, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2017.

Καλλιβρετάκης Λεωνίδας, *Πώς φτάσαμε στην 21^η Απριλίου*, Εφημερίδα των Συντακτών, Αθήνα, 2017.

Καλλιβρετάκης Λεωνίδας, *Το Πολυτεχνείο έξω από το Πολυτεχνείο. Οι αφανείς πρωταγωνιστές της εξέγερσης του 1973*, Αθήνα, 2023.

Καραμανωλάκης Βαγγέλης, *Ανεπιθύμητο Παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20^ο αιώνα και η καταστροφή του.*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2019.

Καραντζαφέρης Σπύρος, *Η Ελληνική Νορεμβέργη: τα πλήρη πρακτικά της δίκης των πραξικοπηματιών της 21^{ης} Απριλίου. Κρίσεις, σχόλια, σκίτσα γύρω από τη δίκη.*, Αλκαίος, Αθήνα, 1975.

Κόκκινος Γιώργος, Κιμουρτζής Παναγιώτης, Καρασαρίνης Μάρκος (επιμ.), *Ιστορία και Δικαιοσύνη*, Ασίνη, Αθήνα, 2020.

Κορνέτης Κωστής, *Τα παιδιά της δικτατορίας*, Πόλις, Αθήνα, 2015.

Κουσουρής Δημήτρης, *Οι δίκες των δοσιλόγων 1944-1949. Δικαιοσύνη, Συνέχεια του κράτους και Εθνική Μνήμη.*, Πόλις, Αθήνα, 2014.

Κωνσταντινάκου Δέσποινα Γεωργία, *Πολεμικές οφειλές και εγκληματίες πολέμου στην Ελλάδα Ψάχνοντας την ηθική και υλική δικαίωση μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2015.

Λιάκος Αντώνης, *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, Πόλις, Αθήνα, 2022.

Λυκάρης Ιερώνυμος, *Πολυτεχνείο 1973. Το αίμα το αδικαίωτο ποτέ δεν ησυχάζει.*, Καστανιώτη, Αθήνα 2023.

Μανιτάκης Αντώνης, *Ο ελληνικός συνταγματισμός αντιμέτωπος με τον συναινετικό αναθεωρητισμό*, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα, 2006.

Νικολακόπουλος Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία*, Πατάκης, Αθήνα, 2013

Σούρλας Παύλος, *Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας: πρακτικά συνεδρίου*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, 2016.

Φλάισερ Χάγκεν, *Οι Πόλεμοι της μνήμης Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στην Δημόσια Ιστορία*, Αθήνα, Νεφέλη, 2012.

Χανδρινός Ιάσωνας, *Όλη Νύχτα εδώ*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2019.

Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979.*, Πατάκης, Αθήνα, 2010.

Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784 -1974, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008.

Ιστορία ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2000. Τ.ΙΣΤ΄.

Άρθρα σε συλλογικούς τόμους και περιοδικά

Αβδελά Έφη, «Εισαγωγή : Συλλογική δράση και παραγωγή δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ου αιώνα», Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερχζόγλου, Χρήστος Λυριντζής (επιμ.) , *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ου αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2015, σ.11-40.

Αλιβιζάτος Νίκος , «Ένα ξεχασμένο επίτευγμα: Οι δίκες των Χουντικών» στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η μεταπολίτευση '74- '75. Στιγμές μιας μετάβασης*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2016, σ.47-59.

Διαμαντούρος Νικηφόρος, «1974: Η μετάβαση από το αυταρχικό στο δημοκρατικό καθεστώς στην Ελλάδα: Προέλευση και ερμηνεία μέσα από μια νοτιο-ευρωπαϊκή προοπτική», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 49, (1983), σ.52-87.

Δρούλια Λουκία, «Παρουσίαση του προγράμματος : «Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου,1784 ως σήμερα»», Λουκία Δρούλια (επιμ.) , *Ο ελληνικός Τύπος 1784 έως*

σήμερα, *Ιστορικές και θεωρητικές*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2005, σ.29-36.

Ζεστανάκης Παναγιώτης, « «Η απολίτικη αντίδραση» : Καινοφανείς συλλογικότητες και νέες εννοιολογήσεις της πολιτικής δράσης στην Αθήνα της δεκαετίας του 80'», Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2015, σ.169-194.

Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμ.), «Εισαγωγή», *Μεταπολίτευση η Ελλάδα στο Μεταίχμιο δύο αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2015, σ. 9-26.

Λυκουρέζος Αλέξανδρος, « Η Δημοκρατία δεν εκδικείται», *Οι Δίκες της Χούντας*, σ.19.

Παπαδημητρίου Δέσποινα, «Ο αθηναϊκός Τύπος στον 20^ο αιώνα: Συνέχεις και τάσεις, 1922 – 1974», Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα, Ιστορικές και θεωρητικές*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2005, σ.71-80.

Παπαθανασίου Ιωάννα, «Η Αυγή», Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784 -1974*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008, Τόμος Α', σ. 319-322.

Πασχαλούδη Ελένη, «Η συγκρότηση του πολιτικού λόγου της Δεξιάς κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο», Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η μεταπολίτευση '74-'75. Στιγμές μιας μετάβασης*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2016, σ.117-133.

Σωμερίτης Ριχάρδος, «Τα Νέα», Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784 -1974*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008, Τόμος Γ', σ. 230-231.

Φυτιλή Μάγδα, « Μεταπολιτευτικές ιστορίες στα χρόνια της κρίσης: Ελλάδα, Ισπανία», Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η μεταπολίτευση '74-'75. Στιγμές μιας μετάβασης*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2016, σ.105-116.

Χατζηβασιλείου Ευάνθης , «Η σύσταση και η εδραίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος, 1974-1981», 1974-1975», *Ιστορία ελληνικού έθνους*, Ευάγγελος Κωφός (επιμ.), τ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2000, σ.294-313 .

Χριστόπουλος Δημήτρης, « Σκέψεις για την εξέλιξη των θεσμών προστασίας των δικαιωμάτων», Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμ.) , *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα , 2015, σ.74-96.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Βιβλία

Barahona De Brito Alexandra, Carmen Gonzalez- Enriquez, Paloma Aguilar (επιμ.), *The politics of Memory. Transitional Justice in Democratizing Societies*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2001.

Berger Stephan, Owetschkin Dimitrij (επιμ.), *Contested Transparencies, Social Movements and the Public Sphere*, Palgrave Macmillan, Ελβετία, 2019.

Braun Christian, Beck Teresa Coloma, Buckley- Zistel, Mieth Friederick, *Transitional Justice Theories*, Routledge, ΝέαΥόρκη, 2014.

Daase Christopher , Engert Stefan και Renner Judith, «Introduction: Guilt, apology and reconciliation in International Relations», *Apology and Reconciliation in International Relations. The importance of being sorry.*, Christopher Daase, Stefan Engert, Michel-Andre Horelt, Judith Renner, Renate Strassner (επιμ.), Routledge, ΝέαΥόρκη, 2016.

Druliolle Vincent, Brett Roddy (επιμ.), *The Politics of Victimhood in Post-conflict Societies Comparative and Analytical Perspectives*, Palgrave Macmillan, Ελβετία, 2018.

Enns Diane, *Identityand Victimhood. Questions of Conflict Management Practice*, Berghof Research Centre for Constructive Conflict Management, Βερολίνο, 2002.

Habermas Jurgen, *The structural transformation of the public sphere : an inquiry into a category of bourgeois society*, μτφρ. Thomas Burger , Frederick Lawrence, Polity press, Κέμπριτζ, 1989.

Huyse Luc, *Transitional Justice after War and Dictatorship. Learning from European Experiences (1945-2010)*, Centre of Historical Research and Documentation on War and Contemporary Societies (CEGES-SOMA), Βρυξέλλες, 2013.

Lu Catherin, *Justice and Reconciliation in World Politics*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ, 2017.

Mouffe Chantal, *On the Political*, Routledge, Νέα Υόρκη, 2005.

Sammuel Raphael, *Theatres of Memory: Past and Present in Contemporary Culture*, Verso Books, Ηνωμένο Βασίλειο, 2012.

Simic Olivera, Volcic Zala (επιμ.), *Transitional Justice and Civil Society in Balkans*, Springer, Νέα Υόρκη, 2013.

Teitel Ruti G., *Globalizing Transitional Justice. Contemporary Essays*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2014.

Wolfe Stephanie, *The Politics of Reparations and Apologies*, Springer, Νέα Υόρκη, 2014.

Άρθρα σε συλλογικούς τόμους και περιοδικά

Aguilar Paloma, «Justice, Politics, and Memory in the Spanish», Alexandra Barahona De Brito, Carmen Gonzales-Enriquez, Paloma Aguilar (επιμ.), *The politics of Memory. Transitional Justice in Democratizing Societies*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2001, σ.92-118.

Costa Pinto Antonio, «Settling accounts with the Past in a Troubled Transition to Democracy : The Portuguese Case», Alexandra Barahona De Brito, Carmen Gonzales-Enriquez, Paloma Aguilar (επιμ.), *The politics of Memory. Transitional Justice in Democratizing Societies*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2001, σ. 65-91.

Bengoetxea Joxerramon, «Transitional Justice versus Traditional Justice», *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, Γερμανία, 2013, 12 τ, σ. 30-58.

Calhoun Craig, «Introduction: Habermas and the Public Sphere», Craig Calhoun (επιμ.), *Habermas and the Public Sphere*, The MIT Press, Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, 1992, σ.1-48.

Chantzivasileiou Evanthis , «The Ghost of Trials Past: Transitional Justice in Greece, 1974-1975» , *Contemporary European History*, Cambridge University Press, 2022, σ.1-13.

Jaeger Friedrich , «Contested Transparencies , Social movements and the Public Sphere», Stefan Berger , Dimitrij Owetschkin, (επιμ.), *Contested Transparencies , Social Movements and the Public Sphere* , Palgrave Macmillan , Ελβετία, 2019, σ.1-34.

Mamdani Mahmood, «Making sense of political violence in post colonial Africa», *Fighting Identities. Race, religion and Ethnonationalism*, Panitch Leo, Leys Colin (επιμ.), The Merlin Press Ltd, Ηνωμένο Βασίλειο, 2003, σ.132-151.

McAdams A. James, «Transitional Justice: The issue that won't go away», *The International Journal of Transitional Justice*, vol.5, Oxford University Press, σ. 304-312.